

leto 2016
letnik 48
številka 3-4
(243-244)
ISSN 0587-5161

::anthropos

ČASOPIS
ZA
PSIHOLOGIJO
IN
FILOZOFIJO
TER
ZA
SODELOVANJE
HUMANISTIČNIH
VED

journal
of
psychology,
philosophy &
for
the cooperation of
humanistic
studies

- Filozofske študije / *Philosophy Studies*
- Psihološke študije / *Psychology Studies*
- Recenzije / *Reviews*

ČASOPIS ZA PSIHLOGIJO IN FILOZOFIJO TER ZA SODELOVANJE HUMANISTIČNIH VED/*Journal of psychology, philosophy & for the cooperation of humanistic studies*

Anthropos izhaja pod pokroviteljstvom Univerze v Ljubljani, izdaja ga Slovensko filozofsko društvo, Društvo psihologov Slovenije/*Published under the authority of the University of Ljubljana by the Slovenian Philosophical Society and Psychological Society of Slovenia*

GLAVNI UREDNIK/*Managing editor*: dr. Franci Zore

UREDNIŠKI KOLEGIJ/*Editorial board*: dr. Andreja Avsec, dr. Janek Musek, dr. Janko Lozar

TEHNIČNI UREDNIK IN TAJNIK UREDNIŠTVA/*Technical editor and secretary*: Martin Uranič

IZDAJATELJSKI SVET/*Publishing board*:

Dr. Karin Bakračević–Vukman, dr. Valentin Kalan, dr. Edvard Konrad, dr. Borut Ošljaj (predsednik sveta/*Chairman of the Board*), dr. Vojislav Likar, dr. Janek Musek, dr. Argio Sabadin, dr. Velko S. Rus, dr. Andrej Ule, mag. Agata Zupančič, dr. Cvetka Tóth

ČLANI REDAKCIJE/*Members of editorial board*:

dr. Maca Jogan (sociologija/*sociology*), dr. Dean Komel (filozofija/*philosophy*),
dr. Edvard Kovač (teologija/*theology*), dr. Marko Kerševan (sociologija/*sociology*),
dr. Viljem Merhar (ekonomija/*economy*), dr. Marko Polič (psihologija/*psychology*),
dr. Igor Pribac (filozofija/*philosophy*), dr. Velko S. Rus (psihologija/*psychology*),
dr. Argio Sabadin (psihologija/*psychology*), dr. Marjan Šimenc (filozofija/*philosophy*),
dr. Bojan Žalec (filozofija/*philosophy*)

MEDNARODNI UREDNIŠKI SOSVET/*International advisory board*:

dr. Eugène Faucher (Francija/*France*), dr. Evgenij Firsov (Rusija/*Russia*), dr. Dominique Lassare (Francija/*France*), dr. Mojmir Povolný (ZDA/*USA*), dr. Jaroslav Opat (Češka/*Czech Republic*),
dr. Alain Soubigou (Francija/*France*), dr. Vladimir Nikolajevič Železnjak (Rusija/*Russia*),
dr. Karel M. Woschitz (Avstrija/*Austria*), dr. Josef Zumr (Češka/*Czech Republic*)

UREDNIŠTVO IN ADMINISTRACIJA/*Editorial and administrative office address*:

Anthropos, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2,
telefon: 241 10 00, e-mail: Anthropos@guest.arnes.si

Anthropos naročajte na navedeni naslov, naročnino pa pošljite na transakcijski račun številka:

02010-0011281745 NLB

Časopis ima 4-6 številčk letno. Rokopisov ne vračamo.

The Journal has 4-6 issues a year. Manuscripts are not to be returned.

Cena te številke je 10,00 EUR. Letna naročnina je 20,00 EUR.

Price of this issue: 10,00 EUR. Annual subscription: 20,00 EUR.

Angleške povzetke pregledal ali prevedel/*Proof-reading or translation of English abstracts*: dr. Janko Lozar

Članki so recenzirani/*All articles are reviewed*

Oblikovanje ovitka/*Cover design*: Jure Legac

Računalniški prelom/*Layout*: Uroš Čuden, MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk/*Printed by*: MATFORMAT d.o.o.

Naklada/*Print-run*: 600 izvodov/600 issues

Založba: Slovensko filozofsko društvo in Društvo psihologov Slovenije .

Izid publikacije je finančno podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz sredstev državnega proračuna iz naslova razpisa za sofinanciranje domačih znanstvenih periodičnih publikacij.

Anthropos je indeksiran v PsycINFO

<http://www.anthropos.si>

::anthropos

KAZALO

Anthropos 3–4 (243-244) 2016

7-66

FILOZOFSKE ŠTUDIJE

- 9-22 ::ERNST FÜRLINGER: Iskanje zvezde severnice: vnovično odkritje “metafizične antropologije” v dobi negotovosti
- 23-40 ::JON GROŠELJ: Dioniz in Križani v perspektivi Nietzscheja in Girarda
- 41-66 ::GORAN SUNAJKO: Rousseau između političke filozofije i političke teorije

67-156

PSIHOLOŠKE ŠTUDIJE

- 69-90 ::PETER JANJUŠEVIĆ: Brezčutne/neobčutljive poteze, nasilno vedenje in delinkventnost
- 91-108 ::MIHAJLO POPOVSKI, DANIELA NEDELKOVA, VASKA LESHOSKA: Implicitne in eksplicitne drže do invalidov med študenti, ki se izobražujejo za različne poklice
- 109-131 ::BERNARDA DOBNIK RENKO: Psihološki ocenjevalni postopek za zgodnje odkrivanje avtizma pri malčkih
- 133-156 ::IVES ZEMLJARIČ, BOJAN MUSIL: Samopredstavljanje na spletnih socialnih omrežjih in povezava z duševnim zdravjem

157-162

RECENZIJE

- 159-162 ::CVETKA HEDŽET TOTH: Marija Švajncer (2016): *Pisane pesmi*. Mariborska literarna družba, Maribor, in *Kamnite pesmi*. Kulturni center, Maribor.

163-166

NAVODILA AVTORJEM

CONTENTS

Anthropos 3-4 (243-244) 2016

7-66

PHILOSOPHY STUDIES

- 9-22 ::ERNST FÜRLINGER: In Search of the North Star: Rediscovering
»Metaphysical Anthropology« in an Age of Uncertainty
- 23-40 ::JON GROŠELJ: Dionysus and the Crucified in The Perspective of
Nietzsche and Girard
- 41-66 ::GORAN SUNAJKO: Rousseau between Political Philosophy and Political
Theory

67-156

PSYCHOLOGY STUDIES

- 69-90 ::PETER JANJUŠEVIĆ: Callous-Unemotional Traits, Violent Behaviour and
Delinquency
- 91-108 ::MIHAJLO POPOVSKI, DANIELA NEDELKOVA, VASKA LESHOSKA: The
Implicit and Explicit Attitudes toward Persons with Disabilities
among Students Who Are Educating for Different Professions
- 109-131 ::BERNARDA DOBNIK RENKO: Early Psychological Assessment of Autism
in Toddlers
- 133-156 ::IVES ZEMLJARIČ, BOJAN MUSIL: Self-presentation on Social Networks
and its Relation to Mental Health

157-162

REVIEWS

- 159-162 ::CVETKA HEDŽET TOTH: Marija Švajncer (2016): *Pisane pesmi*.
Mariborska literarna družba, Maribor, in *Kamnite pesmi*.
Kulturni center, Maribor.

167-169

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

**FILOZOFŠKE
ŠTUDIJE**

**PHILOSOPHY
STUDIES**

Ernst Förlinger
**IN SEARCH OF
THE NORTH STAR:
REDISCOVERING
“METAPHYSICAL
ANTHROPOLOGY”
IN AN AGE OF
UNCERTAINTY**

9-22

DANUBE UNIVERSITY KREMS
DEPARTMENT MIGRATION
AND GLOBALIZATION
DR.-KARL-DORREK-STRASSE 30
AU-3500 KREMS

IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK

141.319.8:165.613:281

::ABSTRACT

THE KNOWLEDGE OR SCIENCE of “metaphysical anthropology” of different religious traditions explores the subtle, spiritual, non-physical dimension of the human mind and body, as a precondition for the mystical experience, unification or realization of the one, nondual reality. This paper explores some examples of this traditional knowledge, focusing particularly on specific streams within Western and Islamic traditions. It attempts to show how a theory of the spiritual dimension of human nature and the living spiritual traditions of different cultures are relevant and epistemologically valid in the modern “age of criticism”.

Key words: subtle physiology, nonduality, spirituality of light, Sufism, Western Mysticism

POVZETEK

ISKANJE ZVEZDE SEVERNICE: VNOVIČNO ODKRITJE “METAFIZIČNE ANTROPOLOGIJE” V DOBI NEGOTOVOSTI

Vednost ali znanost “metafizične antropologije” različnih religioznih tradicij raziskuje tenkočutne, duhovne, nematerialne razsežnosti človekovega duha in telesa, ki so predpogoj za mistično izkustvo, zedinjenje ali udejanjenje ene, nedvojne resničnosti. Članek razišče nekatere primere tradicionalne vednosti in se osredotoča predvsem na določene tokove znotraj zahodne in islamske tradicije. Izpostaviti skuša pomen in epistemološko relevanco teorije duhovnih razsežnosti človeške narave in živih duhovnih tradicij različnih kultur za današnjo “dobo kriticizma”.

Ključne besede: tenkočutna fiziologija, nedualnost, duhovnost svetlobe, sufizem, zahodni misticizem

::1. THE TRANSCENDENT DIMENSION OF THE HUMAN BEING ACCORDING TO RELIGIOUS TRADITIONS

It could be claimed that the spiritual traditions of different religions transmit a type of knowledge about the nature of being human which consists, at its core, of the experience that a human being is more than the physical, material (and therefore mortal) body, brain and its facilities. Human beings are more than their limited cognition and body. From this perspective, it is a

core element of the “memory space” of religions that the essential dimension of human nature – and reality as a whole – is precisely beyond the physical. There exists an element in humankind which transcends the physical and is one with the origin and principle of being as such. This reflection of the spiritual streams within religious traditions about the nature of human beings could be called “metaphysical anthropology”; in each of these spiritual knowledge-systems it is articulated in the form of specific concepts and terms. Thus, the exceptional rank and dignity of human beings is anchored in their representing a link between the transcendent and the cosmos, the uncreated and the created, the metaphysical and the physical. It is an element of ancient and Christian anthropology that humans are “a bond that connects God and world”.¹ They are a “third cosmos” (*tertius mundus*) which unites the invisible reality of the true light and the visible physical world.²

In the Abrahamic religions – Judaism, Christianity, and Islam – this concept is based on the idea that man is created in the image of God.³ In the tradition of Western mysticism, this biblical idea was connected with the Platonic notion of *homoiosis tò theò*, the “likeness/ similarity [of man] to God”⁴ as the central idea of a religious-philosophical program of education in antiquity. The idea that man is made in the image of God, and the goal of her/his religious and philosophical path is the *homoiosis* to God, the realization of the divine presence in human beings, shaped the development of Christian mysticism in manifold ways (see Haas 2014: 218ff). In a different way, certain Asian spiritual traditions such as Advaita Vedānta, the nondualistic tantric Shaivism of Kashmir, Buddhism and Daoism, focus on the notion of nonduality (Loy 1997). Particular lines within both streams of spirituality, in the East and in the West, correspond in many respects. They differentiate between everyday, empirical (‘objective’) reality on the one hand, and the “Real” on the other, between limited cognition and the realization of truth. They explain the fact that this actual reality, the oneness or nonduality (Sanskrit *a-dvaita*) – in

¹“*Homo nexes est dei et mundi*”. Albert the Great (d. 1280) ascribes this expression to Hermes Trismegistos. The human being is above the world because he or she is endowed with a twofold form of cognition: the sensual (*physica*) and the abstract (*doctrinalis*) which enables human reason to reach his/her perfection (Albert, *Metaphysica* 1.1.1, ed. Col. XVI, page 2,4-15; quoted from Resnick 2013: 336).

²John Scottus Eriugena (9th c. A.D.): *Vox Spiritualis*: sermon on the prolog of the Gospel of St. John, XIX, 290-298; English translation: Eriugena 1988; see Haas 1966; Haas 1996: 221-247. In his *Periphyseon*, Eriugena writes: “The highest dignity for human nature is that it uniquely mirrors transcendent divine nature. Only of human nature can it be said that it is made in the image and likeness of God. Not even the angels are accorded that honor, so in a sense man is greater than the angels. Human nature may even require the application of affirmative and negative propositions: Man is an animal and man is not an animal” (*Periphyseon* IV.758b; Sheldon-Williams and O’Meara 1987).

³Genesis 1:27: “God created man in his own image” (cf. Gen 5:1; 9:6); Hadith: “God created Adam in His form”.

⁴Plato: Dialog ‘Theaitetos’ 176a.

monotheistic terms the nonduality of God, cosmos and human being – is hidden and veiled. They explore the ways in which to realize and reveal this deep dimension of the differentiated, manifold reality, and of the human person. Of course, there are fundamentally different conceptual answers as to how the manifest, differentiated, plural, phenomenal world – our world of everyday perception and thinking – is related to this nondual, “highest” reality. The same applies to the Indian philosophical traditions: while Advaita Vedānta, e.g. the Āgamaśāstra (“Treatise on Sacred Tradition”) represents an absolute monism, including the unreality of the phenomenal world (see Torella 2011: 112), the Trika school of nondualistic Shaivism of Kashmir, especially Abhinavagupta (c. 960-1020 CE) developed a “supreme nondualism” (*paramādvayavāda*): the “highest” (*anuttara*), “the Real”, the one absolute light contains both plurality/differentiation and unity/oneness as modes of its self-representation (see Furlinger 2009: 12, 145, 157, 250). The consequence is that this Tantric tradition does not devalue the differentiated world, the human body, the senses and sensory impressions, emotions, and sexuality (see Furlinger 2006), but rather views them as powerful means for attaining the recognition (*pratyabhijñā*) of one’s own essential nature. This essential nature is one/identical with *anuttara* and at the same time with the whole universe. From the Trika perspective, this is one’s own highest full identity (*paripūrṇasvātmakam*). Utpaladeva, the grand-teacher of Abhinavagupta in Kashmir, simply remarks, about this state of ultimate absorption (*samāveśā*), that it is “a state which is very difficult to achieve” (Īśvarapratyabhijñākārikā 1, commentary; Torella 2002: 85).

Spiritual traditions of different civilizations use different terms and concepts for this act of realization – “illumination”, “liberation”, *nirvāṇa*, recognition, etc. – and also for the person who has realized this oneness with the “highest reality” during his or her lifetime.⁵ For example, Islamic theologians speak of “the perfect human being” (Arabic *al-insān al-kāmil*) whose prototype is the prophet Muhammad. In Sufism, attaining perfection is not restricted to Muhammad alone. Perfect human beings cognize and experience the fun-

⁵This statement should not be understood in the sense of perennialism (see Gellman 2014). It does not overlook or ignore the differences between spiritual traditions and individual spiritual experiences. These differences could have to do with the connection between certain spiritual “events” or experiences and a certain spiritual “line” or tradition. At the same time, I do not support a strictly constructivist approach to the mystical experience. The influence of particular concepts, existing patterns or expectations on spiritual experience in general does not exclude the possibility of spiritual “events” or experiences which are completely unexpected and not part of one’s own cultural or religious systems (e.g. European, Christian), but known by a spiritual-philosophical system within a different culture (e.g. non-European) and religion. By “spiritual event” I mean sudden experiences within the subtle, non-physical (or metaphysical) dimension of the human body which is connected with the physical body, i.e. organs, senses.

damental “unity of being” (*wahdat al-wujūd*). This human potential is an essential part of creation: human beings are created in the form (*ṣūra*) of God, the Real (*al-haqq*), who placed in Adam the traces of all the divine names. Ibn al-‘Arabī (1165-1240), one of the foremost Sufi philosophers, concluded that:

“Hence everyone in the cosmos is ignorant of the whole and knows the part, except only the perfect human being. For God *taught him the names, all of them* [Q 2:31] and gave him the all-comprehensive words, so his form became perfect. The perfect human being brings together the form of the Real and the form of the cosmos. He is a *barzakh*⁶ between the Real and the cosmos, a raised-up mirror. The Real sees His form in the mirror of the human being, and creation also sees its form in him. He who gains this level has gained a level of perfection more perfect than which nothing is found in possibility.” (*Futūḥat III* 398.16)⁷

The “perfect (or perfected) human being” in Islam could be compared with the notion of the “god-man” in the ancient Christian traditions. Despite differences in terminology and between the two specific religious concepts, it is possible to understand them as “homeomorphic equivalents” (Raimon Panikkar), as symbols which occupy the same or similar functional place in distinct religious or cultural systems, and which therefore build a unique relation brought about by this correspondence.⁸

::2. THE PROCESS OF REALIZING NONDUALITY

In some spiritual traditions, the concrete process of the realization of nondual reality is often described as an ascent from the state of darkness to the experience of light, that is, the uncovering of the “light-nature” of man/of everything. Plotinus, the founder of Neoplatonism and of European mysticism (204/205-269/270 A.D.), reflects, in his philosophy, on the universal founda-

⁶The Arabic, *Barzakh* means “barrier, hindrance, isthmus” and in Islamic eschatology, it denotes the intermediate state of the deceased between individual death and the “Last Day”.

⁷Ibn al-‘Arabī: *al-Futūḥāt al-makkiyya* (“The Mekkan Openings”). Quoted after Chittick 1998, 249.

⁸The philosopher of religion Raimon Panikkar (1918-2010) defines homeomorphic equivalents as “functional equivalents” or “a kind of functional analogy of the third order” (Panikkar 1993: 55). “Homeomorphism is not the same as analogy; it represents a functional equivalence discovered through a topological transformation” (Panikkar 1978: xxii). With this conceptual instrument, Panikkar wants to do justice to the specificity of each religious configuration and at the same time, to create the possibility to explore the deeper correspondences between these different configurations. The correlation of functions within belief systems (e.g. Christ and Išvara) permits points of encounter, without stating a simplistic equality of different concepts or symbols in different religions.

tion, the One (Greek τὸ ἕν).⁹ It is said to be the ultimate principle and origin of existence: “It is by the one that all beings are being” (*Enn.* VI.9,1; Plotinus 2003: 303) and at the same time, it is beyond “being” (III.8,10). Humans are different, but not separate from It, since the ground of the human soul touches the Divine. It is one with It, “established” in It (cf. V. 1,11). It is this deep dimension of the human person which opens up a path to the One. According to this particular perspective, there is at the center of the spiritual path the discovery of the reality behind the phenomenal empirical world, the realization of the nonduality of everything and the ascent towards unification with the One. Plotinus clearly describes the process based on personal experience. He turns from the outer things to “the Self”, the “interior man” (V.1,10), enters into the Self and “becomes one with the Divine and established on its fundament” (IV 8,1).

A well-known passage of *Ennead* VI.9 (“On the Good or the One”), about the state of union, the unification with the Divine, which is characterized as the “primarily beautiful”, “formless”, “a great Light” (VI.7,33), reads:

“But ‘whoever has seen, knows what I am saying’, that the soul then has another life and draws near, and has already come near and has a part in him, and so is in a state to know that the giver of true life is present and we need nothing more. But quite otherwise, we must put away other things and take our stand only in this, and become this alone, cutting away all the other things in which we are encased; so we must be eager to go out from here and be impatient at being bound to the other things, that we may embrace him with the whole of ourselves and have no part with which we do not touch God. There one can see both him and oneself as it is right to see: the self glorified, full of intelligible light – but rather itself pure light – weightless, floating free, having become – but rather, being – god; set on fire then, but the fire seems to go out if one is weighed down again.” (VI.9,9)¹⁰

It is obvious that this state of nonduality – becoming one with the “great light”, or realizing one’s own ultimate identity with it – is only possible within a trans-rational, non-discursive dimension, when the usual, limited, space-time form of human cognition is transcended, as Plotinus asserts:

⁹On the philosophy of Plotinus, see Beierwaltes 1985; O’Meara 1993; Hadot 1993.

¹⁰Plotinus: *Ennead* VI.9,9; quoted in Plotinus 2003: 339 (transl. Armstrong). Armstrong renders the expression “*theòn genómenon*” as “become a god”, thus weakening the statement of the author. I have therefore changed “a god” to “God”, in line with the clear and lucid German translation by Ermin Döll: “... wie man Gott geworden, vielmehr Gott ist” (Döll 2014: 21f).

“...but seeing and that which is seen are not reason, but greater than reason and before reason and above reason, as is that which is seen. (...) So then the seer does not see and does not distinguish and does not imagine two, but it is as if he had become someone else and he is not himself and does not count as his own there, but has become to belong to that and so is one, having joined, as it were, centre to centre” (VI.9, 10).¹¹

Here, Plotinus uses a very vivid language of negative theology, which expresses paradoxes (“the seer does not see”), or says what “it” is not, or describes it only as “this” without using any name or term for it. He reaches the limits of human language, which is part of the realm of duality: “For this reason the vision is hard to put in words.” (VI.9.10)¹²

The influence of Plotinus’ metaphysics and mysticism of light (Beierwaltes 1961) continued in the works of the Christian Neoplatonist Dionysius the Areopagite (late 5th century), and later in the Christian theology and philosophy of the Middle Ages (Koch 1960; Hedwig 1980: 119-150). The mysticism of light has also been an element of Sufism from its earliest times. It plays a prominent role in works such as *Mishkāt al-anwār* (“The niche of lights”) by Abū ḥāmid Ghazzālī (died 1111 A.D.) which interprets the Qur’ānic “light verse” (*āyat an-nūr*, 24:35) and the tradition of seventy-thousand veils of light and darkness which separate man and God (cf. Schimmel 2011).¹³ One of the foremost thinkers on the spirituality of light and illumination (Arabic *ishrāq*) was the Persian philosopher Shihābuddīn Suhrawardī (1153-1191), the *sheikh al-ishrāq*¹⁴ who wrote (among many other works) his masterpiece *Hikmat al-ishrāq* (“The philosophy of illumination”)¹⁵ and the treatise *Hayākil an-nūr* (“The altars of light”).¹⁶

Later, in Central Asia, Najmuddīn Kubrā (1145-1220), the founder of the Sufi order *Kubrawiyya*, elaborated extensive reflections on illumination, focusing particularly on colors as elements of spiritual experience (see Corbin 1971: 61ff; Schimmel 2011). In his main work, *Fawā’ih al-jamāl wa fawātih*

¹¹Translation: Plotinus 2003: 341. Compare Utpaladeva: “The reflective awareness ‘I’ which is the very essence of light, is not a mental construct (Sanskrit *vikalpaḥ*), although it is informed by the word (*vāgvaṇḍ*). For a *vikalpa* is an act of ascertainment (*vinīśayah*) presenting a duality (*dvayākṣepī*).” (Īśvarapratyabhijñānakārikā 6.1; Torella 2002:128). The expression “reflective awareness” (*vimarsā*) “I” (*aham*) can be understood in the sense of nondual cognition (without a duality of subject and object of cognition), “that ‘I’ whose essential state is pure awareness (*pramā*)” or “selfhood in perfection” (Lakshman Joo 2014: 85 and 84).

¹²Plotinus 2003: 341.

¹³Translation: al-Ghazzali 1998.

¹⁴On Suhrawardi and his mysticism of light see Corbin 1971.

¹⁵Edition and English translation: Suhrawardī 1999.

¹⁶Translation: Suhrawardī 1996.

al-jalāl, he reflects on the situation of man from a spiritual point of view. Man has fallen into the “well of nature” (*ābār at-ṭabī’a*) and is stuck at the bottom of the dark well-shaft (cf. *Fawā’ih*; Meier 1957: 70). Kubrā considers how human beings could be liberated, could seek and find God. In the perspective of this tradition, there is a divine element in human beings, the Self, a shining core which is normally hidden or buried by “darkness”, the physical, material nature of man: “Learn, O my friend, that the object of the search (*morād*) is God, and that the subject of searching is a light from him.” (*Fawā’ih*, §1; Meier 1957: 155). The goal of the spiritual path is for this light to ascend from the shaft and reunite with its origin. Kubrā explains this process in a metaphorical way:

“Know, there are lights which ascend and those which descend. The ascending lights are those of the heart; the descending lights are those of the Throne. Nature [existence]¹⁷ is the veil between Throne and heart. When this nature is broken through and a door to the Throne opens from the heart, like aspires toward like. Light rises toward light and light descends upon light, ‘light upon light’ (Q 24:35)”. (*Fawā’ih*, §62; Meier 1957: 117).

Islamic spirituality does not confine itself to general expressions of the human condition and man’s goal from a mystical point of view. Like other traditions, e.g. Buddhist and Hindu tantric philosophies and practices, it developed a precise empirical description of the ‘anatomy’ of the subtle dimension of the human body – let us call it the body of the ‘interior man’.¹⁸ It forms the concrete basis for this process of rising upward and entering a transformed, nondual state of trans-rational, non-discursive cognition which is denoted by terms such as “illumination” (*ishrāq*) or “vision”. This physiology can be understood as the “deep”, spiritual, subtle, non-physical dimension of particular parts or centers of the physical human body, such as sexual organs, spine, heart, forehead, etc. In Sufism this sublime physiology is called *latīfa* – “the subtle organs or centres of the man of light” or “the organs of light” (Corbin

¹⁷Corbin: “creatural being” (Corbin 1971: 72).

¹⁸See the reflections on the ‘inner man’ in Plato and Plotinus and early Christianity (Markschies 1995 and 1998; Burkert 1999). For example, Plotinus characterizes the ‘inner man’ in terms of the presence of the three foundational elements – the One which is beyond being, of being and Nous (Greek: νοῦς, Latin: *intellectus*) and of the soul – in the world, and also “in us” insofar as we are beyond the physical, sensual realm (cf. *Enn.* V 1, 10). Augustine (354–430 A.D.) uses the Latin term *homo interior* (‘inner man’) in the context of his description of the inner, ‘spiritual senses’ (see Harrison 1999). For Augustine, the truth – which can be interpreted as the access of the human being to the actual ‘Real’ or ‘One’ - resides in the ‘inner man’: “*In interiore homine habitat veritas*” (*vera relig.* 39,72; CCSL 32, 234).

1971: 64, 68). It is the shining and throbbing “spiritual energy” (*himma*)¹⁹ which rises up in one’s body and pierces its subtle centers one after the other, finally leading to the state of union. Again, Kubrā describes this process in a metaphorical way:

“The Holy Ghost in man is a heavenly subtle organ. When the concentrated power of spiritual energy (*himma*) is lavished on him, he is reunited with the Heavens and the Heavens are merged with him. Or rather, Heavens and Spirit are one and the same thing. And this Spirit does not cease to rise, to increase, and to grow until it has acquired a height higher than the height of Heaven, and transcends the Heaven” (*Fawā’ih*, §59; Corbin 1971: 70; Meier 1957: 173).

To sum up: over thousands of years, different civilizations have established and developed what might be termed a science of spiritual knowledge and metaphysical anthropology, based on empirical data of personal subjective experience and elaborated theories.

::3. MODERNITY AND THE BREAK WITH SPIRITUAL TRADITIONS

The transmission of this traditional knowledge has been neglected and devalued in the context of natural sciences, with their naturalistic paradigm and empiricist methods – originating among others in the natural philosophy of Francis Bacon and represented by Isaac Newton in the early modern period (Dijksterhuis 2002). The modern scientific mode of knowledge claims that only non-subjective observations are veridical and scientifically valid.

In the West, the modern age brought with it a break with the Christian traditions of spirituality and mysticism, especially with so-called ‘mystical theology’ (Latin *theologia mystica*),²⁰ in the sense of the concrete practice of the inner path of the human soul, which, in the words of Master Eckhart

¹⁹On *himma*, see Corbin 1997. It could be fruitful to explore the reality of this phenomenon by relating it to similar (possibly homeomorphic) descriptions in Hindu and Buddhist tantrism. On nondualistic Tantric Shaivism of Kashmir, see Silburn 1988; Lakshman Joo 2014.

²⁰In a letter to the monks of the Benedictine abbey at Tegernsee, the German philosopher, theologian, and mystic cardinal Nicholas of Cusa (Nikolaus Krebs, 1401-1464) says about mystical theology: “The belief that man can reach divinity in this way is a very high knowledge in this world which exceeds every knowledge of this world.” (*Hec fides, scilicet, quod homo sic posit divinitatem attingere, est sciencia secundum hunc mundum altissima, que etiam excedit omnem huius mundi scienciam*; Baum and Senoner 1998: 94). On the *theologia mystica* see Haas 1989; Haas 2008.

(1260-1327/28), loves “to be one and to become one with God”.²¹ Beginning in the 17th century, suspicion towards and rejection of mysticism within the Catholic and Protestant Churches increased, and this continued until the rediscovery of mysticism at the beginning of the 20th century. The lines and chains of transmission of this kind of knowledge and experience were largely interrupted, even in traditional places of contemplation – Christian monasteries. The rise of capitalism and industry in the modern West was based on the development of technology and science, a development which required a certain rational, systematic way of thinking and behavior, as well as the control, modernization, and rationalization of society. It resulted in tremendous achievements and innovations in all systems of society, including religion. At the same time, it seems that this was the period when the centuries-old traditions of Western mysticism lost the culture in which they were rooted. The cultural memory of European civilization resembles a palimpsest on which the text of the ancient spiritual traditions has been scratched off and replaced by a new text, although it is still present and partially readable.

In the Islamic world, the encounter or clash of traditional societies with the modern West in the colonial era stimulated different reform movements, in particular the Islamic modernism movement, or Salafism, at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century (Voll 1999; Brown 1996). The traditional Islamic spirituality, based on the old Sufi orders and a spiritual worldview, was wrongly seen as an inauthentic form of Islam and a novelty (Arabic *bid'ah*) introduced only after the first generations of Muslims, as well as a kind of pre-modern irrational attitude and a hindrance to the progress of society in the rational age.²² With its scripturalist and literalist focus on the foundational texts of the Qur'an and the *hadith*, and its rejection of Sufism and traditional scholarship, Salafism – in spite of its reference to a certain idea of the early time of Islam and the pious forefathers – can be seen as an attempt to modernize and rationalize religion, and thus as a specific modern religious phenomenon. The Salafi way of rigorous interpretation of the doctrine of the Oneness of God (*tawhid*), especially its strict secession from Sufism, represents an enormous danger to Islam's diversity, richness, and spiritual depth. A rigid, literalist interpretation of the Qur'an destroys the poetical openness and aesthetic beauty of the main scripture of Islam (Kermani 2015), and turns it into a political manifesto or a legal treatise. We are currently witnessing the implications of this phenomenon

²¹Meister Eckhart: *Expositio libri sapientiae*, in: Meister Eckhart, *Die deutschen und lateinischen Werke*, Abt. II: *Lateinische Werke*, 2, 614, 13ff, n. 282. Quoted in Haas 1996: 97.

²²See Cornell 2004. I would like to thank Professor Rüdiger Lohlker, Vienna, for this reference.

on a global level politically, in different regions, and in different cultures, in a terrifying way.

Corbin, the great explorer of Islamic mysticism in the 20th century, begins his book about the “man of light” by underscoring the importance of having a point of reference: in this particular case, the North Star. For our orientation in the world, we need the “heavenly pole”, the “place of the Origin and of the Return” (Corbin 1971: 2), which can be found not on the horizontal, but only on the vertical level. The loss of the spiritual dimension, of metaphysical anthropology, results in a loss of orientation, a falling short of one’s own actual nature, a loss of understanding of who we are. Without rejecting enlightened modernity and modern sciences, we need to rediscover and recognize the traditional knowledge or science of “metaphysical anthropology” and the practice of enlightenment as cultivated in various spiritual traditions. It is more than a pre-modern concept which has been eclipsed by the progress of modern science and reason. It is more than an object of research in the intellectual history of mankind. This rediscovery should not happen as a form of escapism or as an element of the withdrawal of orthodox religion from modern secular society and science, or even as a head-on battle against them. Instead, it should take place within the framework of modernity, reason, openness, and plurality. Progress from sterile confrontation or antagonism between secular modernity and religious traditions towards real dialog requires the reflexivity and self-criticism of modernity and reason, the acknowledgment of its limits, and an open discussion with religious convictions and knowledge. At the same time, it also requires reflexivity and self-criticism on the part of religious communities, and their willingness to open up to the modern, pluralistic, scientific age.

It is beyond the scope of this paper to consider how we could acknowledge the spiritual dimension of human beings within the educational systems, or how we could develop an authentic dialog between modern societies, science and spiritual traditions, and overcome mutual disregard and mistrust. The efforts mentioned before would be part of the comprehensive challenge to develop a sustainable, non-violent social and economic system redirected towards the environment, justice and the common good (Schumacher 1973; Daly and Cobb 1994; McKibben 2007; Loske 2011; Rifkin 2014) which in some way reflects the divine – the shining, joyful, and beautiful, deep dimension of reality. Perhaps an orientation towards the “North Star” of the light nature of human beings could contribute to the development of an urgently-needed new civilizing model in an age of uncertainty.

::REFERENCES CITED

- al-Ghazzali (1998). *The Niche of Lights: A Parallel English-Arabic Text*; ed. and transl. by David Buchman. Provo, UT: Brigham Young University Press. [Islamic Translation Series]
- Baum, Wilhelm, and Raimund Senoner (eds.) (1998). *Nikolaus von Kues. Briefe und Dokumente zum Brixner Streit. Kontroverse um die Mystik und Anfänge in Brixen (1450-1455)*. Vienna: Turia und Kant.
- Beierwaltes, Werner (1961). Die Metaphysik des Lichtes in der Philosophie Plotins'. *Zeitschrift für philosophische Forschung* 15: 334–362.
- Beierwaltes, Werner (1985). *Denken des Einen. Studien zur neuplatonischen Philosophie und ihrer Wirkungsgeschichte*. Frankfurt a.M.: Klostermann.
- Brown, Daniel (1996). *Rethinking Tradition in Modern Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burkert, Walter (1999). Towards Plato and Paul: The "Inner" Human Being'. In: A.Y. Collins (ed.), *Ancient and Modern Perspectives on the Bible and Culture. Essays in Honor of Hans Dieter Betz*; pp. 59-82. Atlanta, GA: Scholars Press. [Homage Series 22]
- Chittick, William C. (1998). *The Self-Disclosure of God: Principles of Ibn al-'Arabi's Cosmology*. Albany: State University of New York Press.
- Corbin, Henry (1971). *The Man of Light in Iranian Sufism*. Transl. Nancy Pearson. New Lebanon, NY: Omega Publications.
- Corbin, Henry (1997). *Alone with the Alone: Creative Imagination in the Sufism of Ibn 'Arabi*. Princeton: Princeton University Press (first French edition: 1958; first English edition: 1969).
- Cornell, Vincent (2004). Practical Sufism: An Akbarian Foundation for a Liberal Theology of Difference. *The Journal of Islamic Law and Culture* 9: 103-126.
- Daly, Herman and John Cobb Jr. (1994). *For the Common Good. Redirecting the Economy Toward Community, the Environment, and a Sustainable Future* (1989). Boston: Beacon Press, 2nd updated and expanded edition.
- Dijksterhuis, Eduard Jan (2002). *Die Mechanisierung des Weltbildes*. Berlin/Heidelberg/New York: Springer (Amsterdam 1950). Second reprint of the German translation..
- Döll, Ermin (2014). *Das Buch der ewigen Weisheit. Die Originaltexte der bedeutendsten Mystiker in der Sprache unserer Zeit*. Petersberg: Via Nova.
- Eriugena, John Scottus (1988). Homily of John Scot, the translator of the Hierarchy of Dionysius' [transl. O'Meara]. In: John J. O'Meara, Eriugena; pp. 158-176. Oxford: Oxford University Press.
- Fürlinger, Ernst (2006). A Spirituality of the Senses in nondualistic Kashmir Shaivism. In: Sahridaya. *Studies in Indian and South East Asian Art. Felicitation Volume R. Nagaswamy*; pp. 29-44. Chennai: Tamil Arts Academy.
- Fürlinger, Ernst (2009). *The Touch of Śakti. A Study in Nondualistic Trika Śaivism of Kashmir*. New Delhi: D.K. Printworld.
- Gellman, Jerome (2014). Mysticism. In: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <<http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/mysticism/>>.
- Haas, Alois Maria (1966). Der Mensch als *dritte werilt* im Annolied. *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 95: 271-281.
- Haas, Alois Maria (1989). *Deum mistice videre ... in caligine coincidentie*. Zum Verhältnis Nikolaus' von Kues zur Mystik. Frankfurt a.M.: Helbing und Lichtenhahn.
- Haas, Alois Maria (1996). *Mystik als Aussage. Erfahrungs-, Denk- und Redeformen christlicher Mystik*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Haas, Alois Maria (2008). "... das Letzte unserer Sehnsüchte erlangen." Nikolaus von Kues als Mystiker. Trier: Paulinus Verlag. [Trierer Cusanus Lecture 14]
- Haas, Alois Maria (2014). *Mystische Denkbilder. Einsiedeln/Freiburg*: Johannes Verlag.
- Hadot, Pierre (1998). *Plotinus or the Simplicity of Vision*. Transl. Michael Chase. London/ Chicago: University of Chicago Press.

- Harrison, Carol** (1999). Senses, Spiritual. In: Allan D. Fitzgerald (ed.), *Augustine through the Ages: An Encyclopedia*; pp. 767-768. Grand Rapids/Cambridge: Eerdmans Publishing Co.
- Hedwig, Klaus** (1980). *Sphaera Lucis. Studien zur Intelligibilität des Seienden im Kontext der mittelalterlichen Lichtspekulation*. Münster: Aschendorff. [Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters N.F. 18]
- Kermani, Navid** (2015). *God Is Beautiful: The Aesthetic Experience of the Quran*. Transl. from German by Tony Crawford. Cambridge: Polity Press.
- Koch, Josef** (1960). Über die Lichtsymbolik im Bereich der Philosophie und der Mystik des Mittelalters. *Studium Generale* 13: 653-670.
- Lakshman Joo, Swami** (2014). Kuṇḍalīni-Vijñāna-Rahasyam. The Secret of Understanding the Primal Power of Śiva (1965). In: Jankinath Kaul “Kamal” (ed.), *The Awakening of Supreme Consciousness. Lectures of Swami Lakshman Joo*; pp. 84-93. Delhi: Utpal Publications.
- Le Blanc, Charles** (1985). *Huai-nan Tzu: Philosophical Synthesis in Early Han Thought: The Idea of Resonance (Kan-Ying) With a Translation and Analysis of Chapter Six*. Hongkong: Hong Kong University Press.
- Loske, Reinhard** (2011). *Abschied vom Wachstumszwang. Konturen einer Politik der Mäßigung*. Rangsdorf: Basiliken-Press.
- Loy, David** (1997). *Nonduality. A Study in Comparative Philosophy*. Atlantic Highlands, NJ Humanities Press International..
- Markschies, Christoph** (1995). Die Platonische Metapher vom “inneren Menschen”: Eine Brücke zwischen antiker Philosophie und altchristlicher Theologie. *International Journal of the Classical Tradition* 1: 3-18.
- Markschies, Christoph** (1998). Innerer Mensch. In: Ernst Dassmann et al. (eds.) *Reallexikon für Antike und Christentum XVIII*; pp. 266-312. Stuttgart: Hiersemann.
- McKibben, Bill** (2007). *Deep Economy: The Wealth of Communities and the Durable Future*. New York: Times Books/ Henry Holt & Co.
- Meier, Fritz** (1957). *Die Fawā’ih al-gamāl wa-fawā’ih al-galāl des Nagm ad-Dīn al-Kubrā. Eine Darstellung mystischer Erfahrungen im Islam aus der Zeit um 1200 n. Chr.* Wiesbaden: Franz Steiner. [Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission, Band IX]
- O’Meara, Dominic J.** (1993). *Plotinus. An Introduction to the Enneads*. New York: Oxford University Press.
- Panikkar, Raimon** (1978). *The Intrareligious Dialogue*. New York: Paulist Press.
- Panikkar, Raimon** (1993). Śatapatraprajñā: Should we speak of philosophy in classical India? – A case of homeomorphic equivalents. In: Guttorm Fløistad (ed.), *Contemporary philosophy: A new survey*. Vol. 7: Asian philosophy; pp. 11-68. Dordrecht: Springer Science+Business Media.
- Plotinus** (2003). *Ennead VI.6-9. With an English Translation by A.H. Armstrong*. Cambridge/London: Harvard University Press. First edition 1988, reprint.
- Resnick, Irvn M. (ed.)** (2013). *A Companion to Albert the Great. Theology, Philosophy, and the Sciences*. Leiden/Boston: Brill.
- Rifkin, Jeremy** (2014). *The Zero Marginal Cost Society: The Internet of Things, the Collaborative Commons, and the Eclipse of Capitalism*. New York: Palgrave Macmillan.
- Schimmel, Annemarie** (2011). *Mystical Dimensions of Islam (1975)*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 35th Anniversary Edition.
- Schumacher, E.F.** (1973). *Small Is Beautiful: A Study of Economics As If People Mattered*. London: Blond & Briggs.
- Sheldon-Williams, I.-P. and John J. O’Meara (transl.)** (1987). *Eriugena. Periphyseon (The Division of Nature)*. Montreal/Paris: Bellarmin.
- Silburn, Lilian** (1988). *Kundalini: The Energy of the Depths. A Comprehensive Study Based on the Scriptures of Nondualistic Kasmir Saivism*. Albany: State University of New York Press. [Sury Series in the Shaiva Traditions of Kashmir]

- Suhrawardi, Shihab al-Din (1999).** The Philosophy of Illumination. A New Critical Edition of the Text of Hikmat al-Ishraq, with English transl., notes, commentary and intro. J. Walbridge and H. Ziai. Provo, UT: Brigham Young University Press.
- Suhrawardi, Shihab al-Din (1996).** Temples of Lights, transl. Bilal Kuspinar. Kuala Lumpur: ISTAC.
- Torella, Raffaele (2002).** The Īśvarapratyabhijñākārikā of Utpaladeva with the Author's Vṛtti. Critical edition and annotated translation. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Torella, Raffaele (2011).** The Philosophical Traditions of India. An Appraisal. Varanasi: Indica Books.
- Voll, John (1999).** Foundations for Renewal and Reform. In: John L. Esposito (ed.), Oxford History of Islam; pp. 509-547. New York: Oxford University Press.

Jon Grošelj
**DIONIZ IN
KRIŽANI V
PERSPEKTIVI
NIETZSCHEJA IN
GIRARDA**

23-40

NOVO POLJE CESTA I 4
SI-1260 LJUBLJANA
JON.GROSELJ@GMAIL.COM

::POVZETEK

ČLANEK ŽELI POKAZATI NA RAZMERJE MED NIETZSCHEJEVIM DIONIZOM KOT "POSEBLJENJEM" VOLJE DO MOČI IN GIRARDOVIM KRIŽANIM KOT NJEGOVIM NASPROTJEM. NAJPREJ BO ORISAN VPЛИV, KI GA JE IMELA NA NIETZSCHEJA GRŠKA FILOZOFSKA TRADICIJA, NADALJE NJEGOV ODNOS DO KRŠČANSTVA KOT "PLATONIZMA ZA LJUDSTVO" TER NATO ŠE KONCEPT VOLJE DO MOČI KOT REŠITVE ZA "EVROPSKI NIHILIZEM". NADALJE BO V OSPREDJE POSTAVLJENA GIRARDOVA MISEL; SPRVA NJEGOV KONCEPT MIMETIČNE ŽELJE V ODNOSU DO NASILJA IN ŽRTVENE SPRAVE TER NATO PRIKAZ TEGA NA PRIMERU GRŠKEGA MITA O DIONIZU, KATEREMU GIRARD ZOPERSTAVI KRIŽANEGA. SLEDNJI JE PO NJEGOVEM S SVOJO ODPovedJO ŽELJI PO MAŠČEVANJU PREKINIL CIKEL NASILJA, KI GA GIRARD RAZBIRA V DIONIZIČNI VOLJI DO MOČI.

Ključne besede: Nietzsche, Girard, volja do moči, nasilje, Dioniz, Križani

ABSTRACT**DIONYSUS AND THE CRUCIFIED IN THE PERSPECTIVE OF NIETZSCHE AND GIRARD**

This article wants to demonstrate the contrast between Nietzsche's Dionysus as the "personification" of the will to power and the Girard's Crucified as its opposite. Initially it outlines the influence of Greek philosophical tradition on Nietzsche, and exposes Nietzsche's critique of Christianity as the "Platonism for the people", presenting his will to power as the solution to "European nihilism". The second part of the article is focused on Girard's philosophy; his concept of mimetic desire in relation to violence and sacrificial atonement; the case of Greek myth of Dionysus, to whom Girard finds opposition in the Crucified. The latter, with his denunciation of the desire for revenge, interrupted the cycle of violence, which is according to Girard the essence of Dionysian will to power.

Key words: Nietzsche, Girard, will to power, violence, Dionysus, the Crucified

::UVOD

Nietzsche in Girard; ne najbolj "kompatibilna" avtorja, tudi ne sodobnika. Prvi nemirni duh nemške filozofije, ki je s svojim filozofskim "vagabundstvom" želel pretresti sokratsko-krščanske idejnozgodovinske temelje, po njegovo virom "evropskega nihilizma". Drugi pa francoski antropolog in filozof

krščanske usmeritve, ki je prišel do globokih uvidov v razumevanju izvora kulture, svetega ter nasilja.

Oba avtorja sta se vsaj posredno ukvarjala s podobnim problemom, in sicer razumeti “duhovno zgradbo” evropske kulture in njenih posebnosti; mednje spada ščitenje žrtve (Girard), po drugi strani pa zmagoslavje “čredne morale” (Nietzsche), v kateri je volja do moči nekaj tujega. Lahko bi rekli, da sta oba, tako Girard kot Nietzsche, “obsedena” s krščanstvom ter v njem vidita novost, ki je privedla do današnje evropske civilizacije.

Nietzsche, kot kritik metafizične zapuščine, se vrača k mitološki govorici arhaičnega grštva, še posebno k Dionizu. Junaku, ki doživi bridko smrt razkosanja, vendar pa se nenehno vrača v življenje – njegova volja do moči je neusahljiva. Nasprotno pa Girard vidi novost ravno v Križanem, ki po njegovo razkrinka tisto, kar je bilo “skrito od začetka sveta”; mehanizem žrtvene sprave, ki je v arhaičnih skupnostih služil kot način razreševanja kolektivnega nasilja – kar pa je po njegovo lastno tudi mitu o (“anti-junaku”) Dionizu.

::NIETZSCHE, GIRARD IN (PRED)METAFIZIČNA TRADICIJA

Za Nietzscheja se problem evropske kulture začne s sokratsko zapuščino, ki “intelektualizira spoznanje” ter ga vzpostavlja v kontekstu metafizične dihotomije med imanentnim in transcendentnim; manj vrednim čutnim in duhovno-presegajočim – kot edinim kriterijem avtentičnega spoznanja. Sokratsko filozofsko tradicijo je Nietzsche nadalje smatral za “poskus, kako spraviti moralne vrednote do prevlade nad vsemi drugimi: da bi bile vodnice in sodnice ne samo življenja, temveč tudi 1. spoznanja, 2. umetnosti, 3. državnih in družbenih prizadevanj” (Nietzsche, 2004: 165). Lahko bi rekli, da se je v tem zgodovinskem snutju po Nietzschejevo zgodilo, da je svet metafizične “idealitete” postal merilo vsega; tako v etičnem kot epistemološkem smislu.

Nietzsche je s tem v zvezi pisal o fanatizmu, “s kakršnim se je vsa grška misel vrgla na umnost kot izraz neke stiske ali nevarnosti; imeli so samo eno izbiro: bodisi propasti ali biti *absurdno umni*” (Nietzsche, 1989: 21). Za kaj je torej šlo pri tem prehodu iz *mythosa* v *logos*?

Stara mitologija je bila v očeh nosilcev sokratske tradicije¹ “infantilna”, saj ni bilo neke umne urejenosti ali stanovitnosti, temveč je vladala mnogoterost, naključnost in moralna dvomljivost. Tako tudi Platon bogove “ljudskih religij”

¹Čeravno je sokratska tradicija še posebno razvila “filozofsko religijo”, pa je treba obenem pripomniti, da pri nekaterih vprašanih umne urejenosti veselja in narave Platon “črpa iz zamisli, ki so bile v zraku že dolgo pred njegovim časom. Diogen iz Apolonije, na primer, je predložil smotrnostni dokaz o vrhovnem Umu na zelo podoben način, kot je storil Platon v *Fajdonu*” (Charlesworth, 2011: 29). Podobno bi lahko snutj filozofskega pristopa k religiji pripisali že kakšnemu Ksenofanu (prav tam: 30).

opredeljuje v luči njihove nezadostnosti, antropomorfnosti, zapadle moralnosti in nestanovitnosti (Država, 364–367). Kot odgovor na “dvomljive” arhaične bogove, Platon daje filozofiji nalogo “demitologizirati tradicionalno mitologijo in jo nadomestiti z resnično, racionalno osnovano teologijo.” (Charlesworth, 2011: 28) Izhajajoč iz slednje, pa je nesmiselno govoriti “o različnih metamorfozah bogov, saj je Bog nesoven in se ne more spreminjati; poleg tega je resnicoljuben in nas ne more varati.” (prav tam) Platon denimo zavrne pesniški govor o Zevsovem dajanju deleža dobrega ali zla, saj je Bog v celoti dober in potemtakem ne more biti vzrok zla (Država, 379a–380d).

Rene Girard pa proces “demitologizacije” oz. prehoda v “dobo logosa” povezuje predvsem z vprašanjem nasilja, okoli katerega sicer gradi svojo filozofsko–antropološko razumevanje arhaičnih in pa tudi sodobnih kultur. Za arhaične mitologije je bilo po Girardovo značilna prikrita pripoved o nasilju oz. ustanovnem umoru, ki je vzpostavil in utemeljeval neko skupnost. Natančneje, po Girardu gre pri mitu za nekakšno “igro preobrazb”, pri kateri gre za prikrivanje in postopno brisanje sledi kolektivnega nasilja, ki pa se ga – ob pozornem branju in interpretaciji – še vedno da izslediti (Girard, 2011: 102).

Razvoj mita naj bi imel tako težnjo, da postopoma zabriše vse sledi nasilja oz. da to postaja nesprijemljivo. In že *onkraj mita*, pri Platonu, je razvidna eksplicitna namera, da “bi odstranil mitološko nasilje” (prav tam). Glede Kronosa, boga časa, ki požre svoje otroke, Platon denimo zapiše, da njegovih “dejanj in njegove usode, ki mu jo je pripravil sin, ne bi smeli, tudi ko bi bilo vse resnično, na lahko in v tej obliki pripovedovati nespametnim in mladim ljudem, temveč bi bilo bolje molčati o njih.” (Država, 378a–b)

Platon naj bi skratka želel “cenzurirati” mitologijo oz. narediti “moralno diferenciacijo”, ki v mitološko pripoved vnaša red ter jo želi očistiti od sledov nasilja. Oziroma, kot o tem zapiše Girard:

“Homerjevi odlomki, ki jih je kritiziral Platon, kažejo zle vidike božanstva enako kot dobrodejne. Platon v želji po diferenciaciji ne trpi moralne dvoumnosti božjega. /.../ hoče izrecno cenzurirati mitologijo, jo odvrniti od njenih tradicionalnih tem. /.../ Jasno je, da ima Platon kot čistilec mitologije bližnje in daljne predhodnike, vendar so oni delali še na mitološki način; delovali so v okviru mitologije in tradicionalnega verstva; preoblikovali so mitološko pripoved. /.../ Platon nasprotuje ne samo pripisovanju vseh stereotipnih zločinov bogovom, ampak tudi pesniški obravnavi teh zločinov, zaradi katere ljudje v njih vidijo samo še manjše hibe, preproste lahkomiselnosti in banalne hudomušnosti.” (Girard. 2011: 106–110)

Težnja po očiščevanju sledov nasilja iz mitskih pripovedi se je po Girardu

kazala že pred Platonom, vendar se pri slednjem dovrši na način, da se mišljenje resničnega, dobrega in lepega loči od kakršne koli “moralne nepreglednosti”, ki je bila poprej lastna bogovom. Če kaj, Girard preko svojega filozofsko-antropološkega razumevanja nasilja nakaže, da gre pri “novi filozofiji” za opuščanje slabega, zla in dvoumnega v “arhaični metafiziki”, s čimer pa smo bližje – ideji resnično presegajočega, ki ga ne določajo človeške predstave. Ki je večno in nespremenljivo in po čemer vse spoznavamo kot bivajoče.

Nietzscheju pa takšno “napredovanje bogov” ni bilo po godu, ni se strinjal z moralističnim vzpostavljanjem umnih kriterijev, ki vežejo grški panteon na razlikovanje med resničnim *onkraj* in dvomljivim *tukaj*. Ko ima namreč ljudstvo svojega lastnega, še “necenzuriranega boga”, takrat še veruje v sebe ter v njem:

“časti pogoje, zaradi katerih je na vrhu, svoje vrline, – svojo slast na sebi, svoj občutek moči projecira v bitje, kateremu je potem lahko hvaležno za to. Kdor je bogat, je radodaren; ponosno ljudstvo potrebuje Boga, da bi mu žrtvovalo /.../ *Protinaravna* kastracija Boga v zgolj dobrotnega Boga je tu zunaj vseh želja. /.../ Nekoč je predstavljal kako ljudstvo, moči tega ljudstva, vse agresivno in moči željno v duši ljudstva: zdaj pa je samo še dobri Bog. /.../ Dejansko ni nobene druge alternative za bogove: ali so volja do moči – in tako dolgo so ljudski bogovi – *ali* pa so nemoč do moči – in tedaj so nujno dobri.” (Nietzsche, 1989: 284–285)

Z “očiščenjem” bogov se naj bi torej izgubljala avtentična izpovednost mitoloških karakterjev, ki jih dela samonikle ravno njihova čudnost in neokrnjeno hrepenenje po *celoti doživljanja*. Pretenzija umnega doseganja onkraj je le naivnost, bi rekel Nietzsche, resničnost je v stalnem spreminjanju in “vitalnosti postajanja”, ki se jo ne sme “obrezovati” s kakršnimi koli idejno-religijskimi posegi.

Po Nietzschejevo je bil takšen poseg, ki je okrnil neposrednost arhaičnih bogov ter začel zahodno zgodbo “nihilizma” – platonsko-krščanski. Krščanstvo² je imel celo za nekakšno dopolnitev vsega tistega, kar se je sicer prej začelo že s Parmenidom in predvsem sokratsko filozofsko tradicijo, ki je v ospredje postavila um ter kriterij resničnega spoznanja vezala na onkraj-bit, “svet čutnega”

²Glede Nietzschejeve kritike krščanstva je potrebno izpostaviti, da naš filozof “po eni strani nastopa proti Jezusu, potrjujoč Dioniza, ko govori o ključnosti odnosa do trpljenja, o poganski afirmaciji tuzemskega. Na drugih mestih se postavi za Jahveja in proti Jezusu, ko govori o zdravi ljubosumnosti močnega starozaveznega boga in proti Jezusu kot na torelanco zreduciranemu, ali še bolj grobo, Jezusu kot kastriranemu Jahveju. Na tretjem, nemara najosupljivejšem mestu v *Antikristu* se odločno postavi proti Pavlovemu Jezusu in za Jezusa kot Budo na neindijskih tleh. Tu je še posebej v igri vse to, o čemer smo pisali doslej, namreč problem morale.” (Lozar Mrevlje, 2014: 117)

pa zapostavila ali ga – pogojno rečeno – razglasila za nizkotnega. Nietzsche je tako v krščanstvu videl dediščino do tu-svetnega zapostavljajoče idejnega sistema, ki ga je postavil ob bok platonizmu: “krščanstvo je platonizem za ljudstvo” (Nietzsche, 1988: 101).

Sokratska dediščina, združena s krščanstvom, je po Nietzschejevo sčasoma tako doprinesla do “zakoličenja” trojnega instinkta; 1) črede proti močnim in neodvisnim, 2) trpečih in neuspešnih proti srečnim ter 3) povprečnih proti izjemam (prav tam). Zgodba evropske zgodovinsko-idejne genealogije morale je v resnici po Nietzschejevo zaznamovana s koristjo črede, zaradi česar je “bridkost vseh višjih, redkejših ljudi v tem, da jim vse, kar jih odlikuje, prihaja v zavest z občutkom pomanjšanja in obrekovanja.” (prav tam: 167)

V krščanstvu, ki naj bi izšlo iz judovskega “resentimenta preganjanih”³, je Nietzsche videl “gibanje”, ki se je postavilo *proti življenju*⁴, “na stran vsega šibkega, nižjega, ponesrečenega, iz *oporečništva* ohranitvenim instinktom močnega življenja je napravilo ideal; pokvarilo je sam um duhovno močnih narav, ko je učilo najvišje vrednote duhovnosti občutiti kot nekaj grešnega, zapeljivočega, kot *skušnjavo*.” (Nietzsche, 1989: 274) Nietzsche je v krščanstvu prepoznal to, kar pa je po Girardu ravno njegova odlika; da je izšlo iz šibkosti in se tudi postavilo na njeno stran. Vendar o Girardovem pogledu nekoliko kasneje.

::NIETZSCHEJEV PHARMAKON ZA “METAFIZIČNI NIHILIZEM”

Nietzscheju gre za obratno⁵ gibanje, stran od metafizične zapuščine, in stran od krivde in kazni. Njegov *pharmakon*⁶ za “bolešno” zapuščino sokratsko-krščanske tradicije je volja do moči, ki ni “onstran dobrega in slabega” (Nietzsche, 1988: 242), temveč je “onkraj dobrega in zla: je onkraj nerazdružne dvojice dobre umnosti in zlobne telesnosti (meta-fizike), onkraj zgodbe platonizma

³Židje, to svečeniško ljudstvo, ki si je znalo ob svojih sovražnikih in zavojevalcih priskrbeti zadoščenje samo z radikalnim prevrednotenjem njihovih vrednot, torej z aktom najduhovnejšega maščevanja. Samo ta način je bil primeren svečeniškemu ljudstvu.” (Nietzsche, 1988: 223)

⁴Potrebno je tudi poudariti, da je Nietzschejevo apriorno povezovanje krščanstva z dediščino sokratskega “primata uma” in zapostavljanja čutnosti, problematično z več vidikov. Glavni je morda ta, da krščanski nauk o *učlovečenju večnega Logosa* (Kristusa) v resnici pomeni ravno absolutno afirmacijo človeka v njegovi zemeljski konkretnosti. Potrditev tega, da je vse, kar je Bog ustvaril – dobro. Sledeč temu vidiku, bi bilo moč krščanstvo, nasprotno od Nietzschejevega pogleda, razumeti ravno kot religijo *pritrjevanja svetu* in ne nekakšnega ontološkega dualizma.

⁵Nietzschejev predsokratski zgled je bil predvsem Heraklit, v katerem je videl nekakšnega “preroka postajanja”, ki je učil, da je vse v nenehnem spreminjanju oz. nestalnosti.

⁶Grška beseda *phármakon* je pomensko zelo bogata in tudi kontradiktorna; označuje namreč lahko zdravilo, strup in tudi grešnega kozla. Kot bo pokazano v razpravi, je Nietzschejevo zdravilo ravno Girardov grešni kozel.

in hkrati njun prairizvir. /.../ Dobra, ontološko dobra volja do moči [je] tista, ki je že sama ‚srečno organizirana‘, ki lahko ustvarja iz preobilja moči.” (Lozar Mrevlje, 2015: 95) Duh volje do moči živi v nadčloveku, v tistem, ki *si upa*. Ki si upa kot alfa in omega zastaviti, da “vse težko postane lahko, vsakršno telo plesalec, vsakršen duh ptič: in resnično, to je moj alfa in omega!” (Nietzsche, 1999: 267)

Ne nazaj, volja do moči (*Wille zur Macht*) mora po Nietzscheju stremeti naprej, proti cilju, ki se mu reče *Übermensch*, nadčlovek, dokončno osvobojen *Sklavenmoral*, ki stremi po *Selbstüberwindung*, samo-preseganju. “Ne ‚človeštvo‘, nadčlovek je cilj!” (Nietzsche, 2004: 546) Ta je nad vsemi partikularnostmi, presegajoč resentment in razpetost. Nadčlovek ne zapade “dekadentni volji morale”, saj slednja predstavlja zgolj nekakšen odmik od “nedolžnosti nastajanja” tukaj in zdaj (Stres, 1998: 237).

Kje pa se dogaja ta afirmacija, polet sebstva, ki ga ne zavezujejo okviri, temveč jih nenehno premika? Predvsem v umetnosti, ki je “prva in najvišja naloga ter metafizična dejavnost *par excellence*. Je veliki stimulans življenja, eksplozivnost, kaotičnost, praznik, orgija ter prekinitev identičnosti, medtem ko znanost le ureja tisto, kar je bilo narejeno.” (prav tam: 244–245)

Volja do moči doseže svoj *mysterium tremendum* prav v umetnosti, s pomočjo katere je možno po Nietzschejevo preseči zapuščino sokratsko-krščanske tradicije, ki je naredila življenje “hladno, previdno, zavestno, brez nagona” (Nietzsche, 1989: 21–22). Nasprotno pa se po Nietzscheju umetnost zapiše nagonu kot počelu ustvarjalnosti in sreče, vsemu tistemu, kar presega dekadenco slabotnega: “dokler se življenje *vzpenja*, je sreča enaka nagonu.” (prav tam)

Če je torej Nietzsche v sokratski tradiciji grštva in “nihilističnih” religijah uvidel do življenja zanikajočo tendenco, pa je v mitskih podobah arhaičnega grštva uvidel duha prave umetnosti; še neokrnjenega panteona, ki ga poganjajo ravno dvoumnosti in nasprotja. Umetniški duh, ki bi ponudil rešitev za “dekadenco čredne morale”, je med drugim iskal v “božjem tandemu” Apolona in Dioniza⁷, ki razkriva tudi Nietzschejevo zaznamovanost s Schopenhauerjevo filozofijo. Ne le v razumevanju volje kot *Ur-Eine* (pra-enege), temveč v tem,

⁷Protipostavljanje Apolona in Dioniza temelji na romantični simbolno-spekulativni razlagi grške mitologije, ki je božji dvojec razumela “izhajajoč iz starega, iz filozofije prevzetega metafizičnega nasprotja med duhom in čutnostjo. /.../ Drugače Nietzsche. Tudi zanj je Apolon svetel bog, toda v njegovi sijajni svetlosti hkrati razbira boga upodabljačo moči in principa individuacije, torej upodabljanja in predstavljanja, sanjskega sveta podob, videza, neškodljive oziroma nezle prevare na eni strani ter artikulacije, členitve, reda na drugi. Nasprotno je temni Dioniz tisti bog, ki se postavlja po robu principu individuacije, bog opoja, ekstaze, nereda, pa tudi bolečine in trpljenja, ki ju povzročata uposameznjenost in trganje iz nje, skratka, bog vrnitve k pra-enemu.” (Snoj, 2010: 108) Predvsem grška tragedija je bila (tudi) za Nietzscheja nekakšno uravnoteženje obeh vidikov, apoliničnega in dionizičnega.

da sta protipostavljena Apolon in Dioniz⁸ v resnici “predstava in volja v grški opravi” (Nussbaum, 1991: 93).

Nietzsche se je kasneje v *Poskusu samokritike* sicer deloma oddaljil tako od Schopenhauerja kot od Kanta in se pomaknil bolj k psihološki⁹ razlagi volje, ki jo je “Nietzsche sicer izrecno začel prakticirati že kmalu po *Rojstvu tragedije* in z njo preobraziti besednjak schopenhauerjanske volje v besednjak volje do moči” (Snoj, 2010: 109). “Psihologizacija” para Apolon-Dioniz “pravzaprav prihaja na plan od prvega stavka *Rojstva tragedije* naprej, in sicer *prek njunega prevoda v pojma ‚apolinično‘ in ‚dionizično‘.*” (prav tam: 109–110) Oba vidika, tako apolinično kot dionizično, je Nietzsche videl kot “prvinski težnji človeške psihike, kot *Triebe*, ‚nagona‘ oziroma ‚instinkta‘ ali ‚moči‘” (prav tam).

Nietzsche je sčasoma začel opuščati obravnavani božji dvojec, prelom pa se zgodi predvsem z delom *Menschliches, Allzumenschliches* (1878), v katerem se nasprotstveno razmerje apolinično-dionizično ne pojavlja več: “Ostaja le še dionizično, ki se pri Nietzschejevem Zaratustri začne nanašati na mišljenje postajanja in na potrjevanje – zoper krščansko zanikovanje – življenja. In ostaja Dioniz proti Križanem, različnost smisla njunih trpljenj, pri Kristusu, z njegovo smrtjo na križu, zavrnitev, pri Dionizu ‚obet življenja.‘” (Snoj, 2010: 111)

Oziroma kot je o “antagonizmu” med Dionizem in Križanim zapisal sam Nietzsche:

“Dioniz proti Križanemu: tu je nasprotje. Ne razlika glede martirija – samo da ima drugačen smisel. Življenje sámo, njegova večna plodnost in vračanje pogojuje muko, razdejanje, voljo do uničevanja. V drugem primeru velja trpljenje, ‚Križani kot nedolžni‘, kot ugovor temu življenju, kot obrazec njegove obsodbe. Uganemo: problem je smisel trpljenja: ali krščanski ali tragičen. V prvem primeru velja kot pot k sveti biti; v drugem velja bit za zadosti sveto, da opraviči še celo neznansko trpljenje: v ta namen je zadosti močan, poln pobožujoč; kristjan zanika še tako srečno usodo na zemlji: je šibek, reven, zadosti razdedinjen, da v vsaki obliki še trpi življenje. Bog na križu /.../, namig naj se ga odrešimo; na koščke razsekani Dioniz je *obet življenja*: večno se na novo rojeva in se vrača iz razdejanja.” (Nietzsche, 1991: 570)

⁸Italijanski filozof Giorgio Colli se ne strinja s klasično protipostavitvijo Apolon-Dioniz, saj po njegovo, če zelo strnemo, kot prvo “bog opoja in ekstaze ni samo Dioniz, ampak tudi Apolon; in drugič, oba bogova sta lahko – in v smeri, ki pelje k rojstvu modrosti, tudi sta – sovražna do človeka.” (prav tam: 112). Nadalje pa je po Collijevo odsev skupne korenine obeh bogov *bogoblaznost*. “Apolon je kot bog vedeževanja, kakršen se pojavlja v delfskem preročišču, najprej in predvsem bog blaznosti, saj od njega prihaja vedeževalsko blazenje ter z njim blodenje in opoj; ekstaza kot entuziazem: biti-iz-sebe kot biti-v-bogu.” (prav tam: 113)

⁹Nietzsche je v kontekstu tega obrata k psihološki interpretaciji slednjo interpretiral kot “morfologijo in *razvojni nauk volje po moči*” (Nietzsche, 1988: 30).

* * *

Do sedaj smo vsaj nekoliko razjasnili Nietzschejev “anti-nihilizem”, zaradi česar pa smo ga morali najprej postaviti v kontekst zgodovine metafizike, krščanstva, volje do moči, navezujoč se na grški panteon, kjer prav Dioniz oz. dionizično simbolizirata “neusahljiv” vir vitalnosti in življenjskega obeta. Sedaj pa se zazrimo v Girarda, ki ponuja drugačen pogled na Dioniza in celotno mitološko tradicijo. Pogled, ki kontekst Nietzschejeve volje do moči povezuje s tem, čemur pravi *mimetična želja*.

::NASILJE IN SVETO V GIRARDOVI TEORIJ MIMETIČNE ŽELJE

Girard v svoji filozofski antropologiji dojema človeka predvsem kot hiper-mimetično bitje, ki mu je tako lastno posnemanje in primerjanje. Podobna ideja se je sicer pojavila že veliko prej; Aristotel¹⁰ je denimo v *Poetiki* (2012) človeka od drugih živih bitij razločil po njegovi posnemovalni naravi. *Mimesis* je po njegovem človeku lastna že od otroštva, vzpostavlja pa tudi njegovo nadrejenost nad drugimi živimi bitji, saj posnemanje pomeni hkrati učenje in napredovanje (Palaver, 2011: 43).

Posnemanje (gr. μίμησις, *mimēsis*¹¹) pa je po drugi strani tudi tista človeška razsežnost, ki nam pomaga razumeti nasilje v človeški zgodovini in sedanjosti. Po Girardu je ravno *mimetična želja*¹² kot želja po posnemanju tista, ki nas “nezavedno povezuje od začetkov človeštva in česar si nismo hoteli doslej priznati.” (Kovač, 2006: 220) *Mimesis* pa je po njegovem tudi vir nasilja, saj povzroča situacije, ko “*želje niso več usmerjene, ampak si želeči želi zelenega, zeleni želečega itd. V takšnem vsestranskem kaosu, ki je izgubil sleherno orientacijo, nihče – in nič – ni več varen pred nikomer in pred ničimer. Kakor v vrtincu začne nasilje naraščati vse do mere, ko postane neobvladljivo, ko iz njega ni več*

¹⁰Platon posnemanju ni kaj preveč zaupal, saj je bilo zanj čutno le posnetek večnih idej in ne resnično bivajoče. Posnemanje, denimo v upodabljaljivih umetnostih, je bilo tako po njegovo dvojno posnemanje – posnemanje posnemanja (Reale, 2002: 149–151). Do neke mere je Platon posnemanje videl kot dobro v idealni državi, v kateri poezija o herojih in dobrih bogovih spodbuja ljudi k posnemanju njihovega zgleda in vrlin (Palaver, 2011: 44–45).

¹¹Girard načeloma razlikuje med *mimesis* in *imitatio*. Če slednje referira na reprezentacijo (govora, jezika ali vedenjskih vzorcev), pa *mimesis* cilja na rivalska razmerja in pridobitno oz. izključevalno posnemanje.

¹²Mimetična želja je po Girardu namreč v osnovi trikotna, kar pomeni, da je želja – posredovana. Želeči pri drugem vidi, česa si želeči, zaradi česar do konflikta ni več daleč, saj se za isti objekt-želje potegujeta dva rivala. Kljub temu pa to še ni začetek konflikta, do njega vodi nek *skandalon*, pohujšanje. Šele slednje “nagne ljudi, da se sprejo za en sam predmet. Prva kretanja proti predmetu sproži posnemanje drugih – in to posnemanje opogumi prvo kretanje, ki hoče svoje dejanje dovršiti. Razvije se prepir.” (Kovač, 2006: 221)

mogoče izstopiti, in potisne skupnost na rob propada.” (Petkovšek, 2011: 15)

Povedano drugače, po Girardu je človek, katerega “prečloveško” je ravno njegov *hipermimetizem*, in zaradi katerega se je skozi vso zgodovino loteval rivalskih spopadov, moral iznajti način, kako preživeti, kako se spopasti z demoničnim in obtoževalskim v sebi. Odgovor se je zgodil v obliki pojava grešnega kozla oziroma žrtvene sprave. Ta rešilni mehanizem se pojavi v zadnjem stadiju vrtinčastega nasilja, ko že kaže, da bo to dokončno uničilo vse pred seboj. Žrtvena sprava tako pomeni zaobrnitev kolektivnega nasilja proti posamezniku, ki mu naprtijo krivdo za nastalo situacijo. Povedano še drugače, je nekakšen “avtomatski mehanizem”, ki preprečuje, da bi se družba utopila v nasilju (Girard, 2013: 67).

Pri logiki grešnega kozla gre za združitev “vseh nasproti enemu samemu. Takrat pride do uboja ali do izgnanstva ožigosanega posameznika. Skupina se združi, sestavi in nato znova pomiri. Pri teh dogodkih opazimo dvojje. Prvič: žrtev je predstavljena kot edini krivec za spor. Drugič: ker je njeno preganjanje, izgnanstvo ali pa smrt združila vse ostale ljudi, ima žrtev zasluge za spravo.” (Kovač, 2006: 222) Grešnega kozla nahujšana množica določi predvsem na podlagi nekega žrtvenega znamenja, neke izstopajoče lastnosti, zaradi katere postane nekdo “bolj verjetna” žrtev. Lahko gre za hibo, uspešnost, bolezen, skratka, neko izstopanje.

Med “verjetnimi kandidati” pa je Girard izpostavil predvsem “vojne ujetnike, sužnje, majhne otroke, neporočene odrasle in hendikepirane. Je torej možno zaznati vsem skupno lastnost? Na prvi pogled gre za ljudi, ki so zunaj ali pa na obrobju družbene strukture” (Girard, 2013: 12–13). Pri ugotavljanju logike izbire grešnega kozla je Girard, kot rečeno, razbiral na temelju analize bodisi literarnih bodisi mitskih pripovedi. Eden od bolj jasnih primerov iz grške mitologije je denimo Ojdip; njegova “telesna okvara, njegova preteklost izpostavljenega otroka, njegov položaj tujca, povzpetnika, kralja, zaradi vsega tega je prava zbirka žrtvenih znamenj.” (Girard, 2011: 49)

Po umoru okrivljenega za kolektivno nasilje, se drhal navidezno pomiri. Žrtev je pripomogla k vzpostavitvi kolektivne sprave, saj je množica uspela svoj gnev usmeriti proti okrivljenemu. Zaradi “učinka sprave” pa posledično pride do tega, da dogodek žrtvovanja postane dogodek odrešenja, drugače rečeno, postane “hrbtenica simboličnega reda, središče pomena (fr. *Centre de signification*), ki skupnosti prinaša razlike, red, zmožnost razlikovanja” (Petkovšek, 2011: 16).

Še ena posledica tega dogajanja: žrtev postane *post festum* divinizirana, mit pa je po Girardu pripoved o ustanovnem umoru (žrtveni spravi). Vendar “učinek žrtvene sprave” deluje le za neko obdobje, nato pa se razmerja lahko ob ponovitvi mimetičnih kriz ponovno zaobrnejo v nasilje. Povedano na

kratko, obredno žrtvovanje je bila po Girardu stalnica arhaičnih skupnosti, ki so na ta način zagotavljale svoje preživetje. Obredno žrtvovanje je v skupnosti zagotavljalo mir in varnost (prav tam).

* * *

Po Girardu je dionizično voljo do moči moč razumeti ravno kot rivalsko tendenco *primerjanja in prisvajanja* in ne toliko prekipevajoče ustvarjalne sle. Logika dionizičnega je ravno logika mimetične želje (MacCormac, 2013: 10). Dionizično je tako nekakšna metafora zgodbe, ko si "želeči želi zelenega", saj se nebrzdana "kreacija moči" v končni fazi ne ustavi pred ničimer – ko je logika moči glavna, je kolektivno nasilje izraz njegove ne-moči, "prekipevajoče kreacije".

Kako pa se to kaže na primeru mita o Dionizu? Kot že rečeno, je sled kolektivnega umora v mitskih naracijah različno razvidna; bodisi je nazorna bodisi je zakrita. Za kontrast med tema dvema možnostma, v ospredje najprej postavimo mitski pripovedi o Zevsu in Dionizu, Nietzschejevemu "junaku"¹³. V slednji je kolektivni umor razviden, zaradi česar je Dioniza "hvaležno" postavljati ob bok Križanemu. Pa dajmo besedo Girardu, najprej zgodbi o rojstvu Zeusa:

"Bog Kronos požre vse svoje otroke in išče zadnjega novorojenca, Zeusa, ki ga je mama Rea skrila pred njim. Kureti, strašni bojovníki, skrijejo dojenčka tako, da okoli njega naredijo krog. Ker je malega Zeusa groza, kriči, kriki pa bi lahko očetu nakazali, kje se skriva. Da bi preglasili njegov glas in zavedli požiralskega velikana, Kureti rožljajo z orožjem. Zganjajo čim večji hrup in so grozeči, kot le morejo biti. Bolj ko je otroka strah, bolj rezki so njegovi kriki in bolj se morajo Kureti, da bi ga zavarovali, vesti tako, da povečajo njegov strah. Skratka, bolj ko so videti strašni, bolj so videti zaščitniški in učinkovitejši varuhi. Videti je, kot da bi otroka obkrožili, da bi ga ubili, v resnici pa se tako vedejo, da bi mu rešili življenje." (Girard, 2011: 100)

¹³Potrebno opozoriti, da ima Nietzsche pred očmi dva Dioniza: "Prvi je Bakh, bog vina in orgiastičnega kulta, za katerega po antičnih pričevanjih ni bila značilna le spolna razbrzdanost, ampak so bili čistilci in predvsem čistilke tega boga, tako kot na primer v Evripidovih *Bakhab*, v besnilu božanskega opoja tudi zmožni raztrgati vse, kar jim je prišlo na pot. Drugi Dioniz pa je Zagrej, ki so ga po orfičnem mitu razkosali Titani, tako da je od njega ostalo samo srce, iz katerega ga je potem vnovič spočel Zevs – bog elevzinskih misterijev, ki je sam doživel razkosanje in vnovično rojstvo. /.../ vez med ekstatikama Dioniza Bakha in Dioniza Zagreja vzpostavlja moment zrenja, ki je v misterijski duhovnosti drugega Dioniza postal nič manj kakor 'spoznanje' /.../ ki *ne zahteva ubesedenja*. Zahteva ga apolinična ekstaza." (Snoj, 2010: 113)

Girard ugotovi, da je, kot rečeno, kolektivno nasilje sicer odsotno, vendar pa je njegovo sled moč razbrati na podlagi številnih ključev. Spet Girard:

“Položaj okoli otroka je jasen, gre za oblikovanost in vedênje, ki sta značilna za kolektivni umor, ki nam ga prikličejo v spomin Kureti. Kaj drugega bi si lahko predstavljali ob teh divjih krikih in orožju, ki ga razporejeni v krogu vihtijo v smeri proti nemočnemu bitju? /.../ Mimika Kuretov in prestrašen odziv otroka tako kot lažna igra Asov ali samomor Aztekov ne bi mogli bolj spominjati na dramo, ki statistično gledano prevladuje v svetovni mitologiji.” (prav tam)

Najprej je potrebno spomniti, da je mit o rojstvu Zevsa po Girardu že primer bolj “sodobne mitologije”, kar pomeni, da v resnici ta mit skuša izrazito skrivati sledi žrtvenega nasilja. Zavaljo odstranjevanja nasilnega prizora, obravnavana pripoved skupini morilcev pripiše vlogo “zaščitnikov”, v čemer Girard vidi vzporednice še z nekaterimi drugimi¹⁴ miti, v katerih ima kolektivni umor, “prikazan kot neresničen, enake posledice, kot če bi bil resničen. V grškem mitu pa nima nikakršnih posledic. Zevsovo dostojanstvo ni kompatibilno z njegovo smrtjo, ki jo zagrešijo Kureti. Tudi v tem primeru predpostavljam, da mora obstajati zgodnejša različica tega mita, ki bi vsebovala kolektivni umor.” (prav tam: 101)

Skozi čas in posredovanje mitov se je vse bolj zgubljala nasilna narava določenih akterjev, v tem primeru Kuretov, vloga nasilnika pa je vse bolj pripisana izključno Kronosu. Obravnavani mit je skratka že napredoval, priče “smo določeni delitvi na *dobro* in *zlo*: moralni dualizem se pojavi hkrati z izbrisom *kolektivnega* nasilja.” (prav tam) Še drugače, sčasoma se pojavi nova “verska občutljivost”, o kateri ne bi imel Nietzsche za povedati nič dobrega. Če je torej zgoraj omenjeni mit v znamenju zakritega nasilja, pa to ne velja za tistega o našem “anti-junaku”, Dionizu. Pri slednjem gre tako za nekakšno anti-teleologijo, saj kolektivni umor ni izbrisan, še več, usmerjen je proti božjemu otroku:

“Da bi Titani¹⁵ pritegnili mladega Dioniza v svoj krog, stresajo nekakšne ropotulje. Otrok, očaran nad čudovitimi predmeti, se napoti proti njim in pošastni krog se sklene okoli njega. Titani družno umorijo Dioniza, potem

¹⁴Predvsem se navezuje na skandinavski mit o Baldru, kjer njegovo neranljivost in brezhibnost preizkušajo Asi (njegovi tovariši) tako, da vanj mečejo stvari in ga udarjajo z mečem, toda *nič ga ne rani*. “Dogovor o neranljivosti Baldra je prikaz umora zgolj spremenil v neškodljivo igro.” (Girard, 2011: 96)

¹⁵Po grški mitologiji so bili Titáni sinovi in hčere Urana in Gaje, boga vesolja in boginje zemlje. Titani so postali prvi bogovi in boginje.

ga spečejo in požrejo. Zevs, Dionizov oče, Titane zadane s strelo in sina oživi.” (prav tam: 102)

Sedaj lahko ugotovimo, da je za razliko od Kuretov jasno artikulirana vloga Titanov kot izvršilcev umora. Prav tako pa je sedaj oče, ki Titane kaznuje, postal zaščitnik (Eliade, 1996). Že znani antropolog Lévi-Strauss je pokazal, da je mitologija “igra preobrazb”, kar potrjuje tudi Girard, vendar slednji za razliko od prvega govori o “časovni puščici” takšnega dogajanja in opozori na nezadostnost strukturalistične analize mitov, ki spregleda dogodek kolektivnega umora, ki mu – tudi kadar je navzoče – ne pripiše posebnega pomena. On pa nasprotno meni, da je mitološki razvoj od titanske do kuretske oblike jasen – drugače rečeno, obstaja “*zgodovina* mitologije”, ki postopoma izbriše kolektivni umor oz. ga v prvi fazi preoblikuje v individualnega (Girard, 2011: 103).

* * *

Nietzschejev junak, Dioniz Zagrej, je “bog, ki na sebi doživlja trpljenje individuacije in o katerem čudoviti miti pripovedujejo, kako so ga Titani kot dečka razkosali in ga zdaj ljudje častijo v tej podobi kot Zagreja: pri tem je nakazano, da je to razkosanje, pravo dionizično *trpljenje*, podobno premeni v zrak, vodo, zemljo in ogenj” (Nietzsche, 1995: 62). Zagrejevo tragično razkosanje pa je vodilo v upanje novega rojstva tretjega Dioniza, ki se mu obeta “hrumeča, vriskajoča pesem epoptov.” (prav tam) Obet Dioniza je obet večnega porajanja. Dioniz ima vitalno moč, ki ga vrača nazaj, notranji gon po biti. Ciklično se poraja, končno ga niti Titani ne morejo uničiti. Njegova volja do moči je neusahljiva. Na prvi pogled tako obstajajo vzporednice med Dionizem in Križanim vsaj kolikor zadeva mitološko naracijo, kolektivni umor in *vstajenje*, vendar pa gre pri enem in drugem za temeljno razliko, ki jo bomo spoznavali v nadaljevanju.

::GIRARDOV PHARMAKON: KRIŽANI KOT RAZKRITJE MIMETIČNEGA NASILJA

Girard v svojem tekstu *Dionysus versus Crucified* (1984) prepoznava v Nietzschejevi obravnavi Križanega in Dioniza bistroumni uvid v logiko kolektivnega umora. Nietzsche je po njegovem namreč prepoznal, da je pripoved o Dionizu v določenem smislu *enakovredna* Kristusovemu pasijonu (Girard, 1984: 819). Enakovrednost v tem, da skorajda ni “žrvovanjske religije” brez drame v središču, kar postavlja zgodbi o Jezusu in Dionizu ob bok številnim drugim, kar je številne pozitivistične antropologe ob koncu 19. stoletja in

kasneje pripeljalo do sklepa, da so religijsko-mitološke tradicije bolj ali manj istovetne. Čemur na prvi pogled vzporedno branje zgodb o razkosanju Dioniza in Jezusovega križanja pravzaprav pritrjuje, češ, tudi Dioniz je bil linčan s strani nasilne množice.

Vendar širši kontekst zgodbe pritrjuje drugačnim zaključkom. Po Girardovo je v obravnavanem mitu žrtev res Dioniz, vendar pa je v tem mitu hkrati bog tisti, ki je lahko obenem bodisi žrtev bodisi morilec; po Girardu (in tudi Nietzscheju!) še en dokaz nezavezanosti biblični moralistični drži. Kajti, "kadarkoli se prikaže Dioniz, je neka žrtev razkosana in požrta s strani morilcev." (prav tam: 822) Girard nadaljuje, da "glede na dogodek, ko je sam Dioniz žrtev, to še ne pomeni, da samo dionizično obsoja nasilje na način, kot je to razvidno v evangelijih. Za slednje je nepredstavljivo, da bi Jezus zaukazal 'sveto linčanje.'" (prav tam)

Girard pravzaprav na tem temelju loči med "dvema Nietzschejevima religijama": prvo, ki je poganska in dionizična religija večnega vračanja enakega in dionizičnega biti onkraj dobrega in zla, v kar spada tudi "pritrjevanje trpljenju", medtem ko druga vzpostavlja moralno dihotomijo dobro-zlo in zavrača nesmiselno trpljenje. Girard se tako celo čudi, da "Nietzsche obtožuje krščanstvo zavračanja nasilja, čeravno je klasični ugovor, da ga krščanstvo afirmira. Nietzsche se je dobro zavedal, da Jezus ni umrl kot kolektivna žrtev na način Dioniza, temveč proti njemu" (prav tam). Pravzaprav naj bi Nietzsche v Križanem videl celo "duh maščevanja"¹⁶, saj se je njegova kolektivna smrt "zoperstavila" vsem ostalim (MacCormac, 2013: 24).

Nasprotno pa se po Girardu prava kal maščevalnega obtoževanja skriva v dionizičnem, ki mu ne gre za resnico o žrtveni spravi, temveč za večno porajanje *onkraj dobrega in zla*. Girard v tem vidi "duha obtoževalca", ki poseblja logiko izključevalne ter poblaznele mimetične želje, slednja pa si želi prisvojiti tudi tisto, kar ji ne pripada in pri tem ne izbira sredstev. Takšno željo pa je (do neke mere) možno istovetiti prav z dionizično voljo do moči, ki je onkraj etike ali metafizike, prav tako pa se ne ozira na problem nasilja ali mitološke "igre preobrazb", temveč si "kroji pravila po svoje".

¹⁶Po Nietzscheju se krščanska odpoved maščevanju še ne odrazi tudi v tem, da bi bilo *hotenje* po maščevanju preseženo. Prej nasprotno, čeravno je ne-maščevanje v krščanstvu res postalo nekakšna krepost, pa je po Nietzscheju s tem prišlo do ponotranjenega "duha zamere" (angl. *spirit of ressentiment*), ki je maščevanje zgolj predrugučilo v novo pritlehno obliko. Girard glede tega deloma pritrjuje Nietzscheju, hkrati pa je slednji po njegovem spregledal bistveno: da "duh zamere" ("šibko maščevanje") ni oče, temveč (če že) otrok krščanstva. Torej to, da je "ponotranjeno maščevanje" lahko vzniknilo le tam, kjer je bilo pravo maščevanje ukinjeno, kar pa se je po Girardu zgodilo ravno z vznikom krščanske civilizacije (Fraser, 2002: 147–148). Povedano še drugače, krščanstvu je uspelo maščevanje "raniti", ne pa ga nujno tudi dokončno uničiti. V resnici pa se je ponotranjeni "duh zamere" Nietzscheju (še) bolj upiral kot pravo maščevanje, zaradi česar je klical po Dionizu, ki prinaša zdravilo v obliki čistega, še "necenzuriranega" maščevanja (Girard, 2013).

* * *

Če se za trenutek ozremo še v zgodovino, naj bi razreševanje kolektivnega nasilja z žrtveno spravo segalo kar okoli štirideset tisoč let nazaj ter zajemalo okoli 95 odstotkov človeške zgodovine (Petkovšek, 2011: 9). V logiko žrtvene sprave, pa je po Girardu dokončno posegel dogodek, ki je pustil odločilen pečat v zgodovini evropske religijsko-idejne tradicije: judovsko-krščanska Biblija in še posebno novozavezna pripoved o Jezusovi usmrtitvi. To, kar je po Nietzscheju na temelju poprejšnjega platonizma pripravilo strup evropski civilizaciji, jo je po Girardu ravno rešilo. Zakaj?

Če je bilo rečeno, da nasilje v religijsko-mitski naraciji poprej ni bilo razkrinkano, pa biblična naracija eksplicitno spregovori o nasilju na način, da se postavi na stran žrtve in razkrinka mimetično pohujšano množico, ki vpije "križaj ga!". To se po Girardu ni zgodilo ne prej, ne kasneje. Ta edinstveni dogodek naj bi pripomogel k razkrinkanju mimetičnega nasilja oziroma tistega "strašnega", čigar žrtev je sedaj postala sam Bog-človek. Girardovo stališče je torej, da ima Biblija "tendenco", da se postavlja na stran žrtve oz. jo ščiti pred nahujskano množico (Girard, 2003: 147). Evangelij je v tem smislu naravnost "prevratniški tekst", podobno pa bi se dalo govoriti tudi o drugih delih Biblije, denimo Psalmih, kjer gre za "izpoved preganjanega" in naslavljanje na zaščitniškega Boga. Girard postavlja drzno trditev, da je krščanska naracija nič manj kot *conditio sine qua non* evropske civilizacije, v kateri so šibki zaščiteni.

Še drugače, Nova zaveza zajame celotno "dogodje", ki je lastno stopnjujoči se mimetični krizi; od poglobljajočega se mimetičnega rivalstva, v tem primeru denimo med različnimi ločinami judovstva, *skandalona*, žrtvenih znamenj, stopnjujočega se mimetičnega nasilja in dokončno pohujšanja množice, ki zahteva smrt po krivem obsojenega. Biblija o tem spregovori na glas in ne postavi na zatožno klop žrtve, temveč pohujšano drhal, s čimer pa je logika mimetičnega nasilja razkrinkana. Po Girardu je tako možno govoriti o prehodu v novo, "kristično" obdobje, v katerem je razkrinkana laž "obtoževalca", pripravljena pa pot Parakletu (gr. *παράκλητος*, *paráklitos*, Sveti Duh), zagovorniku in tolažniku, razkrinkovalcu demoničnega pohujšanja in obtoževanja. Novozavezna pripoved o trpljenju Jezusa je nekakšen učbeniški prikaz kolektivnega nasilja, ki razkrije "človeškost žrtve" ter *par excellence* dekonstruira logiko žrtvene sprave oz. (ritualnega) umora grešnega kozla.

Kljub takšni religijsko-idejni revoluciji pa "arhaično" ni bilo enostavno ukinjeno, temveč se je začelo, v kolikor je človek ostal mimetično in rivalsko bitje, drugače odražati. Girard pa je bil vseeno prepričan, da naj bi bile sodobne družbe bolj varne pred mimetičnim nasiljem (Girard, 2013: 33), čeravno je ravno moderno družbo označil za nekakšno areno mimetičnega rivalstva, ki

pa se ne razplamti v nasilje, saj je tudi družba po svoje bolj odporna (Girard, 2003: 285).

Ergo, kdo je za Girarda *pharmakon*? Križani, ki ni klical k “svetemu linčanju”, temveč se je odpovedal sami volji do moči – ni terjal maščevanja, temveč je odpustil¹⁷ tudi svojim preganjalcem: “Oče, odpusti jim, saj ne vedo, kaj delajo.” (Lk 23, 24) S tem pa je postavil zgled novega, pozitivnega posnemanja (*Imitatio Christi*) in drže, ki je v nekem paradoksnem smislu ničejanska, saj v resnici želi preseči tudi “resentiment preganjanega” in pripomoči k prekinitvi cikla nasilja, ki je zarezan globoko v človeško zgodovino. Pravzaprav bi lahko v Križanem (kot Bogu, ki se “izprazni”) kot začetniku “šibke teologije”, videli antipod tako za novoveški *ego volo*, ki “hlasta” po volji do moči, kot v nekem smislu tudi za Boga tradicionalne metafizike, ki spregleda svojevrstno “moč v nemoči križa” (Vattimo in Girard, 2010).

::SKLEP

Dramatik Sofokles je v Antigoni *conditio humana* zajel z besedami: “Mnogo je strašnih stvari, ničesar pa ni, kar bi bilo strašnejše od človeka (*Polla ta deina kouden anthrōpou deinoteron pelei*)” (Sofokles, 1962: 332–333). Avstrijski zoolog Lorenz je to strašno lastnost videl kot zmožnost človeškega samouničenja (Petkovšek, 2014: 576). Dal je primer Pekinškega človeka, ki se je naučil ohranjati ogenj, pa je le-tega uporabil tudi “za sežiganje svojih bratov; ob prvih sledovih običajne uporabe ognja ležijo pohabljeni in sežgane kosti pekinškega sinantropa samega.” (Lorenz, 1998: 231)

To “strašno” pa po Girardu temelji v čisto preprostem dejstvu *človeške* hiperimitičnosti, ki se vali kot vse večja snežena kepa rivalske oz. izključevalne želje, dokler ne postane ogromna kotaleča gmota nasilja, ki terja pomiritev v obliki žrtvene sprave – od tod kultura in religija. Nietzsche bi dejal nasprotno, to strašno je ravno “duh metafizike”, ki nam je določil epistemološke kriterije dobrega in zla. Vendar pa v resnici ni bil tako oddaljen od Girarda.

Ko je namreč Nietzsche razglašal smrt Boga in ko je skozi usta blazneža razglašal, da smo ga umorili ljudje, je (ne)vede prišel do temeljnega uvida, da se je nekje zgodil *umor*. Kot drugo pa, da je ta umor storil nekdo z nekim razlogom. Prav tako bi lahko rekli, da nekdo postane Bog šele *po umoru*. Tudi

¹⁷“V odpuščanju se kaže vsa ostrina paradoksa, ki omogoča razumeti ‘*pharmakon*’, to je rešilno-v-apokaliptičnem. Odpuščanje je radikalno nasprotje ‘naravnemu elementarnemu zakonu’ in načelu polarnosti, ki človeštvo vodita v apokalipso. Odpuščanje je resnično takrat, ko odpušča neodpustljivo, to je, ko stori nekaj nemogočega; odpuščanje je, narediti nemogoče mogoče.” (Petkovšek, 2014: 590) Zaradi človekove nemoči, “da bi odpuščal v svoji moči”, je Paul Ricoeur v (radikalnem) odpuščanju videl “religijsko avro” (Ricoeur, 2000: 487), saj je odpuščanje “božje-v-človeškem”. Izraža pa, da je *nekdo* vreden več kot njegova *dejanja* (prav tam: 642).

Nietzsche je prepoznaval nasilje v mitu, to, denimo, kako so mladega Dioniza razkosali Titani. Vendar se ni pustil odgnati, v grškem mitu (in tragediji) je prepoznaval neko celovitost, odsotnost cenzure, voljo do moči. Pravzaprav je ravno prisposoda dionizičnega postala njegova “zastavonoša” v borbi proti Križanemu kot poražencu in *zadnjemu kristjanu*. Za njim, tako Nietzsche, le še *Sklavenmoral* in pred njim zgodovina metafizike, ki je ubila vsakršno voljo do moči.

Mitsko razpoloženje je Nietzscheju odgovarjalo. V njem je zaslutil avtentičnost, ki torej še ni imela pretenzije po *jasnem razločevanju*. Mitsko videnje še ni zapadlo “dialektični puščobi”, v njem so si bogovi še upali biti *blazni*. Drugače Girard, po njegovem miti predvsem skrivajo tisto, o čemer bi morali kričati. Njihova logika je ne-logika nasilja, o katerem sicer spregovorijo, vendar ne povedo, za kaj pri vsem skupaj gre. Drugače rečeno, po Girardu “miti drugega prikazujejo kot krivca, ki ga lahko obtožim in nanj preložim krivdo za nasilje v skupnosti; temeljijo na toženju, na obtoževanju.” (Petkovšek, 2013: 385)

V mitski naraciji Girard najde predvsem sled nasilja, kar ga popelje na pot ugotavljanja, iz kje izvira “vse to strašno”. Že v prvem delu naloge je bila predstavljena Girardova interpretacija prehoda v sokratsko filozofijo, ki se je hotela znebiti dvoumnosti mitskih božanstev. V ozadju naj bi bila tendenca ali celo “teleologija” mitov, da so sčasoma vse bolj zakrivali ali odstranjevali zlohodne in nasilne elemente ter se čistili. Osvobajali “navlake”, ki pa je po Nietzschejevo ravno ključna zgodba, ki ne podlega “moralni dihotomiji” oz. novi umnosti, ki hoče razvodeneti “zdravilni strup” arhaičnega.

Nietzsche se ne bi pustil zapeljati, treba je slediti volji do moči, ki jo “pooseblja” dionizično, četudi gre pri tem na neki način le za zadnji krik (zgodovine) metafizike. Če je Nietzschejeva dionizična volja do moči (kot neobrzdana mimetična želja!) po Girardu tisti *pharmakon*, ki je pravzaprav grešni kozel, pa sam vidi drugo rešitev. Resnično zdravilo je po njegovem samo-preseganje, ki ga pooseblja Križani. Slednji je na križu odpustil celo svojim preganjalcem ter se docela odpovedal ne samo pravemu maščevanju, temveč v resnici tudi “duhu zamere”, ki pa ga je preziral tudi Nietzsche. Girard in Nietzsche imata več skupnega, kot se sprva zdi.

::LITERATURA

- Aristoteles. (2012): *Poetika*. Ljubljana: Študentska založba.
 Charlesworth, M. (2011): *Filozofija in religija: od Platona do postmodernizma*. Ljubljana: KUD Logos.
 Eliade, M. (1996): *Zgodovina religioznih verovanj in idej*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
 Fraser, G. (2002): *Redeeming Nietzsche: On the Piety of Unbelief*. New York: Routledge.
 Girard, R. (1984): “Dionysus versus the Crucified.” V: *French Issue*, 99 (4), str. 816–835.

- Girard, R. (2003): *Things Hidden Since the Foundation of the World*. New York: Continuum.
- Girard, R. (2011): *Grešni kozel*. Ljubljana: Teološka fakulteta.
- Girard, R. (2013): *Violence and the Sacred*. London: Bloomsbury Publishing.
- Kovač, E. (2006): "Rene Girard. Od romantičnih laži do krute resničnosti." V: Girard, R.: *Gledam Satana, ki kakor blisk pada z neba*. Ljubljana: KUD Logos, str. 219–223.
- Lorenz, K. (1998): *On Aggression*. New York: Harcourt.
- Lozar, M., J. (2014): "Nietzschejeva filozofija religije." V: *Anthropos*, 1–2, str. 107–120.
- Lozar, M., J. (2015): *Nietzsche skozi nihilizem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- MacCormac, J. (2013): *Saved from salvation : Friedrich Nietzsche in the work of René Girard* (master thesis). Halifax: Saint Mary's University.
- Nietzsche, F. (1988): *Onstran dobrega in zlega: predigra k filozofiji prihodnosti; H genealogiji morale: polemični spis*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Nietzsche, F. (1989): *Somrak malikov ali Kako filozofiramo s kladivom; Primer Wagner: problemi glasbenikov; Ecce homo: kako postaneš, kar si; Antikrist: prekletstvo nad krščanstvo*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Nietzsche, F. (1995): *Rojstvo tragedije iz duha glasbe*. Ljubljana: Karantanija.
- Nietzsche, F. (1999): *Tako je govoril Zaratustra*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Nietzsche, F. (2004): *Volja do moči: poskus prevrednotenja vseh vrednot: iz zapuščine 1844/1888*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Nietzsche, F. (2005): *Človeško, prečloveško: v spomin Voltairu ob obletnici njegove smrti 30. maja 1778*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Nussbaum, M. (1991): "The Transfigurations of Intoxication: Nietzsche, Schopenhauer, and Dionysus." V: *Arion: A Journal of Humanities and the Classics*, 1 (2), str. 75–111.
- Palaver, W. (2011): *René Girard's Mimetic Theory*. East Lansing: Michigan State University Press.
- Petkovšek, R. (2011): "Grešni kozel' – ključ do razumevanja človeške kulture." V: Girard, R.: *Grešni kozel*. Ljubljana: Teološka fakulteta, str. 7–19.
- Petkovšek, R. (2013): "Samomor in genocid v luči mimetične teorije." V: *Bogoslovni vestnik*, 73, str. 377–388.
- Petkovšek, R. (2014): "Nasilje in etika križa v luči eksistencialne analitike." V: *Bogoslovni vestnik*, 74, str. 575–592.
- Platon. (2009): *Zbrana dela*. Ljubljana: KUD Logos.
- Reale, G. (2002): *Zgodovina antične filozofije*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Ricoeur, P. (2000): *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Pariz: Seuil.
- Snoj, V. (2010): "Filozofija in modrost: Colli, Nietzsche, Heraklit." V: Colli, G.: *Rojstvo filozofije*. Ljubljana: KUD Logos, str. 89–190.
- Sofokles. (1962): *Kralj Oidipus; Oidipus v Kolonu; Antigona; Filoktetes*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Stres, A. (1998): *Zgodovina novoveške filozofije*. Ljubljana: Teološka fakulteta.
- Vattimo, G., Girard, R. (2010): *Christianity, Truth and Weakening Faith*. New York : Columbia University Press.

Goran Sunajko
**ROUSSEAU
IZMEĐU
POLITIČKE
FILOZOFIJE
I POLITIČKE
TEORIJE**

41-66

LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD
MIROSLAV KRLEŽA
ODSJEK ZA FILOZOFIJU FILOZOFSKOG
FAKULTETA U ZAGREBU
EMAIL: GORAN.SUNAJKO@LZMK.HR

::SAŽETAK

RAD TEMATIZIRA PROBLEME KOJI SU nastali izdvajanjem političke znanosti od filozofije politike u epohi moderne. Dok je filozofija politike predmet svoga izučavanja usmjeravala na humanističko područje čovjeka, pravednosti, slobode i moralnosti, politička znanost kao pozitivna teorija društva i politike gradila se po uzoru na prirodne i tehničke znanosti koje je, kroz postulat racionalizma, nastojala primijeniti na društvenu političku teoriju. Vrhunac moderne političke teorije dogodio se formulacijom pojma građanina, koji na racionalan način promišlja političke i ekonomske odnose i svoju poziciju u njima. Problem je vidljiv u tome što je iz područja političke teorije nastale u okviru političke znanosti nestao pojam čovjeka, koji, zbog toga što djeluje racionalno kao *politički građanin (citoyen)* ili kao *ekonomski građanin (bourgeois)*, sve manje djeluje prema načelima humanizma. Stoga rad prikazuje političku misao Jean-Jacquesa Rousseaua kao obnovu filozofije politike usmjerene prema čovjeku. Time filozofijska disciplina – filozofija politike dobiva svoj ponovni smisao i predstavlja važnost u suvremenim promišljanjima čovjeka i politike.

Ključne riječi: politička znanost, politička teorija, filozofija politike, materijalizam, humanizam, um, Rousseau, politički građanin (citoyen), ekonomski građanin (bourgeois)

ABSTRACT*ROUSSEAU BETWEEN POLITICAL PHILOSOPHY AND POLITICAL THEORY*

The paper deals with the problems arising from the separation of the political science and political philosophy in the modern era. While the subject of political philosophy is focused on the domain of human, justice, freedom and morality, political science (theory) as a positive theory of society and politics, has been built up on the base of natural and technical sciences which were, through the postulate of rationalism, intended to be applied to the social political theory. The highlight of the modern political theory occurred from the formulation of concept of the citizen, who, in a rational way, examines political and economic relations and his position in them. The problem is evident in the fact that from the field of political theory, as a part of political science, the notion of human has disappeared. This happened because he acts as a rational political citizen (citoyen) or economic citizen (bourgeois), and less according to the principles of humanism, that is ac-

According to Rousseau the essence of human nature. Therefore, the postulate is based on the political thought of Jean-Jacques Rousseau, as the restoration of political philosophy directed toward human. Through this, philosophical discipline – political philosophy gains its meaning again and shows its importance in contemporary reflections on human and politics.

Keywords: political science, political theory, political philosophy, materialism, humanism, mind, Rousseau, political citizen (citoyen), economic citizen (bourgeois)

::UVOD

Od prosvjetiteljstva, koje je nastojalo nadvladati prirodu racionalizmom i materijalizmom, postupno se formirao »tehnizirani« svijet u kojem je zavladała tehnološka i ekonomska racionalnost života. U političkome svijetu ona je danas postala njezin jedini oblik i izraz. Na temelju moderne političke znanosti koja o istome promišlja kroz političku teoriju utemeljenu na pozitivističkome racionalizmu, humanizam biva gurnut u stranu kao drugorazredno pitanje sklono ideologemima, kako bi omogućio nesmetani tijek tehno-znanstvene i ekonomske proizvodnje života. Max Horkheimer i Theodor Adorno još neposredno nakon II. svjetskog rata taj suvremeni svijet opisuju onakvim kakav je i danas, kao svijet na kojem tehnika zadobiva moć nad društvom, odnosno moć ekonomski najjačeg, pa takva tehnička racionalnost jest racionalnost gospodstva.

»Pojedinaac je spram ekonomijskih moći posve anuliran. Pri tomu te moći dovode snagu društva nad prirodom do neslućene visine. Dok pojedinac nestaje pred aparatom što ga poslužuje, bolje je opskrbljen nego ikada. U nepravednom stanju nemoć i povodljivost masa rastu sa količinom dobara kojom raspolažu. Materijalno znatan a socijalno ništavan porast životnog standarda nižih obrazuje se u varljivoj proširenosti duha. Pravi predmet duha jest negacija postvarenja. On nestaje tamo gdje se pretvara u kulturno dobro i gdje se isporučuje radi konzumiranja. Poplava precizne informacije i timarene zabave ujedno čini ljude spretnijima i glupljima.«¹

Takva, materijalizmom uvjetovana i proizvedena racionalnost u potpunosti je iz svijeta života, ali i svijeta političkoga, dokinula čovjeka u njegovu temeljnom određenju ljudskoga bića, a takav obrat omogućila je i moderna politička znanost odnosno teorija,² koja je umjesto na pojmu čovjeka u teorijskome

¹Max Horkheimer; Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo 1989., str. 10–11.

²U radu će se češće spominjati pojam političke teorije nego političke znanosti iz dvaju razloga. Prvi, jer se

smislu inzistirala na pojmu građanina, koji je, umjesto da bude javno određen univerzalni građanin (*citoyen*), postao privatno određen ekonomski građanin (*bourgeois*) i koji, kako to na drugome mjestu pokazuje Horkheimer, ima za cilj ono što bi trebalo biti sredstvo – samoodržanje.³ »Onaj tko se neposredno prepušta životu, bez racionalnog odnosa spram samoodržanja, po sudu prosvjetiteljstva i protestantizma pada natrag u pretpovijesno vrijeme.«⁴ Rad polazi upravo od teme koja je »perspektiva filozofije«, odnosno što ona može ponuditi u opisanome materijalnome i tehničiranome svijetu trijumfa pozitivizma. Riječ je o promišljanju obnove filozofije politike, kako to danas pokazuje i Jacques Rancière,⁵ koja je polazila od humanističkih načela i nije riječ o odbacivanju političke teorije kao proizvoda političke znanosti, već o pitanju što se može učiniti uzimajući u obzir njezino iskustvo. Ovime se također ne zaključuje kako je filozofija politike u potpunosti vezana za humanizam, a politička znanost kao politička teorija za njegovo, husserlovski rečeno »stavlanje u zgrade«, već samo kako je ipak u temelju filozofije politike pretpostavka humanizma, a političke teorije racionalnost egzaktnih prirodnih i tehničkih znanosti, kojima je pitanje humanizma drugorazredno jer se ljudsko ponašanje nastoji predvidjeti i normirati po uzoru na pravilnosti i zakonomjernosti prirodnih znanosti. Claude Lefort naglašava upravo presudnu razliku između političke znanosti i političke sociologije kao pozitivnih znanosti koje se oposebljuju i razmatraju jednu od sfera društva, spram političke filozofije koja, za razliku od njih, jedina može misliti političko u njezinu izvornom smislu cjeline i općosti. Tako nema dvojbe da nas, pokazuje Lefort, kritika tog tipa ponovno uvodi u putanju političke filozofije. »Ponovno misliti političko zahtijeva rez sa stajalištem znanosti općenito i, osobito, sa stajalištem koje se nametnulo u onome što se naziva političkim znanostima i političkom sociologijom.«⁶

Naime, od antičkih filozofijsko-političkih razmatranja polisa i republike politička se sfera određivala javnom sferom koju utemeljuju pojmovi vrline, pravednosti, dobra i javne slobode. Suprotno tomu, sfera materijalnoga, odnosno ekonomskoga bila je određena sferom nužnosti i neslobode u kojoj

politička znanost (političke znanosti) još uvijek određuje znatno šire, a često i potpuno različito od političke teorije. I drugi, jer je upravo politička teorija za predmet svoga istraživanja postavila iste kategorije koje razmatra filozofija politike. Stoga i u naslovu rada stoji politička teorija kako bi se preciznije naznačio predmet istraživanja.

³Usp. Max Horkheimer, *Kritika instrumentalnog uma*, Globus, Zagreb 1988.

⁴Max Horkheimer; Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, str. 42.

⁵Usp. Jacques Rancière, *Nesuglasnost: politika i filozofija*, FPZG. Zagreb 2015.

⁶Claude Lefort, *Demokratska invencija*, Barbat, Zagreb 2000., str. 154. Takav je rez s političkom znanošću nužan jer se, kako na istome mjestu pokazuje Lefort, politička znanost ne pita o različitosti oblika društava. Ona se rađa iz želje za objektiviziranjem, odnosno polazi od zaborava da postoje elementi ili elementarne strukture, da nema entiteta (klasa i klasnih segmenata), društvenih odnosa ni ekonomskih ili tehničkih određenja, da nema dimenzija socijalnog prostora koji bi postojali prije njihova uobličjenja.

se osiguravaju materijalne pretpostavke javnoga političkoga života. Takva se struktura odnosa javnoga (političkoga) i privatnoga (ekonomskoga) u praktičnome obliku dokinula kasnosrednjovjekovnim spajanjem političkoga i ekonomskoga, što je bilo vidljivo monopolizacijom moći jednoga vladara (monarh) koji takvim postupkom spaja ekonomsku (vlasničku) vlast i političku (teritorijalno-upravnu) vlast, čime se uspostavio poredak despotizma, što je značilo da je monarh osim što je politički autoritet ujedno i vlasnik svojih podanika. Iz takvoga sustava vidljivo je kako je političko nestalo iz strukture feudalnih odnosa koji se sve više određuju ekonomski. Međutim, ovakav razvoj nije slijedila i teorija jer su srednjovjekovni skolastičari i dalje odvajali političku sferu od ekonomske, a takva se filozofska pozicija održala sve do filozofije prosvjetiteljstva, kada po prvi put materija odnosno materijalni oblik života u filozofiji preuzima primat. Od francuskih do njemačkih materijalista izvršen je prevrat unutar filozofije i postupno paradigma političkoga kao nadgradnje ekonomskoj bazi (Marx) postaje temeljna paradigma koje smo i danas suvremenici. Tome u prilog ide i činjenica da je politička teorija tumačila svijet kroz prizmu političke ekonomije. Na taj način dokinuto je političko i u teorijskome smislu, a tradicionalni pojmovi filozofije politike (duša, vrlina, pravednost, dobro) ustupaju mjesto ekonomskim pojmovima interesa, utilitarizma, pragmatizma, privatnog vlasništva, imovine, novca i tržišta. Ekonomizam je, pokazat će se, stupio na ispražnjeno mjesto političkoga, a ekonomski građanin (*bourgeois*) sa svojim instrumentalnim ili subjektivnim umom na mjesto političkoga građanina (*citoyena*). Paradoksalna je činjenica da je jedan od prvaka prosvjetiteljskog materijalizma i Rousseauov oponent, Denis Diderot, pri dovršetku posljednjeg sveska *Enciklopedije*, kojoj je bio glavni urednik, i sam uvidio opasnost epohe koju predvodi, odnosno »da će vrlina, filozofija i umjetnosti propasti onog trenutka kad se čovjek počne zanimati za pitanja interesa, imovine, vlasništva, trgovine i financijskih stvari. (...) struja koja nas nosi sa sobom nema ničeg genijalnoga«.⁷

Takav je instrumentalni um, međutim, postao, pišu Horkheimer i Adorno, pukim pomoćnim sredstvom sveobuhvatne privredne aparature. »Konačno mu se ispunila stara ambicija da postane čisti organ ciljeva«.⁸ Što se točno dogodilo, potrebno je prikazati na dovođenju u odnos i razlikovanju između znanstvenih (pod)disciplina političke filozofije i političke teorije kao dijagnoze problema te teorijskog pokušaja njezina prevladavanja Rousseauovom humanističkom paradigmatom utemeljenja političkoga – shvaćanju građanina kao čovjeka.

⁷Denis Diderot, *Ouvres choisies de Diderot précédées de sa vie par M. F. Génin*, sv. II., Firmin Didot, Paris 1869., str. 269.

⁸Max Horkheimer; Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, str. 42.

Problem je i postavljen s analizom Rousseauove pozicije jer i kritička teorija smatra kako se ovaj obrat »trijumfa uma nad strastima«, kojim je on postao subjektivan ili instrumentalan, dogodio upravo u epohi prosvjetiteljstva, stoga se i rješenje treba tražiti upravo u prosvjetiteljskoj filozofiji.

::1. ANTIČKA PERSPEKTIVA: *FILOZOFIJA POLITIKE I VRLI ČOVJEK*

Moderna politička znanost, kako pokazuje Leo Strauss,⁹ nastojala se odvojiti od filozofije politike prednovovjekovnog doba, utemeljujući se kao svojevrsna znanost, prirodna znanost o politici, odnosno kao politička znanost. Filozofija politike u antičkom se razdoblju temeljila na metafizičkim pretpostavkama duše kao temelja izgradnje političke zajednice (polis) po uzoru na vladavinu duše u kozmosu. Platon, napose u svojim kozmološkim djelima, postavlja temelj filozofije politike u odvojenosti duše i tijela, odnosno u metafizičkome postulatu nadređenosti duše tijelu, odnosno duhovnome svijetu slobode i tjelesnome (materijalnome) svijetu neslobode koji je nastao nakon duše. Tako u desetoj knjizi *Zakona* opominje kako i dalje mnogi imaju krivu predodžbu o duši jer »ne znaju doista da je postala najprije, dakle prije svih tjelesa, i da je ona više nego išta drugo prvi uzrok svake tjelesne promjene i preobrazbe«.¹⁰ Duša je osnovni pokretač i sebe i svega ostaloga jer tijelo koje je pokrenuto drugim tijelom ne može nastaviti svoje kretanje ako ga ne pokreće ono što pokretanjem sebe ne pokreće i drugo, a to je duša.¹¹ Iz ovoga razmatranja Platon u *Državi* pokazuje svu važnost utemeljujuće duše po političku zajednicu. Uzrok je nastanka političke zajednice pragmatičan jer pojedinac nije dovoljan samom sebi, nego su mu potrebni drugi kako bi dostigao sreću, dakle ona nastaje iz humanističke pretpostavke okrenutosti drugome te društvene pretpostavke okrenutosti zajednici. To znači da političku zajednicu stvaraju pojedinci i od njih se u takvom konstituiranju polazi, pa je jasno kako je pravednost svakog pojedinca uvjet pravednosti cjeline, odnosno političke zajednice u cjelini, što će biti temeljna Rousseauova premisa koju je preuzeo od Platona.¹² Voditi polis mogu samo oni najmudriji, odnosno oni koji teže spoznaji istinskoga dobra kao općeg dobra, odnosno pravednosti, jer kao uzor imaju božansku mudrost – filozofi. Stoga je u *Državi* sadržana bit Platonove filozofije politike jer filozofija i politika postaju nerazdvojno jedinstvo koje utemeljuje istinsku

⁹Leo Strauss/Joseph Cropsey (ur.), *Povijest političke filozofije*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2006., str. 9.

¹⁰Platon, *Zakoni*, Naprijed, Zagreb 1974., str. 364.

¹¹Ibid., str. 370.

¹²Platon, *Država*, Naklada Jurčić, Zagreb 1997., 74.

filozofiju politike, koja će biti narušena u srednjovjekovnoj prevlasti teologije i novovjekovnoj prevlasti politike koja će se, naspram filozofije, kako je to već zaključio Strauss, pokušati izgraditi kao pozitivna prirodna znanost o politici. Ovdje treba navesti i nepremostiv problem. Naime, Platonov filozof-kralj nadilazi puku zajedničkost polisa i on je u konačnici kao najviša mudrost okrenut samome sebi, što pred filozofiju postavlja zanimljivo pitanje: može li filozofija bez politike osigurati okrenutost drugome?

U ovome će dijelu Aristotel slijediti Platona jer pravedno će i za njega biti stvar duhovne težnje prema cjelini, odnosno filozofijsko-političke težnje za općim dobrom, ali i uvrštenjem prijateljstva u društvene odnose. Prijateljstva koje nije instrumentalno interesno nego ono poradi njega samog, kako piše Aristotel u *Nikomahovoj etici*. U *Politici* tako središnje je razmatranje prirodna razdvojenost svijeta slobode i jednakosti (*polis*) od svijeta neslobode i nejednakosti (*oikos*). Važno je, dakako, imati na umu da je riječ o metafizičkoj razdvojenosti u kojoj postoji razlikovanje po naravi vladajućeg (duša) i vladanoga (onim nad kojim se vlada – tijelo), kako je to postavljeno u kozmološkim razmatranjima u *Fizici* i *Metafizici* i transformirano u politički poredak utemeljen u *Politici*. Na taj način Aristotel dolazi do po naravi (prirodi) određenog dualizma vladajućeg i vladanoga, od kojeg duša vlada tijelom, odnosno um strastima, »jer ono [biće] koje je uzmožno umom predviđati, po naravi je *vladajuće* i po naravi je *gospodareće*; ono pak koje je uzmožno [to predviđeno] svojim tijelom izvršiti, vladano je i po naravi robujuće. Zbog toga gospodaru i robu ista je korist«. ¹³ Politička će zajednica stoga jedino opstati ako se temelji na prirodnim, odnosno metafizičkim postulatima odnosa po naravi vladajućeg (duša-teorija-građanstvo) nad vladanim (tijelo-praksa-domaćinstvo).

Radikalan obrat dogodio se s propašću grčkih polisa i pojavom kršćanske teologije koja je uvela razlikovanje dvaju svjetova. No, unatoč razmatranju razlikovanje duše i tijela zadržan je temeljni značaj, jer se područje nematerijalne duhovnosti, pravednosti i vrline smješta u duhovni svijet pravednoga Boga, a područje materijalnoga zemaljskoga života u svijet materijalne proizvodnje nužnosti života koja ne pita o pravednosti, dobru i vrlini djelovanja za opće dobro. Tako za Augustina, koji je uveo razdvajanje dvaju svjetova (»država«), zemaljska država ipak treba težiti strukturi države Božje, a to je djelovati za opće (općenito) dobro. ¹⁴ Za razliku od Augustina, Toma Akvinski filozofira iz »države zemaljske« koja mora djelovati prema općem dobru, a pretpostavka je takvoga djelovanja mišljenje koje proizlazi iz »razumske duše«, koju, kao suprotnost materiji i tjelesnome, kao postulat uvodi Toma. Tako je najsavršeniji

¹³Aristotel, *Politika*, Globus/Liber, Zagreb 1988., str. 2.

¹⁴Aurelije Augustin, *O državni Božjoj*, sv. I., Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1982., str. 255.

oblik razumska duša koja ne samo da nadvisuje silu i djelatnost prapočelâ nego također svaku tjelesnu djelatnost i silu, jer na taj način ostavlja slobodu volje odnosno umnog djelovanja kojeg posjeduje čovjek kao pretpostavku djelovanja prema općemu dobru. »Naime, kao što sila grijanja i hlađenja u ognju i vodi slijedi njihove vlastite oblike, a umska sila i djelatnost slijedi razumsku dušu, tako sve sile i djelatnosti prapočela slijede iz volje vlastite oblike, i svode se na sile nebeskih tijela kao na viša počela i dalje na (umska) odijeljena bivstva; od tih počela proizlaze oblici zemaljskih tijela, izuzevši jedino razumsku dušu: ona tako proizlazi od netvarnog uzroka, tj. od Boga, da je ni na koji način ne uzrokuje sila nebeskih tijela, jer inače ne bi imala umsku silu i djelatnost koja je posve neovisna o tijelu«. ¹⁵ Na isti se način, kao i u kozmološkom poretku, i dobro bilo kojeg dijela ocjenjuje u odnosu na njegovu cjelinu. »Budući je, dakle, svaki čovjek dio države, nemoguće je da neki čovjek bude dobar ako nije dobro usklađen sa zajedničkim dobrom, a isto tako cjelina ne može biti dobro sastavljena ako joj dijelovi nisu usklađeni. Stoga je nemoguće da zajedničko dobro države bude postojano (*bene se habeat*), ako građani nisu kreposni, u najmanju ruku oni na koje spada da vladaju«. ¹⁶

::2. MODERNA PERSPEKTIVA: POLITIČKA TEORIJA I RACIONALNI GRAĐANIN

Što se izmijenilo u moderni? Pitanje je potrebno dodatno formulirati na način da se zapitamo zbog čega je iz novovjekovne filozofije politike nestao upravo humanizam koji je bio njezin temelj posredstvom kojeg će se čovjek »osloboditi« i postati princip sebeuzrokovanja? Odgovor treba potražiti u epistemološkome obratu kojim je filozofija politike odmijenjena novonastalom političkom teorijom koja se nastojala izgraditi po uzoru na egzaktna načela prirodnih i tehničkih znanosti. S razvojem prirodnih i tehničkih znanosti od 17. stoljeća nadalje doći će do radikalnog obrata i umjesto duše (duha) kao pretpostavke humanizma prevladat će filozofija materijalizma. Takav će razvoj filozofija materijalizma u najvećoj mjeri ostvariti u filozofiji prosvjetiteljstva 18. stoljeća, kao i njemačkome materijalizmu stoljeće kasnije.

Kritiku takvoga novonastalog ontološkog postulata moderne znanosti pokazali su Horkheimer i Adorno na način da »nema takvog bitka u svijetu u koji znanost ne može proniknuti, ali ono u šta znanost može proniknuti nije bitak«. ¹⁷ Na taj je način epistemološko pitanje, odnosno napetost između filo-

¹⁵Toma Akvinski, *Opuscula philosophica*, sv. II., Demetra, Zagreb 1996., str. 150.

¹⁶Toma Akvinski, *Izabrano djelo*, Globus, Zagreb 2005., str. 478.

¹⁷Max Horkheimer; Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, str. 39.

zofije politike i političke teorije imalo implikacije na filozofsku antropologiju i praktičnu izgradnju političke zajednice (države). Paradoks je u tome što se od renesansne filozofije nadalje nastojalo idealističkim putem utemeljiti njemu navlastita suprotnost – materijalizam, kao proizvod nove znanosti društva prema prirodnim i tehničkim načelima. Veljak pokazuje taj put na način da se novovjekovna filozofija kao pozitivna znanost nastojala odvojiti od metafizike, u smislu znanstvenoga tehnicizma kao emancipaciji od filozofije kao metafizike. Društvene znanosti tako ne mogu biti utemeljene na metafizičkome mišljenju jer će u tom slučaju njihov rezultat – tvrde zastupnici ideje o radikalnoj emancipaciji znanosti od metafizike – biti ograničen na izgradnju »pseudoteorija« obilježenih prividnim zakonima kao metafizičkim ili ideološkijskim iskazima.¹⁸ Ovakav slijed značio je, očito, odbacivanje metafizike kao temelja svijeta duhovnosti u svakome smislu i postavljanja na njezino mjesto ideju materije (materijalizam) kao nadomjestak iz sistema izbačenog »duha«. Možda je najbolje ovaj paradoks prikazan suprotnim zaključcima dvojice marksista. Lefèbvre zaključuje kako je kraj metafizike nastupio s Marxovom filozofijom za koju je rascjep između čovjeka i prirode moguć samo kroz neraskidivo, dijalektičko jedinstvo. Za Marxa, filozofija nije uspjela izaći iz metafizike, stoga je prije ili kasnije ponovno zapala u teologiju to »trulo mjesto filozofije«.¹⁹ Međutim, Althusser pokazuje suprotno, kako i u Marxovu sistemu, barem u jednome dijelu, postoji metafizička pozicija *posljednje instance* koja će kasnije biti nazvana političkom teologijom. Naime, on pokazuje da je pozicija ekonomije (ekonomskoga) kao baze u posljednjoj instanci odlučujuća, odnosno da u potpunosti i ultimativno određuje nadgradnju, odnosno politiku (političko) i to je time, čini se, više metafizičko određenje jer se ne govori o određenoj situaciji nego o povijesnoj perspektivi.²⁰

U razmatranom razdoblju od Descartesa do Hegela filozofija je bila određena empirizmom i materijalizmom, koji se nisu međusobno podnosili, ali su imali zajedničkog protivnika – metafiziku, koju je trebalo zbaciti s trona. Tako je unutar filozofije politike nastala, na materijalističkim i empirističkim osnovama, nova znanstvena (pod)disciplina politička teorija koja se uspostavlja kao disciplinu utemeljena na matrici prirodnih i tehničkih znanosti te na shvaćanju čovjeka u duhu racionalnoga utilitarizma zasnovanoga na subjektivnome, odnosno instrumentalnome umu, kakvim ga je u kritici prosvjetitelj-

¹⁸Lino Veljak, *Horizont metafizike*, Hrvatsko filozofsko društvo. Zagreb 1988., str. 29.

¹⁹Henri Lefèbvre, *Metamorfoza filozofije*, u: Theodor Adorno (ur.), *Čemu još filozofija*, Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb 1978., str. 69–110.

²⁰Louis Althusser, *Je li jednostavno biti marksist u filozofiji?* u: Theodor Adorno (ur.): *Čemu još filozofija*, Centar za kulturnu djelatnost SSO. Zagreb 1978., str. 111–159., 124.

stva opisao Horkheimer.²¹ Najznačajniju ulogu u materijaliziranju shvaćanja svijeta odigrao je empirizam (Hobbes, Locke, Hume i dr.) te prosvjetiteljski materijalizam (La Mettrie, Diderot, Marx i dr.). Na taj je način filozofija uma zadobila potpuno novo značenje u materijalizmu, napose Thomasa Hobbesa, za kojeg su mentalna stanja (um) proizvod tjelesnih (materijalnih), a ne više, kao u kartezijanskoj tradiciji, duhovnih procesa. Duhovno određenje uma biva gurnuto u stranu, a na njegovo mjesto dolazi materijalno upućeni um kao svojevrsni paradoks, posredovan gnoseologijskim načelom senzualizma. Upravo je Hobbesova filozofija ta koja će se temeljiti na materijalizmu i senzualizmu,²² a koja će ujedno biti osnova novoutemeljene političke teorije kao egzaktne znanosti utemeljene na umu (razumu) shvaćenome kao produktu materije.²³ Potkrjepu ovakvoj poziciji uvjerljivo će, na tragu Machiavellija, formulirati David Hume prema kojem znanost o politici (politička teorija) pretpostavlja odvajanje političkih institucija od pitanja moralnosti jer je njezin predmet bavljenje političkim aparatom, odnosno silama i protusilama, po uzoru na prirodne znanosti. Na taj način, pod utjecajem Huma i drugih empirista, politički poredak razmatra se suprotno republikanskom modelu razmatranja javnoga morala i njegova ideala vrline.²⁴ Takvo razmatranje pronaći će svoj

²¹Horkheimer pokazuje kako je um, napustivši autonomiju, postao instrumentom utilitarnoga ekonomizma koji od pojedinačnoga ide ka općemu, čime se isključuju kategorije objektivnoga uma, usp. Max Horkheimer, *Kritika instrumentalnog uma*, str. 18.

²²Rasprave o materijaliziranju svijeta razrađene su i u liberalnoj tradiciji britanskoga empirizma koji je na utjecajan način odredio materijalno shvaćanje svijeta, iako empirizam stoji nasuprot materijalizmu. Tako je John Locke smatrao kako se čovjek kao biće i kao građanin određuje prema vlasništvu, što je u njem proizvelo ljubav za posjedovanjem materijalnih dobara, čime je država postala političkom zajednicom »privatnih vlasnika«. Usp. John Locke, *Two Treatises on Government*, Cambridge University Press, Cambridge 1963. David Hume kao pretpostavku takvome vlasništvu isticao je čovjekovu prirodnu naklonost samoljublju koje se očituje u neprestanom inzistiranju ostvarenja vlastitoga interesa kako bi, razumnim putem, ostvario što bolji položaj u društvu. Na taj način, pokazuje Hume, čovjekova vlastita težnja za koristoljubljem ograničena je i ublažena samo prema onima koji o njemu ovise, odnosno samo na one koje osobno poznaje. Usp. David Hume, *Political Essays*, Cambridge University Press, Cambridge 2006. Humeova postavka koristoljublja završit će, kako i sam navodi, u pretpostavci da će sa svima drugima s kojima nije u poznanstvu čovjek svoje interese ostvariti na tržištu, na što će se savršeno nadovezati Adam Smith, koji će biti prvi moderni sistematski zagovaratelj odvajanja ekonomije i politike, ali na način da ekonomsko, slično kao i kasnije u Marxovu sistemu, određuje političko. U tom smislu, Smith nije protivnik državnoga aparata, ali su političko i moralno djelovanje uvjetovani ekonomskim racionalizmom. Usp. Adam Smith, *The Wealth of Nations*, Thrifty Books, Blacksburg 2009., str. 490–512.

²³La Mettrie je pisao kako materija ne samo da ima protežnost, kako je to tumačila tradicionalna metafizika, već da ona samu sebe i iz sebe može pokretati, osjećati, pa čak i misliti, što je potpuno odstupanje od uma shvaćenoga kao duhovnoga pokretača tijela. Usp. Julien Offray de la Mettrie, *Čovjek stroj*, Artresor, Zagreb 2004., str. 242. Na sličan način Diderot daje materiji sposobnost osjećanja i pamćenja. Za Diderota ne postoji metafizički dualizam, već je svijet jedan, jedinstven, materijalan, a čovjek je materijalno biće kojem se posredstvom osjeta predmeti i događaji urezuju u pamćenje. Diderot pokazuje »da se od nepokretne materije, uređene na određeni način, impregnirane drugom nepokretnom materijom, toplinom i kretanjem, dobivaju osjet, život, pamćenje, svijest, strast i misao«, Denis Diderot, *Entretien Entre d'Alembert et Diderot – Réve de d'Alembert – Suite de L'Entretien*, Éditions Bossard, Paris 1921., str. 53.

²⁴David Hume, *Political Essays*, str. 115.

izraz u Hobbesovu racionalizmu²⁵ koji će, utemeljujući političku teoriju kao egzaktnu znanost, formulirati pojam racionalnog građanina koji svoj odnos u političkoj zajednici temelji na racionalnome promišljanju i pragmatičnom ostvarenja svoga interesa, u prvom redu za sigurnošću i mirom. Tako je u temelju Hobbesove filozofije prirodnoznanstveni materijalizam svojstven 17. stoljeću u kojem se filozofija počinje razmatrati u čistom fizikalnome smislu, odnosno sve je više nastojala sličiti prirodnoj znanosti i njezinoj egzaktnosti. Stoga Alexandre Paserin d'Entreves pokazuje kako je Hobbesova analiza suverene vlasti prva moderna teorija moderne države,²⁶ a Leo Strauss (2005) kako je upravo Hobbes tvorac moderne politike.²⁷ Zanimljiv je i opis Bertranda Russella koji zaključuje kako se gotovo sve po čemu se moderni svijet razlikuje od ranijih stoljeća može pripisati upravo znanosti 17. stoljeća. »U duhovnom pogledu, moderni svijet započinje u XVII. stoljeću. Platon i Aristotel mogli bi razumjeti bilo kojeg Talijana renesanse; Toma Akvinski bio bi užasnut Lutherom, ali mu ga ne bi bilo teško razumjeti. Sa XVII. stoljećem je drugačije; Platon i Aristotel, Akvinski i Ockham, kod Newtona ne bi ništa shvatili.«²⁸ Hans Maier na istome tragu pokazuje kako su rastvaranje skolastičke astronomije, fizike i fiziologije te novo utemeljenje filozofskih disciplina na osnovi matematičkih metoda, mjerenja i empirijske demonstracije bili osnovni filozofski procesi toga doba. Prirodnoznanstvenici toga vremena nipošto nisu imali osjećaj da se nalaze u opoziciji filozofiji; naprotiv, smatrali su se filozofima koji nastoje iznova utemeljiti filozofiju na novim osnovama. Tako se novopronađena metoda mjerenja, matematičko-geometrijske demonstracije (*more geometrico demonstrata*), pokazala kao načelo takve snage da se činilo kako se može primijeniti i na čovjekov život, odnosno na područja etike i politike.

Pod utjecajem Descartesa svijet je shvaćen mehanicistički, stoga i Hobbes promatra čovjeka kao mehanizam koji agira i reagira.²⁹ Upravo zato Simone Goyard-Fabre pokazuje kako su u Hobbesovu sistemu prisutna dva pojma

²⁵Neliberalističke interpretacije Hobbesove filozofije nastojat će pokazati kako je u pozadini njegova racionalizma ipak određena vrst duhovnosti izražena prije svega u metafizičkim pozicijama. Tako Zarka pokazuje kako je »metafizika ta koju je Hobbes postavio kao načelo svoje filozofije«, Charles Yves Zarka, *La décision métaphysique de Hobbes*, J. Vrin. Paris 1999., str. 13. Duprat pokazuje slično da se Hobbesova filozofija može odrediti kao politička teologija, a da je ta pozicija dugo bila maskirana pod krinkom Hobbesova racionalizma. Usp. Jean-Pierre Duprat, *Religion et société civile chez Hobbes*, u: Preston King (ur.), *Thomas Hobbes: Critical Assessments*, sv. IV., Religion, Routledge. New York, 1993., str. 251–279., 251.

²⁶Usp. Alexandre Passerine d'Entreves, *La dottrina dello stato*, Libro universitario, G. Gapichelli, Torino 1967.

²⁷Usp. Leo Strauss, *La critique de la religion chez Hobbes*, Presses Universitaires de France, Paris 2005.

²⁸Bertrand Russell, *Povijest zapadne filozofije*, Zagrebačka naklada/Ibis grafika. Zagreb 2010., str. 459.

²⁹Hans Maier, Hobbes, u: Hans Maier, Heinz Rausch, Horst Denzer (ur.), *Klasici političkog mišljenja I.*, Golden marketing, Zagreb 1998., str. 287–306., 292.

prirodnih znanosti preuzeta od Galileija. *Conatus*, kao trenutni pokret (kretanje) s pozicije mjesta i vremena, i *impetus* kao kvantitativni i posljedični izraz *conatusa*, što pokazuje epistemološku, a ne više ontološku determiniranost svijeta. Ova pozicija (*conatus – impetus*) koja pokazuje da se svijet temelji na odnosu fizikalnog pojma sile, zaključuje Goyard-Fabre, bit će znakovita za Hobbesov pojam prirode i političke teorije suverenosti.³⁰ I doista, čitava će Hobbesova filozofija, kao i njezin najznačajniji dio – filozofija politike, biti pretvorena u egzaktnu znanost – političku znanost (teoriju), koja se temelji na fizikalnim zakonima s jedne strane (žudnja, strasti, kretanje, težnja za moći), te racionalizmu razumskoga i voljnoga djelovanja čovjeka s druge strane (umno prevladavanje strasti i žudnje posredstvom društvenoga ugovora kao razumskoga pothvata). Hobbes tako piše kako u životinja (a tu ubraja i ljude) postoje dvije vrste kretanja. Prvo je *vitalno kretanje* (krvotok, bilo disanje, probava, hranjenje itd.) kojima nije potrebna nikakva pomoć predočavanja. Dočim je druga vrsta *kretanja duševno* kretanje koje se naziva *voljnim* (ići, govoriti, micati itd.) i ono ovisi o predodžbi i prethodnoj zamisli, stoga je predodžba (*imagination*) prvo unutrašnje počelo voljnog kretanja.³¹ Tako temelj političke teorije postaje racionalni građanin koji zajedno s istima sam stvara političku zajednicu – državu.

Važno je imati na umu činjenicu, koja predstavlja odlučujući moment, da Hobbesov pojam građanina biva oslobođen svake vrijednosne orijentacije koja bi propitivala pitanja vrline, morala ili pravednosti jer će te kategorije biti upućene na koncept suverena (Levijatana) koji su pojedinci ovlastili za navedene kategorije. Politička će teorija nakon Hobbesa ipak dobiti vrijednosnu odrednicu u teoriji društvenog ugovora Johna Lockea i čitavoj kasnijoj liberalnoj tradiciji, koja će ovaj Hobbesov apstraktni materijalizam i racionalizam nadopuniti jednom drugom razinom materijalne racionalnosti, a to je ekonomizam privatnoga vlasništva iz kojeg će se izvoditi koncept racionalnog građanina kao *bourgeoisa* koji će ostati temelj razumijevanja pojma građanina sve do danas.³² Na taj način pojam građanskoga društva određivat će se ekonomski i izvan liberalne tradicije, pa će tako i u tradiciji idealizma (Hegel) i materijalizma (Marx) pojam građanskoga društva, što je znakovito, značiti ekonomsku sferu čovjekova života. Koliko je pojam građanina (građanskoga

³⁰Simone Goyard-Fabre, Simone, De la philosophie première à la philosophie politique dans la pensée de Thomas Hobbes, u: Giuseppe Sorigi (ur.), *Politica e diritto in Hobbes*, Dott. A. Giuffrè Editore. Milano 1995., str. 75–95., 85.

³¹Usp. Thomas Hobbes, *Leviathan*, Oxford University Press, New York 2008., str. 33.

³²Lockeova pozicija bila je, dakako, određena pojmom vlasništva iz kojeg se izvodi egzistencija, no ne treba zamenariti njegov emancipacijski doprinos slobodi i autonomiji. U europskoj, osobito britanskoj praksi, gotovo do 20. stoljeća, kao što je i Locke zastupao, vrijedio je imovinski cenzus i građani su bili oni koji su bili posjednici određenih dobara i vrijednost njihova glasa određivala se prema vrijednosti imovine.

društva) bitno ekonomski određen svjedoči i činjenica da se krajem 20. stoljeća stvorila potreba za formuliranjem pojma »civilno društvo« koje podrazumijeva »neprofitnu sferu društva«, kako bi se napravila razlika spram ekonomiziranoga »građanskoga društva« koje to nikad nije trebalo biti. Temelj takvoj poziciji ekonomizma i razmatranja čovjeka kao ekonomskoga bića možemo nazvati antropološkim materijalizmom jer se iz materijalne uvjetovanosti izvodi cjelokupna čovjekova egzistencija.

Istodobno, takva je svijest proizvela svoju vlastitu suprotnost, čovjeka koji se otudio od vlastita humaniteta, odnosno koji racionalnim putem uslijed društvene konkurencije utemeljene na obrascu tržišta nastoji pod svaku cijenu osigurati vlastiti položaj i izvući korist, jer um postaje organ kalkulacije i plana, neutralan spram ciljeva, odnosno kako piše Horkheimer: »građanin koji bi iz kantovskih pobuda poštovanja puke forme propustio dobit ne bi bio prosvijetljen nego praznovjeran luđak.«³³ Društvo i ostali (su)građani određuju se samo još konkurentima u ostvarivanju takvoga cilja, a država kao izvanjski subjekt izjednačen s državnim institucijama vlasti. Takva pozicija, postaje očigledno, ne može osigurati niti jedno niti drugo, odnosno ne može navesti pojedinca da djeluje za opće dobro s jedne, niti jamčiti njegov ekonomski napredak s druge strane. Vidljivo je kako je iz političkoga izbačen njegov temeljni filozofsko-politički supstrat – humanizam, koji pretpostavlja poziciju prema kojemu je čovjek svjestan života s drugima s kojima mora dijeliti temeljne vrijednosti života u političkoj zajednici, što je nemoguće bez antropološke pretpostavke humanizma, jer se u protivnom politička zajednica raspada ili uopće ne postoji; odnosno kako je smatrao Hegel, ona se ne može izgraditi samo na čistome apstraktnome i formalnome zakonodavstvu, jer ne vlada zakon nego volja ljudi da zakon može vladati.³⁴ Ovdje je potrebno naglasiti da je inzistiranje na humanističkome iskoraku prema onome drugome osobito favorizirala francuska filozofija 20. stoljeća, i to u okviru ontologije Drugoga (Lévinas, Ricœur, Derrida) kao pretpostavke vlastite egzistencije.

Na taj je način politička teorija utemeljena na racionalnome materijalizmu čovjeka dokinula njegovu humanističku strast, vrlinu, osjećaj za pravdu i opće dobro, odmijenivši filozofiju politike kojoj su kao disciplini takve vrijednosti bile imanentne. Horkheimer i Adorno određuju taj proces s vrhuncem upravo u prosvjetiteljskoj materijalističkoj filozofiji koja je pogodovala gospodstvu nad prirodom i prirodnim čovjekom, čime se prosvjetiteljstvo odreklo vlastitog ozbiljenja. Pokušaj vraćanja izvorima humanizma koji bi u unutar političke teorije zadržao postulate filozofije politike izvršio je Jean-Jacques Rousseau,

³³Max Horkheimer; Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, str. 93.

³⁴G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*, sv. I., Stuttgart 1996., str. 310.

stoga se kao jedno od rješenja prevladavanja ovog problema iznosi njegova pozicija političke teorije kao filozofije politike utemeljene na humanizmu i »humanističkome imperativu« – natrag čovjeku!

::3. ROUSSEAUOV ANTROPOLOŠKI HUMANIZAM: OBNOVA POLITIČKE FILOZOFIJE KAO ALTERNATIVA

Politička filozofija Jean-Jacquesa Rousseaua, koja je razum također imala za pretpostavku vlastitim postulatima, specifična je jer traga za vrlinom (republikanskom vrlinom) i moralom, koji su neizvedivi bez određenih strasti koje, kao pretpostavka, daju vrijednost umnome poretku. Moralnost za Rousseaua, suprotno liberalnoj tradiciji, nije sfera odvojena od politike, čime je vidljivo ponovno vraćanje filozofiji politike, nakon ere Machiavellija te britanskih empirista i senzualista. Naprotiv, ona je istoznačnica političkome jer političku zajednicu ne čine racionalni *bourgeois-i*, već republikanskom strašću i vrlinom prožeti *citoyen-i* kojima je, pored razuma, osnovna pretpostavka ljubavi prema sebi i milosrđa prema drugima utemeljenima na metafizičkom pojmu volje (općenite volje), a ne razuma koji zapada u racionalnost i time u partikularnost. I sam Rousseau pokazuje kako se društvo mora proučavati pomoću pojedinaca, a pojedinci pomoću društva, stoga »onima koji hoće obrađivati odvojeno politiku i moral nikada neće uspjeti razumjeti ijedno od toga«. ³⁵ Naime, Rousseauova se pozicija uzima kao rješenje ove napetosti iz dvaju razloga. Prvi se očituje u činjenici da suverenu vlast, po uzoru na antička razmatranja, a suprotno modernoj liberalnoj političkoj teoriji, ne mogu vršiti pripadnici ekonomske sfere (*oikos*) nego samo kao pripadnici javne-političke sfere (*polites*), odnosno Rousseauovim rječnikom, suveren može biti samo građanin u političkome smislu (*citoyen*), a ne građanin u ekonomskome smislu (*bourgeois*), jer država nije zajednica privatnih vlasnika. I drugi, da uopće više nema razdvajanja ekonomske i političke sfere jer svi ljudi imaju jednaka prava, stoga suverenu vlast može vršiti jedan jedinstveni puk, shvaćen kao *demos*. Kriterij političkoga djelovanja nije više kvantitativno načelo imovinskog cenzusa, nego kvalitativno načelo mogućnosti formiranja suverene općenite volje (*volonté générale*) koja ne može biti privatna volja pojedinaca ni partikularna volja udruženja. ³⁶ Stoga je temelj ovoga razmatranja Rousseauova kritika ekonomizma i pozicija antropološkoga humanizma temeljenoga na dvjema strastima bez kojih je, pokazuje Rousseau, nemoguće formiranje pravedne

³⁵Jean-Jacques Rousseau, *Émile ou De l'éducation*, Galimard, Paris 1969., str. 360.

³⁶Razmatranje najvažnijeg Rousseauova pojma *volonté générale* nije predmet ovoga rada, iako je na njega upućen gotovo svaki dio Rousseauove filozofije politike.

političke zajednice, odnosno bilo kakve političke zajednice. Riječ je o ljubavi prema sebi (*amour de soi-même*) i milosrđu (*pitié*) prema drugima kao strastima koje prethode razumu, odnosno bez njihove pretpostavke razum ne može ispravno zaključivati. Dakle, znati sebe i biti okrenut Drugome.

To znači da se čitava Rousseauova filozofija politike, a napose teorija države i suverenosti, izvodi iz pretpostavke dviju temeljnih strasti koje čine »duh« formalnih političkih institucija. Odnosno pojam racionalnog građanina koji bi jamčio poredak istinske republike (*res publica*) nezamisliv je bez navedenih strasti koje čovjeka održavaju čovjekom u njegovu izvornom smislu. Na taj način izvorno dobar čovjek može stvoriti samo dobru političku zajednicu, što u Rousseauovu smislu znači da su pogrešne političke i društvene institucije pogodovala njegovu izopačenju, stoga je cilj izmijeniti postojeće institucije i uspostaviti onakve kakve bi mogle njegovati njegovu izvornu prirodnu dobrotu. Na taj se način Rousseauova pozicija okreće vraćanju humanizmu filozofije politike.

Rousseauov antropološki humanizam tako je presudan za razumijevanje problema epohe koja se protegnula i do danas, a to je osporavanje pojma građanina koji bi bio utemeljen isključivo na razumu i interesu koji ga neprestano tjeraju da djeluje najprije u vlastitu korist. U *Ispovijestima*, Rousseau će se pitati:

»zašto sada, kad sam odmakao u godinama, nalazim tako malo dobrih ljudi, a u mlađim sam ih godinama toliko nalazio? Zar ih više nema? Ne, nego stalež u kome sam danas primoran da ih tražim nije više onaj isti u kome sam ih nekad nalazio. U narodu, gdje velike strasti progovaraju samo od vremena do vremena, prirodni osjećaji probijaju češće. U višim su staležima oni potpuno ušutkani, a pod maskom osjećaja progovara uvijek samo korist ili taština«. ³⁷

Napad na isključivi racionalizam utemeljen na materijalizmu svojih suvremenika temelj je Rousseauovu izvođenju postulata humanizma utemeljenog na ljubavi i empatiji. U *Ispovijedanju vjere Savojskoga vikara* na metafizičkim načelima Rousseau pokazuje kako se, suprotno Diderotovoj i La Mettrievoj struji materijalizma, materija ne može kretati sama od sebe. Materija se, pokazuje Rousseau, ne može sama kretati jer kada se neko tijelo kreće ili mora biti živo ili mu je kretanje predano, odnosno odbacuje svaku ideju o neorganiziranoj materiji koja bi se kretala sama od sebe. Međutim, vidljivi svijet jest mrtva i razasuta materija kojoj kao cjelini nedostaje jedinstvo, organizacija i osjećaj zajedništva i jednosti života tijela jer je jasno kako se mi, kao dijelovi,

³⁷Jean-Jacques Rousseau, *Ispovijesti I.*, Matica hrvatska, Zagreb 1982., str. 135.

nikako ne osjećamo kao cjelina. O tome, pokazuje Rousseau, posredstvom uma ne mogu znati ništa, već samo putem osjeta jer tvrditi da se neživo ili tijelo koje miruje kreće samo od sebe, je nepojmljivo i bespredmetno. »Volja, koja je izvor kretanja, poznata mi je po svom djelovanju, a ne svojoj prirodi. Shvaćam tu volju kao izvor kretanja, ali shvatiti materiju kao izvor kretanja znači shvatiti posljedice kao uzrok, a to znači ne shvatiti ništa«. ³⁸ Mašina ne može misliti, pokazuje Rousseau suprotno racionalizmu i materijalizmu, a razmišljanje se ne može izvesti ni pokretom ni oblikom, »jer u tebi živi nešto što želi raskinuti veze koja ga ograničavaju. Prostor kao niti cijeli svijet nisu dovoljni za tebe, jer tvoji osjećaji, želje, nemir, čak i ponos, imaju drugi princip, a ne ovo ograničeno tijelo u kojem se osjećaš sputan. Otuda ni jedno tijelo nije aktivno samo sobom, a ja jesam, a to znam prema osjetu koji mi govori jače od razuma koji ga suzbija. Osjećanje moje slobode gubi se u meni samo onda kada se izopacim tako da sprječavam glas duše da ustane protiv zakona tijela«. ³⁹

Rousseau pokazuje kako i sam nastoji djelovati kao prirodni čovjek, odupirući se racionalizmu epohe jer pokazuje da izvodi ova pravila ni načela iz neke uzvišene filozofije nego iz dna svoga srca, gdje ih je priroda ispisala neizbrisivim slovima. Ono što je temelj i prva briga čovjeka jest briga za samoga sebe, no ispada da iz toga često griješimo kad nastojimo ostvariti svoje blagostanje na teret dugih, stoga pogrešno smatramo da slijedimo glas prirode iako joj se zapravo odupiremo. Aktivno biće sluša, a pasivno zapovijeda, odnosno savjest je glas duše, a negativne su strasti glas tijela, stoga koji od tih dvaju načela treba slušati: razum nas prečesto vara i stoga imamo pravo ne primijeniti njegove naloge, dok savjest, naprotiv, ne vara nikad jer što je instinkt za tijelo, to je savjest za dušu i tko nju slijedi, pokorava se samo prirodi. Dakle, ono što će za Rousseaua biti presudno u utemeljenju političke zajednice bit će povratak prirodi i pripadnim načelima morala kao savjesti neodvojivih od političkoga. Zbog toga i piše kako, u skladu sa snažnim subjektivizmom i individualizmom, svaki čovjek bez sumnje ima na umu samo svoje vlastito dobro, no ako ne postoji neki opći moralni princip, samo će se djelovanja nepravednih moći objasniti pomoću vlastitog interesa. Postaje očito kako je preduvjet moralnom općem principu potpuna sloboda, odnosno autonomija, subjektivnost i individualnost svakog čovjeka, koji tek tada može sudjelovati i omogućiti takav univerzalni moralni princip. Stoga je razlikovanje dobra i zla uvjetovano činjenicom da našoj spoznaji prethode naši osjećaji, kao što razumu prethode strasti (ljubav prema sebi i milosrđe). Otuda su, pokazuje Rousseau,

³⁸Usp. Jean-Jacques Rousseau, *Profession de foi du vicaire savoyard*, GF-Flammarion, Paris 2000. str. 60-62.

³⁹Usp. *ibid.*, 71.

nagoni koje imamo od prirode ljubav prema dobrome i mržnja prema zlu, a oni proizlaze iz nutrine čovjeka kao prirodnoga bića. Zbog toga postojati za nas znači osjećati jer, ponavlja, naše osjećanje prethodi našem shvaćanju i kakav god bio uzrok našeg bića on se pobrinuo za naše održanje tako što nam je dao mogućnost osjećanja koje je u skladu s našom prirodom.⁴⁰ Rousseau pokazuje da je čovjek u neprestanoj borbi s proturječjem između prirodnih osjećaja, koji uvijek govore u korist općeg dobra, i razuma koji uvijek govori u korist vlastitog dobra. Stoga je uzaludno da se vrlina utemelji na samome razumu jer za moralni red potreban je razum jednako kao i osjećaji, pri čemu se uvijek mora imati na umu, zaključuje Rousseau i to će vrijediti za političku filozofiju, da »se dobar čovjek podvrgava cjelini, a zao čovjek podvrgava cjelini sebi« (*le bon s'ordonne par rapport au tout, et le méchant ordonne le tout par rapport à lui*).⁴¹

Tako će se kritika čistoga razuma koji, bez temeljnih strasti duše, vodi egoizmu i ostvarenju vlastite koristi, manifestirati u Rousseauovoj kritici građanskoga društva utemeljenoga na građaninu-vlasniku (*bourgeois*) kojeg je zastupala liberalna politička teorija. U *Raspravi o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima* Rousseau najjasnije iznosi kritiku egoizma zasnovanog na razumu, stoga na početku *Rasprave* piše kako najkorisnija, a najmanje razvijena od svih ljudskih spoznaja ne može biti nego ona o čovjeku, a to je jedno od najzanimljivijih i istodobno najnesretnijih pitanja što ih filozofija može predložiti. Jer kako spoznati ishodište nejednakosti među ljudima ako ne počnemo od upoznavanja samih sebe i kako će čovjek uspjeti da se vidi onakvim kakvim ga je priroda stvorila kroz sve promjene u slijedu vremena i prilika koje su ga promijenile u njegovome prvobitnom stanju. Ljudska je duša u okrilju društva postala iskvarena tisućama uzroka što neprekidno iskrsavaju koje što su se dogodile u ustrojstvu tijela i neprestanim udarcima strasti izmijenila izgled do točke neprepoznatljivosti, i u njoj,

»umjesto bića koje djeluje uvijek prema izvjesnim i nepromjenjivim principima, umjesto uzvišene i veličanstvene jednostavnosti koju joj je utisnuo njezin tvorac, ne nalazimo ništa do bezličnu opreku strasti koja vjeruje da je umna i razum koji je u bunilu.«⁴²

Otuda, razumjeti prirodu ne može se iz definicija u knjigama, kako zaključuje

⁴⁰Usp. *ibid.*, 88.

⁴¹*Ibid.*, 92.

⁴²Jean-Jacques Rousseau, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, Flammarion, Paris 1992., str. 157.

Rousseau, jer su one utemeljene na dvjema potpuno pogrešnim premisama: da ljudi nemaju ništa prirodno i da su počeli misliti tek nakon što su izašli iz prirodnog stanja. Ali dok god ne budemo poznavali prirodnog čovjeka, uzalud ćemo pokušavati odrediti zakon kojem se podredio ili koji najbolje odgovara njegovu ustrojstvu. Ono što možemo, pokazuje Rousseau, jasno vidjeti u pogledu tog zakona jest da mu se ne treba samo, da bi on bio zakon, svjesno podvrgnuti volja onog kojeg on obvezuje, već da on još mora, da bi bio prirodni zakon (*loi naturelle*), odmah progovoriti glasom prirode. Zato, ostavivši sve znanstvene knjige koje nas samo uče gledati ljude onakvima kakvi su postali i razmišljajući o prvim i najjednostavnijim djelovanjima ljudske duše, Rousseau pokazuje kako su u njoj prisutna dva načela koja prethode razumu. Jedno (ljubav prema sebi) koje nas zanima radi očuvanja nas samih, a drugo (milosrđe) koje nas zanima u odnosu na druge, kao samilost i suosjećanje prema njihovim patnjama. Na tim načelima, pokazuje Rousseau, utemeljenima na prirodnom osjetu (osjećaju), proizlaze sva pravila prirodnoga prava, koja je razum, međutim, uspostavio na drugim osnovama i svojim razvojem uspio zatomiti prirodu. Stoga, pokazujući prirodnu osjećajnost čovjeka, Rousseau zaključuje da »zapravo, ako sam obavezan da ne učinim nikakvo zlo svom bližnjem, čini se da je to manje zato što je on razumno biće, a više zato što je osjećajno (...)«. ⁴³ Ono što čovjeka, nastavlja Rousseau, razlikuje od životinje nije toliko razum koliko njegovo svojstvo slobodnog pokretača (*l'agent libre*). ⁴⁴ Priroda zapovijeda svakom živom stvorenju i životinja ju sluša, a čovjek, iako izložen istom utjecaju, smatra se slobodnim da pristane ili se odupre, a u svijesti o toj slobodi pokazuje se produhovljenost njegove duše.

U ovome važnome metafizičkome argumentu Rousseau iznosi i razlikovanje fizike od metafizike. Fizika objašnjava mehanizam osjeta i stvaranja ideja, ali u moći da nešto hoćemo ili biramo ne nalazimo do čisto duhovne čine koje ne možemo objasniti zakonima mehanike. Na taj način može se pratiti postavka ovoga rada, kako politička teorija utemeljena na prirodnim (fizika) i tehničkim (mehanika) načelima nije temelj Rousseauove filozofije, nego filozofija politike pod utjecajem načela čovjekove duhovnosti, čime se on protivi modernoj liberalnoj političkoj teoriji od Hobbesa na dalje, jer je pod utjecajem prirodnih i tehničkih znanosti nastojala razum postaviti jedinim gospodarom koji će nadići čovjekovu iskvarenu prirodu, bez oslonca u duhovnosti osjećanja, pozitivnih strasti i empatije prema drugima u duhu humanizma filozofije politike. Stoga, prema Rousseauu, čovjek u prirodnome

⁴³Jean-Jacques Rousseau, *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima; Društveni ugovor*, Školska knjiga, Zagreb 1978., str. 27.

⁴⁴Jean-Jacques Rousseau, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, str. 183.

stanju nije bio ni dobar ni loš, jer još nisu bile uspostavljene institucije dobra i zla (one su društvene kategorije), stoga

»nemojmo zaključivati s Hobbesom da je čovjek zato što nema nikakve ideje o dobru, po prirodi zao, da je poročan, jer ne poznaje vrlinu, da odbija bližnjima uvijek usluge zato što ne smatra da im je dužan, niti da na temelju prava koje s razlogom polaže na stvari koje su mu potrebne on ludo sebi umišlja da je jedini vlasnik čitavog univerzuma. Hobbes je vrlo dobro vidio nedostatak svih suvremenih definicija prirodnog prava, ali zaključci koje je izveo iz svoje definicije pokazuju da ga je uzeo u ništa manje pogrešnom smislu.«⁴⁵

Hobbes, prema Rousseauu, tvrdi pogrešno zato što smatra kako prirodni čovjek želi zadovoljiti mnoštvo strasti, koje su međutim, svojstvene društvenome čovjeku, jer biti snažan i ovisan, kako je pokazivao Hobbes, jest proturječe. Čovjek je, naprotiv, slab kad je ovisan, a ovisan je u društvu. Stoga je temeljna Hobbesova pogreška vidljiva u izostanku premise milosrđa u prirodnom stanju koje svaki čovjek ima, a što je, kako navodi Rousseau, zapazio i Mandeville. Odnosno da bi sa svim svojim moralom ljudi bili samo čudovišta da im priroda kao oslonac razumu nije dala milosrđe. Sasvim je, dakle, sigurno da je, nastavlja Rousseau, milosrđe prirodno osjećanje koje pridonosi uzajamnom održanju čitave vrste. Ono nas nagoni da bez razmišljanja pritekemo u pomoć svakome koga vidimo da pati, stoga ono u prirodnom stanju zauzima mjesto zakona, osjećaja i vrline.⁴⁶

Nevolja je nastala onoga trenutka, možemo zaključiti s Rousseauom, kada je, posredstvom principa prirodnih znanosti, tehnike, ekonomije kojima je znanost nastojala ovladati prirodom, politička znanost (teorija) na njoj utemeljena nastojala ovladati prirodnim čovjekom nošenim prirodnim strastima ljubavi i milosrđa za koje se smatralo da opterećuju racionalnost pojedinca koji uvijek teži vlastitome interesu.⁴⁷ Prouzročilo je to, procvatom znanstvenog, tehnološkog i ekonomskog (materijalnog) razvoja, dokidanje prirodnog čo-

⁴⁵Jean-Jacques Rousseau, *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima; Društveni ugovor*, str. 27.

⁴⁶Zanimljivo je kako je mislilac egzistencije »s onu stranu dobra i zla«, Nietzsche, u svom isticanju duhovnih učitelja pored Goethea i Schopenhauera naveo upravo Rousseaua. Rečenicu da je čovjek slab kad je ovisan o društvu te da prirodno nije ni dobar ni zao potpisao bi i sam filozof egzistencije. Usp. Friedrich Nietzsche, *Schopenhauer kao odgojitelj*, Matica hrvatska, Zagreb 2003.

⁴⁷Unatoč materijalističkoj struji kojoj je također pripadao, Diderot, koji se idejno suprotstavio Rousseauu, ipak je bio svjestan poteškoća koje će nastati s epohom koju i sam predvodi, odnosno da će vrlina, filozofija i umjetnosti propasti onog trenutka kad se čovjek počne zanimati za pitanja interesa, imovine, vlasništva, trgovine i financijskih stvari. »(...) struja koja nas nosi sa sobom nema ničeg genijalnoga«, Denis Diderot, *Ouvres choisies de Diderot précédées de sa vie par M. F. Génin*, sv. II., Firmin Didot, Paris 1869., str. 269.

vjeka kakvog je zastupala filozofija politike. Čovjeka duha, vrline i prirodne pravednosti, stoga i Rousseau piše:

»S druge strane, evo čovjeka koji je prije bio slobodan i nezavisan kako mnoštvom svojih potreba, pokorivši tako reći čitavu prirodu, a osim toga i sebi slične, postaje u stanovitom smislu rob, premda im je postao gospodar«. ⁴⁸

Kako se to dogodilo opisuje Rousseau u glasovitom odjeljku o naknadnoj legitimaciji nepravednoga poretka. Bio je to početak utemeljenja društva i države prema ovakvim iskvarenim načelima jer je onaj koji je bio u prednost nastojao stvoriti takav politički poredak koji bi održao takvo stanje. Nejednakost koju je prouzročio postulat liberalne političke teorije o *bourgeoisu* kao nosiocu društvenog i političkog poretka i koji je imanentno postuliran nejednakošću s obzirom na vlastito ekonomsko samorazumijevanje očituje se, prema Rousseauu, u trima etapama. Prva je bila uspostavljanje zakona i prava vlasništva, druga uspostavljanje magistrature i treća pretvaranje legitimne vlasti u samovlašće. »Tako je u prvom razdoblju bilo moguće postojanje bogatih i siromašnih, u drugom moćnih i slabih, a u trećem gospodara i robova, što je vrhunski stupanj nejednakosti i njezin izraz u kojem se konačno stapaju svi drugi, sve dok nove promjene posve ne ukinu vladavinu ili je približe zakonitoj ustanovi«. ⁴⁹

Ispravljanje pogrešno utemeljenih društvenih (vlasništvo) i političkih (despotizam) institucija utemeljenih na ekonomskom pojmu isključivo racionalnoga građanina (*bourgeois*) koji će biti prisutan od engleskoga empirizma i senzualizma (Locke, Hume, Smith), preko francuskog prosvjetiteljstva do kasnije etape filozofskog materijalizma (Feuerbach, Marx, Engels, Lenjin), Rousseau čini putem dviju faza. Prva je postavljena u *Émileu*, u kojem se odgaja prirodno snažno dijete koje može postati građaninom (*citoyen*), a druga u *Društvenom ugovoru*, u kojem građanin (*citoyen*), pored razuma nošen strastima ljubavi prema sebi i milosrdem prema drugima, konstituirala političku zajednicu u kojoj kao dio kolektivnog tijela može postati suverenom. Na taj se način pozicija *bourgeoisa* ispravlja univerzalnom jednakošću *citoyena*, kao politički jednakog građanina bez obzira na ekonomski ili bilo koji drugi status. ⁵⁰

U *Émileu* Rousseau pokazuje kako je takav postupak moguć samo peda-

⁴⁸Jean-Jacques Rousseau, *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima; Društveni ugovor*, str. 58.

⁴⁹Ibid., str. 67.

⁵⁰Rad se u svojoj postavi ograničava na prvu fazu, iznesenu u *Émileu*, *Raspravi o izvorima nejednakosti među ljudima i Ispovijedanju vjere savojskoga vikara*, jer ona predstavlja temelj za kasniju političku nadgradnju takve promijene koja će se dogoditi u *Društvenom ugovoru* koji nije predmet rada, a koja je dovoljna za prikaz vraćanja humanizmu filozofije politike, naspram političke znanosti (teorije).

goškim putem stvaranja novog čovjeka, kojeg je društvenost »iščupala« iz prirodnoga poretka slobode, nezavisnosti, jednakosti, dobrote, ljubavi prema sebi i milosrđa prema bližnjemu, koji su bili u osnovi filozofije politike koja polazi od humanističkih pretpostavki. Zbog toga je Rousseauov naum najprije odgojiti čovjeka, pa tek onda građanina. U prirodnom stanju, pokazuje Rousseau,⁵¹ u kojem su svi ljudi jednaki, njihov je zajednički poziv biti čovjek i tko je god dobro odgojen za taj poziv ne može iskvareno ispunjavati druge pozive koji su s njim u skladu. Rousseauu je manje stalo do toga je li njegov odgajanik određen za vojnu, crkvenu ili sudsku karijeru jer prije nego što ga roditelji odrede za kakav poziv, priroda ga poziva u ljudski život. U prvoj etapi odgoja Rousseau polazi od tek rođenog djeteta kojeg treba odmah započeti odgajati. Zato, apelira Rousseau, promatrajte prirodu (*obzervez la nature*) i idite putem što vam ga ona označuje. U borbi sa svim iskušenjima dijete ojača i čim je u stanju da se pametno služi životom, njegov temelj postaje čvršći i sigurniji i to je zakon prirode, pa zašto joj proturječite?⁵² Rousseau već vidi problem u ranom djetinjstvu jer dijete čas milujemo čas tučemo da bismo ga ušutkali. Ili činimo što se njemu sviđa ili tražimo da ono učini što se nama sviđa, ili se podčinjavamo njegovim željama, ili njega podčinjavamo našima, nema srednjeg puta jer ono mora zapovijedati ili primati zapovijed. Na ovaj su način njegovi prvi pojmovi pojmovi vlasti ili ropstva jer prije no ono nauči govoriti, nauči zapovijedati, a prije no što nauči raditi, pokorava se. Tako već rano usadimo u njegovo mlado srce strasti koje zatim pripisujemo prirodi i nakon što smo uspjeli dijete pokvariti, još se tužimo što je takvo. U tome leže izvori svog zla koje kasnije prerasta u odnos zapovijedanja ili služenja, pri čem izostaje slobodno djelovanje čovjeka kojeg Rousseau nastoji postići. Kada takvo dijete bude prepušteno učitelju, on od njega učini još umjetnije biće koje je naučilo potpuno beskorisne stvari i kad najzad to dijete, rob i tiranin u jednoj osobi, puno znanja, a ipak bez razuma, slabo tjelesno koliko i duševno, krene u svijet pa u njemu počne pokazivati svoju glupost, oholost i sve mane, to nas tjera da oplakujemo ljudsku bijedu i izopačenost. Rousseau se u odgoju Emilea u potpunosti okreće prirodi jer tko god sebi nameće dužnost koju mu priroda nije nametnula, mora unaprijed pribaviti sredstva pomoću kojih će je izvršiti; u protivnom je sam odgovoran za ono što ne bude mogao ispuniti. Stoga je Rousseauu u interesu da odgajaniku, u skladu s prirodnim imperativom, ojača i duh i tijelo jer tijelo mora imati snage ako se hoće pokoravati duši. Stoga Emile, kojeg odgaja Rousseau, ima sve što mu je u skladu s prirodom potrebno i on ne zna ništa više nego što bi mu

⁵¹Jean-Jacques Rousseau, *Émile ou De l'éducation*, str. 87.

⁵²Ibid., str. 95.

koristilo i ništa manje nego što bi mu trebalo. U njegovim su očima svi ljudi još uvijek jednaki, on nema pojmove podvrgavanja i naređivanja, njegovi su izrazi jednostavni, u svom ponašanju ne pokazuje ropsku pokornost roba, niti govori zapovjedničkim tonom gospodara, nego pokazuje povjerenje prema bližnjem, plemenitu i dirljivu dobrotu slobodnoga, ali jakoga i dobrotvornoga bića. Onaj koji bi htio spriječiti buđenje strasti bio bi gotovo jednako lud kao i onaj koji bi ih htio uništiti, stoga se za Rousseaua strasti ne trebaju dokidati ni na razini političke zajednice, odnosno društva. No, to ne znači da su sve strasti prirodne, jedino što je istinito jest da je njihov izvor prirodan, odnosno kako pokazuje Rousseau, naše su prvobitne strasti vrlo ograničene na ulogu oruđa naše slobode i imaju zadaću brinuti se o našem održanju. Ali sve one koje vladaju nama i koje nas uništavaju nemaju porijeklo u prirodi nego su nam izvanjske jer ih prisvajamo na vlastitu kao i štetu prirode. Samoljublje ili ljubav prema sebi (*l'amour de soi / l'amour de soi-même*) temeljna je prirodna strast kao strast za samoodržanjem i kao *sentiment d'existence* temelj Rousseauove kartezijanske metafizike subjektivnosti. To je jedina strast koja se, pokazuje Rousseau, rađa s čovjekom i koja nikad ne nestaje te ona kao takva prethodi svim drugima koje su, u određenom smislu, njezine modifikacije. U tom smislu one su prirodne, ali najveći broj tih modifikacija ima izvanjske uzroke bez kojih one nikad ne bi nastupile i same te modifikacije ne samo da nam nisu korisne nego su, štoviše, štetne jer mijenjaju prvobitnu svrhu i idu protiv svog uzroka. Tada čovjek napušta prirodni red i dolazi sam sa sobom u proturječje. Iz te prvotne strasti kao pretpostavke proizlazi druga strast ljubavi prema drugima, odnosno milosrđe (*pitié*) koji zajedno čine pretpostavku svakoga poretka.

Svjestan ambijenta u kojem će Emile morati živjeti, a to je društveno stanje, Rousseau razmatra svoje postavke u okvirima društvenosti jer ipak je on prototip budućeg građanina, slobodnog nosioca vlastite suverene volje koja se ozbiljuje u udruženju političkoga tijela, stoga taj odgajnik treba kasnije živjeti u društvu. Time, ta druga strast, prva prema drugima – milosrđe, pokreće ljudsko srce prema redu prirode, jer da bi dijete postalo milosrdno, mora znati da postoje njemu slična bića koja trpe što je ono samo trpjelo. Jer, što znači biti milosrdan, odnosno suosjećati s drugim, nego izaći iz svoga *ja* i poistovjetiti se s onim drugim koji pati. Da bismo potaknuli i podržavali to milosrđe, odnosno suosjećanje, piše Rousseau, i da bismo ga usmjerili prema prirodi kojim se budi ono njegovo *ja*, što imamo drugo činiti nego da budimo u njemu dobrotu, čovječnost, milosrđe, odnosno sva privlačna i nježna osjećanja koja se ljudima od prirode dopadaju, a da sprječavamo zavist, lakomost, mržnju kao i sve odvratne strasti što oduzimaju osjećanju svaku vrijednost. Stoga je Rousseau na temelju svega navedenoga formulirao nekoliko načela za

Emilea. Prvo je načelo ono prema kojemu nije obilježje srca uspoređivati se sa sretnijima, nego s manje sretnima od nas. Drugo je načelo ono prema kojemu nesreće drugih, od kojih ni sami nismo oslobođeni, bude u nama sažaljenje. Treće je načelo ono prema kojemu sažaljenje koje osjećamo prema drugima ne mjerimo prema veličini patnji nego prema osjećaju prema onima koji ih podnose. Ovim načelima Rousseau u potpunosti pokazuje ideal ljubavi prema sebi i bližnjemu te polazi od čovjeka bez obzira na njegovo mjesto u društvu. Zbog toga i piše »kako narod čini ljudski rod« (*C'est le peuple qui compose le genre humain*) i ono što nije narod, tako je neznatno da uopće nije vrijedno da bi se uzelo u obzir.⁵³ Otuda će u *Društvenom ugovoru* kao konačnoj, dovršenoj fazi preobrazbe čovječanstva u smjeru ponovne uspostave humanizma, pojam naroda, odnosno puka shvaćenoga kao politički narod (*demos*) biti temelj u razmatranju pojma suverenosti *općenite volje* koju jedino narod kao cjelina može imati.⁵⁴ Riječ je o tome da je suverena općenita volja prisutna samo onda kada puk (*demos*) djeluje kao cjelina i glasuje o zakonu koji uređuje pitanje od općeg dobra, a ne pojedinačni (pojedinaac) ili partikularni (udruženje) interes koji čovjeka, posredstvom razuma, navodi na sebično poboljšanje svoga položaja u odnosu na druge članove političke zajednice. U ovome se smislu ova Rousseauova pozicija može razumjeti kao kritika subjektivnog (instrumentalnog) uma (Horkheimer) koji tjera svakoga pojedinca na samoodržanje, odnosno kao kritika cjelokupne liberalne tradicije političke teorije koja se izgrađuje na negativnoj slobodi i vlasničkom odnosima prema kojoj je *bourgeois* nositelj političkoga. Na taj se način isključuje mogućnost da *bourgeois* bude potencijalni nosilac suverenosti jer je vođen privatnim (pojedinaac) i partikularnim (udruženim) interesima koji ne mogu formulirati suverenu općenitu volju, nego samo partikularnu ili volju svih. Suveren tako postaje *citoyen* okrenut univerzalizmu vrline, prirodne dobrote i pravednosti i formira, kao pravni subjekt, istinski građanski patos političke zajednice.⁵⁵

⁵³Ibid., str. 345.

⁵⁴S obzirom na to da je teorija općenite volje najiscrpniji dio Rousseauove filozofije koji zahtijeva posebnu studiju, rad neće ulaziti u analizu pojma jer za izvođenje postulata rada nije presudan.

⁵⁵U dobro ustrojenoj državi, pokazuje Rousseau, javni interes i javni poslovi prevladavaju nad privatnima i svi građani osjećaju važnost sudjelovanja u javnim skupštinama, no u lošoj vladavini nikoga ne zanimaju javni poslovi jer se vidi da tamo ne vlada *općenita volja*. »Čim javna služba prestane biti glavno zanimanje građanima i čim im se više sviđa služiti svojom kesom nego svojom ličnošću, država je već gotovo na rubu propasti. Treba li ići u rat? Oni plate vojsku i ostanu kod kuće. Treba li ići u vijeće? Oni imenuju poslanike i ostanu kod kuće. Zbog lijenosti i novca oni konačno dobiju vojnike koji će im podjarmiti domovinu i predstavnike koji će je prodati«. J–J. Rousseau, *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima: Društveni ugovor*, str. 148–149.

::ZAKLJUČAK

Nastanak političke znanosti i njezina najistaknutijeg dijela – političke teorije – te njezino odvajanje od filozofije politike u moderni značilo je pokušaj zasnivanja nove znanstvene discipline koja bi temeljni predmet i kategorije filozofije politike utemeljila na racionalizmu i materijalizmu rastućih prirodnih i tehničkih znanosti. Politička teorija je, uvelike pod utjecajem liberalne političke misli, a naspram tradicije klasične filozofije politike, nastojala sebe utemeljiti kao pozitivnu znanost društva i politike na egzaktnim načelima razuma, utilitarizma, pragmatizma i ekonomizma. Vjerovalo se kako će se »okretanjem čovjeka na vlastiti razum« dokinuti nerazumski antagonizmi »prirodnoga stanja« koje će biti prevladano egzaktnim načelima koja proizlaze iz razuma te da će se čovjek usavršiti jedino slijedeći takva pozitivnoznanstvena načela. Smatralo se također kako će racionalizam, materijalizam i rast ekonomskoga standarda omogućiti neumitan napredak čovječanstva, što se u velikome dijelu i dogodilo, osobito kada je riječ o formalnim ustanovama koje je čovjek stvorio da bi zaštitio svoju egzistenciju i osigurao napredak. Vjera u građansko društvo utemeljeno na ekonomski racionalnome građaninu (*bourgeoisu*), koji kao privatni vlasnik svoje osobe, rada i imovine osigurava vlastitu egzistenciju, urušila se, međutim, svaki put kad je nastupila kriza i kad racionalno utemeljen sustav nije mogao dati odgovore na postojeće probleme. Tada je nastupao povratak idealizmu i duhovnosti koji, međutim, nisu zasnovani na čvrstim temeljima, već se pretvaraju u ideologiju koja u ratnim vihorima ruši sve pred sobom. Prijelomna faza ovoga razvoja dogodila se u filozofiji prosvjetiteljstva, stoga je potrebno unutar njega pronaći rješenje za njezino prevladavanje.

Rad pokazuje kako je takav postupak moguć jedino obnovom političke filozofije (filozofije politike) koja je u navedenoj epohi prema našem mišljenju najizraženija upravo u filozofskoj poziciji Jean-Jacquesa Rousseaua koja nastoji čovjeka ponovno učiniti čovjekom kako bi mogao postati građaninom (*citoyen*). Time se Rousseau nalazi u raskoraku filozofije politike i političke teorije. Za Rousseaua politička se zajednica ne može temeljiti na racionalizmu privatnog vlasnika (*bourgeois*) kako je to shvaćala liberalna politička teorija (Hobbes, Locke, Hume, Smith, Bentham, Mill i dr.) jer ona, zbog toga što počiva na privatnim interesima, vodi do problema koji ne mogu ostvariti jedinstvo kao pretpostavku napretka svake političke zajednice. Iz takve teorije čovjek sa svojim humanističkim obilježjima ustupa mjesto racionalnome *bourgeoisu* koji je nošen sebičnošću, privatnim i partikularnim interesima koji ne mogu osigurati djelovanje u smjeru općeg dobra. Zbog toga je potrebno, smatra Rousseauu, formirati *citoyena* koji počiva na prirodnim načelima humaniz-

ma, odnosno ljubavi prema sebi i milosrđu prema drugome kao prirodnim pretpostavkama koje prethode razumu i racionalnome građaninu. Važno je iz ovoga iščitati kako nije riječ o reduciranju čovjeka na prirodu kojom bi on bio determiniran i time neslobodan, nego samo u tome da u njegovoj prirodi postoje strasti koje su duboko humanističke. U Rousseaua tako ne postoji više razlika između prirodnog čovjeka (divljaka) i građanina, nego samo jedan jedinstven građanin koji je *citoyen*, odnosno ima odlike prirodno slobodnoga, neovisnoga i osjećajnoga bića uvjetovanoga načelima humanizma kako ih određuje filozofija politike.

::LITERATURA

- Aristotel (1988): *Politika*, Globus/Liber, Zagreb.
- Augustin, Aurelije (1982): *O državi Božjoj*, sv. I., Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Diderot, Denis (1869): *Ouvres choisies de Diderot précédées de sa vie par M. F. Génin*, sv. II., Firmin Didot, Paris.
- Diderot, Denis (1921): *Entretien Entre d'Alembert et Diderot – Rêve de d'Alembert – Suite de L'Entretien*, Éditions Bossard, Paris.
- Duprat, Jean-Pierre, *Religion et société civile chez Hobbes* (1993): u: Preston King (ur.), *Thomas Hobbes: Critical Assessments*, sv. IV., Religion, Routledge. New York, str. 251–279.
- Goyard-Fabre, Simone (1995): De la philosophie première à la philosophie politique dans la pensée de Thomas Hobbes, u: Giuseppe Sorigi (ur.), *Politica e diritto in Hobbes*, Dott. A. Giuffrè Editore. Milano, str. 75–95.
- Hegel, G. W. F. (1996): *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*, sv. I., Stuttgart.
- Hobbes, Thomas (2008): *Leviathan*, Oxford University Press, New York.
- Horkheimer, Max (1988): *Kritika instrumentalnog uma*, Globus, Zagreb.
- Horkheimer, Max; Adorno, Theodor (1989): *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo.
- Hume, David (2006): *Political Essays*, Cambridge University Press, Cambridge.
- La Mettrie, Julien Offray de (2004): *Čovjek stroj*, Artresor, Zagreb.
- Lefebvre, Henri (1978): *Metamorfoza filozofije*, u: Theodor Adorno (ur.), *Čemu još filozofija*, Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb, str. 69–110.
- Lefort, Claude (2000): *Demokratska invencija*, Barbat, Zagreb.
- Locke, John (1963): *Two Treatises on Government*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Maier, Hans, Hobbes (1998): u: Hans Maier, Heinz Rausch, Horst Denzer (ur.), *Klasici političkog mišljenja I*, Golden marketing, Zagreb, str. 287–306.
- Nietzsche, Friedrich (2003): *Schopenhauer kao odgojitelj*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Passerine d' Entreves, Alexandre (1967): *La dotrinna dello stato*, Libro universitario, G. Gapielli, Torino.
- Platon (1974): *Zakoni*, Naprijed, Zagreb.
- Platon (1997): *Država*, Naklada Jurčić, Zagreb.
- Rancière, Jacques (2015): *Nesuglasnost: politika i filozofija*, FPZG, Zagreb.
- Rousseau, Jean-Jacques (1969): *Émile ou De l'éducation*, Galimard, Paris.
- Rousseau, Jean-Jacques (1978): *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima; Društveni ugovor*, Školska knjiga, Zagreb.
- Rousseau, Jean-Jacques (1982): *Ispovijesti I*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Rousseau, Jean-Jacques (1992): *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, Flammarion, Paris.

- Rousseau, Jean-Jacques (2000): *Profession de foi du vicaire savoyard*, GF-Flammarion, Paris.
- Russell, Bertrand (2010): *Povijest zapadne filozofije*, Zagrebačka naklada/Ibis grafika. Zagreb.
- Smith, Adam (2009): *The Wealth of Nations*, Thrifty Books, Blacksburg.
- Strauss, Leo (2005): *La critique de la religion chez Hobbes*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Strauss, Leo (2006): Cropsey, Joseph (ur.), *Povijest političke filozofije*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb.
- Toma Akvinski (1996): *Opuscula philosophica*, sv. II., Demetra, Zagreb.
- Toma Akvinski (2005): *Izabrano djelo*, Globus, Zagreb.
- Veljak, Lino (1988): *Horizont metafizike*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb.
- Zarka, Charles Yves (1999): *La décision métaphysique de Hobbes*, J. Vrin. Paris.

**PSIHOLOŠKE
ŠTUDIJE**

**PSYCHOLOGY
STUDIES**

Peter Janjušević
**BREZČUTNE/
NEOBČUTLJIVE
POTEZE, NASILNO
VEDENJE IN
DELINKVENTNOST**

69-90

SVETOVALNI CENTER ZA OTROKE,
MLADOSTNIKE IN STARŠE LJUBLJANA
GOTSKA ULICA 18
SI-LJUBLJANA 1000

::POVZETEK

BREZČUTNE/NEOBČUTLJIVE POTEZE (BNP) se robustno povezujejo z zgodnjim, vztrajnim nasilnim in delinkventnim vedenjem. Veljajo za prekursor psihopatije v odraslosti, saj se tesno pokrivajo z afektivno komponento le-te. V osnovi BNP so specifične čustvovanja in vedenja. Predvsem visoko izražene poteze so že od zgodnjega oz. srednjega otroštva relativno stabilne, celo bolj kot druge psihopatološke slike v razvojnem obdobju. Etiologija teh potez je večplastna, saj poleg bioloških dejavnikov na njihovo manifestacijo v kompleksni interakciji vplivajo mnogi dejavniki okolja. Podatki študij konsistentno kažejo, da je pri tistih mladostnikih z stabilno visokimi BNP, več hudega in stabilnega, predvsem instrumentalnega agresivnega in delinkventnega vedenja, ki je tudi manj odzivno na intervencije. Pri otrocih in mladostnikih s temi potezami lahko govorimo o temperamentno pogojenih primanjkljajih na področju odzivanja na čustvene dražljaje in neodzivnostjo na kaznovanje, kar sta ključni komponenti pri razvoju ustrezne empatije in občutka krivde kot inhibitorjev neustreznega vedenjskega odzivanja v medosebnih odnosih.

Ključne besede: brezčutne/neobčutljive poteze, etiologija, otroci, mladostniki, agresivnost, nasilnost, delinkventnost

ABSTRACT***CALLOUS-UNEMOTIONAL TRAITS, VIOLENT BEHAVIOUR AND DELINQUENCY***

Callous-Unemotional traits (CU traits) have a robust link to early, persistent violent and antisocial (delinquent) behaviour. They are viewed as precursor for psychopathy in adulthood, as it closely overlap with affective component of psychopathy. Core feature of CU traits are specifics in emotional processing and behaviour and they show relative stability from adolescence into early adulthood, even more than other developmental psychopathological presentations. Aetiology of CU traits is multi-layered as biological factors are influencing the manifestation of traits along complex interactions with multiple other environmental influences. Data consistently shows that adolescents with stable high CU traits show more severe, stable, especially instrumental aggressive and delinquent behaviours, which are also less responsive to interventions. In children and adolescents with CU traits, it seems that there are temperamentally based deficits in emotional responsivity and unresponsiveness to punishment, which are some of the core components in

empathy development and sense of remorse as inhibitors of inappropriate behavioural reactions in interpersonal relationships.

Keywords: callous-unemotional traits, aetiology, children, adolescents, aggressive-ness, violence, delinquency

::UVOD

Prispevek pregledno obravnava brezčutne/neobčutljive poteze (v nadaljevanju BNP) kot enega od dejavnikov tveganja za agresivno oz. nasilno¹ in delinkventno vedenje pri otrocih in mladostnikih. Po obravnavi samega koncepta BNP in njihove etiologije so navedeni ključni izsledki študij o povezanosti BNP z agresivnimi in delinkventnimi vedenji. Konstrukt BNP pri otrocih in mladostnikih je v zadnjih dvajsetih letih doživel velike pozornosti raziskovalcev in praktikov (Viding in McCrory, 2012a), tudi zato, ker se le-te pogosto kažejo pri vztrajnih in nasilnih vedenjskih vzorcih in antisocialnem vedenju (Enebrink, Andershed in Langstrom, 2005; Frick in Viding, 2009). Povezava med BNP in nasilnim oz. delinkventnim vedenjem pa ni enoznačna, saj takšna vedenja lahko pogosto najdemo tudi pri posameznikih brez teh potez in obratno (Barker, Oliver, Viding, Salekin in Maughan, 2011; Fontaine, McCrory, Boivin, Moffitt in Viding, 2011).

BNP lahko razumemo kot uporaben transdiagnostični klinični indikator psihiatrične ranljivosti in psihosocialne disfunkcionalnosti, zato nekateri trdijo, da te poteze predstavljajo razvojni prekurzor za psihopatijo, saj se praktično v celoti pokrivajo z afektivno komponentno tega konstrukta (Lynam, Caspi, Moffitt, Loeber in Stouthamer-Loeber, 2007), ki je tudi centralni del Cleckleyeve konceptualizacije psihopatije (Cleckley, 1976). Otroci in mladostniki z BNP imajo nekaj značilnosti, ki so zelo podobne tistim pri odraslih s psihopatijo. Na populaciji otrok z vedenjskimi motnjami in BNP se je pokazalo pomanjkanje strahu, ob tem pa na nagrado usmerjen (ang. reward-dominant) stil in neobčutljivost na kaznovanje, kar pomeni, da so že primarno manj občutljivi na kaznovanje, če pa je njihovo vedenje že bilo pogojevano z nagradami, pa je ta odpornost toliko večja (Barry, Frick, DeShazo, McCoy, Ellis in Loney, 2000). Nekateri študije tudi kažejo, da so BNP zelo neodzivne na tradicionalne, uveljavljene terapevtske pristope (Muñoz in Frick, 2012).

¹V besedilu se izraz nasilje in agresivnost uporabljata izmenjaje. Izraz agresivnost je uporabljen za širši spekter vedenj, na primer tudi besedno agresivnost in različne podtipne agresivnega vedenja, nasilje pa za skrajne in neposredne oblike agresivnega vedenja; vsako nasilje torej je tudi agresivnost, vendar vsaka agresivnost ni nasilje (Anderson in Huessmann, 2003).

::OPREDELITEV BREZČUTNIH/NEOBČUTLJIVIH POTEZ

Jedro BNP so posebnosti na čustvenem in vedenjskem področju: nizka stopnja čustvene reaktivnosti, za katero so značilni pomanjkanje empatije in občutka krivde, neskrbnost v stališčih in vedenjih do občutkov drugih ter lastne (šolske ali delovne) uspešnosti (Viding in McCrory, 2012a).

Zadnja izdaja diagnostičnega in statističnega priročnika Ameriškega psihiatričnega združenja DSM-5 (American Psychiatric Association, 2013) je v poglavje o vedenjskih motnjah dodala dimenzijo omejenih prosocialnih emocij, ki opredeljuje specifičen vzorec čustvenega in medosebnega delovanja. Otroci in mladostniki, ki izkazujejo omejene prosocialne emocije oz. BNP, pa so izpostavljeni pomembno večjemu tveganju za slab izid motnje v odraslosti. Kriterij zahteva, da se pri otroku pojavlja pomanjkanje obžalovanja in občutka krivde, brezčutno pomanjkanje empatije, neskrbnost glede rezultatov ter plitvo oz. pomanjkljivo čustvovanje (American Psychiatric Association, 2013).

Različni raziskovalci so na populaciji mladostnikov preizkušali razlikovanje med primarno in sekundarno različico BNP (Fanti, Demetriou in Kimonis, 2013; Kahn, Frick, Youngstrom, Kogos Youngstrom, Feeny in Findling, 2013), podobno, kot so na polovici prejšnjega stoletja začeli razlikovati med primarno in sekundarno psihopatijo (Karpman, 1948). Prva od omenjenih novejših študij je npr. pokazala, da v splošni populaciji lahko razlikujemo dve skupini mladostnikov in mladostnic z visoko izraženimi BNP: za sekundarno skupino je bila značilna višja anksioznost, nižja samopodoba, več reaktivne in proaktivne agresivnosti, narcisizma in več oblik problematičnega vedenja, za primarno skupino pa manj anksioznosti in več proaktivne agresivnosti. Skupini pa se ne razlikujeta v impulzivnosti in iskanju stimulacije (Fanti in dr., 2013). V kliničnem vzorcu so se ugotovitve ujemale s tistimi iz splošne populacije, pri sekundarni skupini pa so ugotovili tudi več zlorab v anamnezi ter več impulzivnosti, kar se na splošnem vzorcu ni potrdilo.

Karakteristike psihopatije so se v vzdolžnih študijah pokazale kot relativno stabilne od adolescence v zgodnjo odraslost (Lynam in dr., 2007, 2009). Umestitev koncepta psihopatije v razvojno obdobje otrok in mladostnikov pa ni brez nasprotovanj in zadržkov. Eden od teh je, da bi bila lahko po sedanjih kriterijih pojavnost psihopatije v populaciji mladostnikov umetno povišana zaradi nekaterih značilnosti adolescence, kot so egocentrizem, identitetna problematika, impulzivnost in iskanje razburjenja, pa tudi težave s zastavljanjem in sledenjem dolgoročnim ciljem (Patrick, 2010). Te značilnosti pri odraslih lahko označujemo kot znake psihopatije, v adolescenci pa so v določeni meri tako pogoste, da jih štejemo celo za normativne (Seagrave in Grisso, 2002). Ključne značilnosti BNP pri otrocih in mladostnikih vendarle lahko primerjamo

z afektivno-medosebno komponentno koncepta psihopatije, kot je opredeljen pri populaciji odraslih (Hare, 1970; Hare, Neumann in Widiger, 2012).

Zgodnji poskusi razširitve koncepta psihopatije na populacijo otrok in mladostnikov so poudarjali predvsem vedenjske motnje oz. eksternalizirano komponento psihopatije, nekatere aktualne študije pa se osredotočajo tudi na afektivno in medosebno komponento. V razvoju Presejalnega instrumenta za psihopatijo APSD (Frick in Hare, 2001) so ocenjevali otroke od 6 do 13 let z vedenjskimi motnjami in preverjali prisotnost psihopatije, skladno s konceptom, na katerem sloni revidirana oblika ček liste psihopatije PCL-R (Frick, O'Brien, Wootton in McBurnett, 1994). Dimenzija impulzivnosti in vedenjski problemov (I/VP) se je močno povezovala z vedenjskimi odkloni, medtem, ko so povezave medosebnih in motivacijskih vidikov psihopatije z vedenjskimi problemi manjše in kompleksnejše. Kasnejše raziskave na splošni in klinični populaciji otrok in mladostnikov so pokazale na brezčutno/neobčutljivo (BN) komponento, vedenjske manifestacije pa so razdelile na impulzivno in narcisistično komponento (Frick, Bodin in Barry, 2000). Slednja se povezuje s tendenco k hitremu dolgočasenju, ukrepanju brez razmisleka in s težavami z načrtovanjem, prva pa z občutki lastne pomembnosti, bahanjem ter uporabo in varanjem drugih. Impulzivna in narcisistična komponenta se tesno povezujeta s simptomi opozicionalno-kljubovalne, vedenjske ter hiperkinetične motnje, pri BN komponenti pa je ta povezava šibkejša. Tisti z visoko izraženo I/VP komponento in nizkimi BNP izkazujejo nižje besedne sposobnosti, več anksioznosti in reaktivnosti na negativne čustvene dražljaje ter večjo nagnjenost k reaktivnim oblikam agresivnosti. Tisti, ki imajo obenem visoko izražene BNP, pa izkazujejo manj anksioznosti in nevroticizma, so bolj nagnjeni k iskanju razburjenja in so manj reaktivni na negativne čustvene dražljaje ter posledično težje inhibirajo svoja vedenja, za katera je značilna kombinacija reaktivne in proaktivne agresivnosti (Patrick, 2010).

Sir Michael Rutter v svojem uvodniku iz leta 2012 zagovarja stališče, da je psihopatija v otroštvu povsem smiselna diagnoza. Pri tem navaja argument, da raziskave konsistentno kažejo, da gre za motnjo, ki je ne smemo enačiti ali združevati z antisocialnim, delinkventnim vedenjem, saj gre za ločeno diagnostično entiteto (Rutter, 2012). Navedene empirične ugotovitve in argumentacije kažejo, da je koncept psihopatije uporaben tudi v razvojnem obdobju otroštva in mladostništva, v nadaljevanju pa se osredotočamo na BNP, ki imajo kot koncept v populaciji otrok in mladostnikov trdnejšo empirično bazo (Frick, 2004, 2009; Frick in dr., 2000; Frick, Essau in Sasagawa, 2006; Humayun, Kahn, Frick in Viding, 2014; Viding in Larsson, 2010).

Ena od ključnih komponent konstrukta BNP je torej pomanjkljivo doživljanje empatije oz. prosocialnih emocij. Empatija je kot večdimenzionalni

konstrukt sestavljena iz kognitivne in čustvene komponente, v osnovi pa gre za čustveni odziv, ki je odvisen od razvoja kognitivnega občutka za pozicijo drugega (Hoffman, 1982). V opredelitvah empatije teoretiki dajejo različno velik pomen eni ali drugi, vendar gre za kombinacijo in medsebojno prepletenost obeh. Kognitivna komponenta empatije, ki pomeni zmožnost učinkovitega razumevanja stresne situacije in prepoznavanja čustvenega stanja ter prevzemanje perspektive drugega, je namreč integralni element prosocialnega vedenja (Volbrecht, Lemery-Chalfant, Aksan, Zahn-Waxler in Goldsmith, 2007). Afektivna ali čustvena komponenta empatije pri posamezniku predpostavlja doživljanje lastnega čustvenega odziva na izraženo čustvo s strani drugega (Duan in Hill, 1996). Empatija je torej ena od osnov večine prosocialnih vedenj in nekateri otroci z vedenjskimi motnjami in BNP imajo na tem področju velike težave (Borum, Bartel in Forth, 2006; Borum in Verhaagen, 2006; Viding in dr., 2012). Razvoj empatije lahko opazujemo že kmalu po rojstvu. Od reflektivnega joka v prvih 72 urah (Martin in Clark, 1982), globalni empatiji v prvem letu življenja (Schaffer, 1996), zmožnosti prevzemanja čustvene in kognitivne empatije ter s tem skrbi za druge po drugem letu (Knafo, Zahn-Waxler, Van Hulle, Robinson in Rhee, 2008). V tretjem letu pa je večina otrok že zmožna cele vrste empatičnih vedenj, verbalnih in obraznih izrazov skrbi za drugega in interesa za stisko drugega (Zahn-Waxler, Radke-Yarrow, Wagner in Chapman, 1992). Do poznega otroštva oz. prehoda v adolescenco se otroci pričnejo zavedati, da čustveno doživljanje pri drugih ni le posledica trenutne situacije ali dogodka, temveč pričnejo razumevati tudi kontekst in širšo življenjsko situacijo (Schaffer, 1996). Kot kaže, gre 50 do 70% variabilnosti v razvoju empatije pripisati genetskimi vplivom (Rushton, Fulker, Neale, Nias in Eysenck, 1986; Zahn-Waxler, Schiro, Robinson, Emde in Schmitz, 2001), predvsem pri čustveni empatiji (Davis, Luce in Kraus, 1994). To lahko razumemo v kontekstu temperamenta (Chess in Thomas, 1996; Goldsmith, Buss, in Lemery, 1997; Thomas in Chess, 1977), saj je bazična čustvena reaktivnost skupaj s samoregulacijo v veliki meri pogojena temperamentno (Rothbart, Ahadi in Hershey, 1994). Pomembno vlogo imajo tudi dejavniki okolja - učenje in socializacija, na kar kažejo tudi rezultati raziskav razlik med spoloma. Tako na primer dekleta izkazujejo višjo raven empatičnega, prosocialnega odzivanja kot fantje (Hoffman, 1982), pri čemer je ta razlika poleg bioloških vplivov (Chapman in dr., 2006) v veliki meri pogojena s socializacijo, saj so dekleta v večji meri deležna vzgoje, kjer se poudarja skrb za druge in prosocialno vedenje (Parke in Slaby, 1983).

Empatija ima pomembno povezavo s prosocialnim vedenjem tudi v srednjem otroštvu (Litvack-Miller, McDougall in Romney, 1997) in se navaja kot ena ključnih determinant altruističnega vedenja (Eisenberg in Miller, 1987;

Hoffman, 1982). Otroci, ki imajo težave v razvoju empatije, v večji meri izkazujejo socialno manj prilagojeno vedenje, bolj so tudi nagnjeni k agresivnemu in antisocialnemu vedenju, kar posebno velja za tiste, pri katerih govorimo o prisotnosti BNP, saj se nizka stopnja čustvene empatičnosti pomembno povezuje tudi s pogostejšimi nasilnimi in kaznivimi dejanji (Farrington in Jolliffe, 2004).

::STABILNOST BN POTEZ

Epidemiološki podatki v splošni populaciji kažejo na stopnje prevalence jasno izraženih BNP od 10 do 30 odstotkov pri otrocih in mladostnikih z vedenjskimi motnjami in 2 do 7 odstotkov pri tistih brez vedenjskih motenj (Kahn, Frick, Youngstrom, Findling in Youngstrom, 2012). Podatki za specifične podskupine, na primer institucionalizirane otroke in mladostnike, so precej različni ter segajo od 12, pa skoraj do 50 odstotkov, odvisno od metode ocenjevanja (Kimonis in dr., 2014). Stabilnost BNP je že v zgodnjem in srednjem otroštvu podobno visoka ali celo višja kot za druge psihopatološke slike v tem obdobju (Rolf Loeber, Pardini, Stouthamer-Loeber, Hipwell in Sembover, 2009; Willoughby, Waschbusch, Moore in Propper, 2011). Individualne razlike v izraženosti BNP so stabilne že v starosti 3-4 let in so povezane s pogostostjo agresivnega vedenja. V podatkih o stabilnosti se kaže precejšnja variabilnost, ki je odvisna od trajanja študij in ocenjevalcev. Tako je največja stabilnost v poročilih staršev, manjša pa v poročilih učiteljev (Frick, Ray, Thornton in Kahn, 2014a). Lynam in sodelavci poročajo, da le 21 odstotkov fantov, ki so bili glede izraženosti BNP ob 13. letu v zgornjih desetih odstotkih, pri starosti 24 let kaže povišanja na merah psihopatije (Lynam in dr., 2007). Na splošno pa se kaže zmerna do visoka stabilnost BNP od zgodnjega otroštva do konca adolescence in v zgodnjo odraslost (Blonigen, Hicks, Krueger, Patrick in Iacono, 2006; Burke, Loeber in Lahey, 2007; Forsman, Lichtenstein, Andershed in Larsson, 2008). BNP so zelo stabilne predvsem kadar so visoko izražene. V vzdolžni študiji dvojčkov (TEDS – Twins Early Development Study) so tako izluščili štiri različne trajektorije razvoja BNP: stabilne visoke, naraščajoče, upadajoče in stabilne nizke (Fontaine, Rijdsdijk, McCrory in Viding, 2010). Pri fantih se je pri uvrstitvi v trajektorije kot ključen pokazal vpliv genetskih dejavnikov, pri dekletih pa je v stabilno visoki in naraščajoči skupini pomembnejši vpliv okolja. Večina otrok (okoli 60%), ki ob drugem letu kaže nizke BNP, ostane na enakem nivoju izraženosti tudi po dveh, treh in štirih letih (Frick in Hare, 2001), na drugi strani pa 30% otrok po štirih letih še vedno ostaja v skupini z visoko izraženimi BNP (Frick, Cornell, Barry, Bodin in Dane, 2003). Precej podobna stabilnost BNP se kaže

ne glede na spol (Andershed, 2010). BN poteze pa niso nespremenljive. Pri tem ima vlogo predvsem okolje, saj so otroci, ki so bili v manjši meri izpostavljeni fizičnemu kaznovanju, izkazovali upadanje izraženosti BNP, tisti, katerim so starši namenjali več topline, pa so izkazovali tudi upadanje delinkventnosti v adolescenci (Barker, Oliver, Viding, Salekin in Maughan, 2011. Na drugi strani pa se kaže jasna povezava med manj izkazovanja topline in vključenosti s strani staršev ter naraščanjem izraženosti BNP v adolescenci (Pardini, Lochman in Powell, 2007). Raziskave iz področja terapevtskih pristopov k BNP kažejo, da imajo na primer treningi vzgojne učinkovitosti staršev lahko pozitivne učinke na razvoj empatije in upad teh potez, vendar so ti najmanjši pri fantih z stabilno visoko izraženimi potezami (Hawes in Dadds, 2007).

::ETIOLOGIJA BREŽČUTNIH/NEOBČUTLJIVIH POTEZ

V nadaljevanju obravnavamo etiološke dejavnike, ki so se v raziskavah pokazali kot ključni za BNP: genetski dejavniki, nevrološke in nevropsihološke posebnosti, posebnosti na področju procesiranja človeških izrazov, stresi in vzgojni vplivi ter drugi vplivi okolja.

Študije so pokazale, da s precejšnjo gotovostjo lahko govorimo o genetskem tveganju za razvoj BNP, ki deluje v interakciji z drugimi, predvsem okoljskimi dejavniki (Bezdjian, Raine, Baker in Lynam, 2011; Bezdjian, Tuvblad, Raine in Baker, 2011; Viding in dr., 2013). Za zanesljivo sklepanje je sicer potrebnih še veliko ponovitev študij (Frick, Ray, Thornton in Kahn, 2014b; Viding in Larsson, 2010). Večina študij doprinosi genetskih dejavnikov k BNP in antisocialnemu vedenju se poslužuje preučevanja dvojčkov, raziskave specifičnih kandidatnih genov kot etioloških dejavnikov BNP pa so še v razvoju (Viding, Jones, Frick, Moffitt, Plomin, 2008). Metaanaliza 51 študij dvojčkov in posvojenih odraslih oz. adolescentov je pokazala, da lahko v povprečju 41% variance antisocialnega vedenja pripišemo genetskim dejavnikom (aditivnim in neaditivnim genetskim vplivom), 16% deljenemu okolju, 43% variance pa pokrivajo dejavniki nedeljenega okolja (Rhee in Waldman, 2002). Ocene vpliva genetskih dejavnikov na pervazivno antisocialno vedenje v otroštvu so še višje, saj dosegajo 82% (Arseneault in dr., 2003). V omenjenih študijah niso kontrolirali prisotnosti BNP, v študijah, ki so vključevale te poteze, pa se ocene doprinosi dednosti k izražanju BN potez gibljejo okoli 50% (Viding in dr., 2013). Vidingova in sodelavci (Viding in McCrory, 2012a; Viding in dr., 2013) so v študijah enojajčnih in dvojajčnih dvojčkov ugotovili visok doprinos dednosti (od 0,45 do 0,67), ki drži tudi za tiste, pri kateri se ob BNP ne razvijejo vedenjske motnje (Larsson, Viding in Plomin, 2008). To kaže, da za BNP obstajajo neki specifični genetski vplivi (Bezdjian in dr., 2011; Forsman,

Larsson, Andershed in Lichtenstein, 2007; Viding, Frick in Plomin, 2007), ki delujejo tudi v odsotnosti vedenjskih motenj. Genetski vplivi delujejo v interakciji z okoljskimi dejavniki (Bezdjian in dr., 2011; Nordstrom in dr., 2011; Tuvblad in Beaver, 2013), vendar pa kaže, da pri samem antisocialnem vedenju v odsotnosti BNP dednost nima ključne vloge (Viding, Fontaine in McCrory, 2012). To podpira hipotezo, da predvsem pri otrocih brez BNP prvenstveno okoljski dejavniki (tudi vpliv vzgojnih praks) lahko vodijo v antisocialno vedenje, njihov vpliv na prisotnost BN potez pa je bistveno manjši (Viding, Blair, Moffitt in Plomin, 2005; Viding, Jones, Frick, Moffitt in Plomin, 2008). Študij o vplivu genetskih in okoljskih dejavnikov na BNP v času tranzicije iz otroštva v adolescenco je malo (Viding in Larsson, 2010), vendar kaže, da imajo predvsem pri tistih z visoko izraženimi in stabilnimi BNP tu ključno vlogo genetski dejavniki (Larsson in dr., 2008; Viding in dr., 2005).

Več raziskav se je ukvarjalo s povezavami med BNP in nevropsihološkimi disfunkcijami (May in Beaver, 2014), strukturnimi in funkcionalnimi posebnostmi v delovanju možganov (Dadds in Rhodes, 2008), predvsem amigdale (DeLisi, Umphress in Vaughn, 2009; Marsh in dr., 2013; Viding in dr., 2012) in drugih delov možganov (Blair, 2008, 2013; Fanti, Panayiotou, Lombardo in Kyranides, 2015; Lockwood in dr., 2013; Wallace in dr., 2014). Predvsem primanjkljaji na področju besednih sposobnosti in izvršilnih funkcij (Moffitt, 1993) so se pokazali kot eni od najbolj konsistentnih dejavnikov tveganja za razvoj vedenjskih motenj. Otroci in mladostniki z BNP pa pogosto izkazujejo resna antisocialna in nasilna vedenja celo v odsotnosti besednih primanjkljajev. Kaže, da BNP delujejo kot pomemben moderator v odnosu med besednimi sposobnostmi in delinkventnim vedenjem (Muñoz in Frick, 2012). V etiologiji antisocialnega in agresivnega vedenja igra vlogo tudi neurotransmitterski sistem. Tako raziskave kažejo, da v etiologiji BNP lahko govorimo tudi o genetsko pogojenih alteracijah serotoninskega sistema (Moul, Dobson-Stone, Brennan, Hawes in Dadds, 2013). Potrdili so tudi manjšo magnitudo spremembe srčnega utripa ob ogledovanju čustvenih vsebin (Anastassiou-Hadjicharalambous in Warden, 2008), študije vloge hormonov (Alink in dr., 2008; Hawes, Brennan in Dadds, 2009; von Polier in dr., 2013) pa kažejo, da otroci z vedenjskimi motnjami z zgodnjim začetkom in BNP, izkazujejo manjšo odzivnost na stres. To kaže, da je njihova reaktivnost na stres primarno biološko drugačna kot pri otrocih in mladostnikih brez BNP. V raziskavah vloge amigdale ob opazovanju prestrašenih obrazov so pri otrocih in mladostnikih z BNP ugotovili pomembno nižjo aktivacijo amigdale v primerjavi z tistimi s hiperkinetično motnjo in z zdravimi posamezniki (Jones, Laurens, Herba, Barker in Viding, 2009; Marsh in dr., 2008), kar potrjuje idejo, da so nevrološki substrati čustvene motnje, povezane z BN potezami in antisocialnim vedenjem, prisotni že v otroštvu.

Raziskave pozornosti na obrazne izraze in čustvene odzivnosti (Bedford, Pickles, Sharp, Wright in Hill, 2015; Dadds in dr., 2013; Sebastian in dr., 2014) so pri mladostnikih z vedenjskimi motnjami in BNP pokazale posebnosti v procesiranju človeških obrazov. V primerjavi z mladostniki z vedenjskimi motnjami brez BNP in kontrolno skupino so ti kazali manjšo odzivnost na obrazne izraze stiske (ne pa na grozeče izraze) (Blair, 1999). Enako velja za čustveno vzdraženost ob ogledovanju slik z neprijetno vsebino, ne pa v primeru prijetne vsebine (Sharp, van Goozen in Goodyer, 2006). Ti primanjkljaji, ki se kažejo v manjši reaktivnosti na določene čustvene dražljaje (doživljanje stresa oz. stiske pri drugih), naj bi bili povezani s težavami na področju prepoznavanja čustvenih izrazov pri drugih, ki jih pogosto srečamo pri BNP. Raziskave procesiranja obrazov pri otrocih in mladostnikih BNP (Dadds, Jambrak, Pasalich, Hawes in Brennan, 2011) kažejo, da se pri otrocih s temi potezami manjša odzivnost na stisko pri drugemu povezuje tudi s pomanjkanjem pozornosti na zgornji del obraza - oči (Dadds in dr., 2012), predvsem ob prestrašenih in žalostnih obrazih, kjer se kažejo težave s počasnejšim in neustreznim prepoznavanjem prestrašenih in žalostnih obrazov (Blair, Colledge, Murray in Mitchell, 2001). Pri otrocih z BNP so v primeru, da so na navodilo svojo pozornost namerno usmerili v področje oči, težave pri prepoznavanju prestrašenih izrazov izginile, a so se vrstile takoj, ko so svojo pozornost ponovno spontano vrnili na področje ust (Dadds in dr., 2006). Kasnejše študije so potrdile, da otroci in mladostniki z BNP naravno pri prepoznavanju čustvenih izrazov usmerjajo na področje oči manj pozornosti, kar bi lahko bilo bistvenega pomena pri razlagi težav v identifikaciji strahu pri drugemu (Dadds, El Masry, Wimalaweera in Guastella, 2008). Podobno se je pokazalo tudi pri glasovnih posnetkih izrazov stiske (Blair, Budhani, Colledge in Scott, 2005). Rezultati navedenih študij se ne pokrivajo z izsledki študij na odraslih, kjer so potrdili predvsem primanjkljaje na področju čustvene reaktivnosti, ne pa toliko na področju prepoznavanja čustev (Williamson, Harpur in Hare, 1991). To morda izhaja iz tega, da otroci v toku razvoja te primanjkljaje v tolikšni meri kompenzirajo, da na področju prepoznavanja čustev v odraslosti niso več opazni (White in Frick, 2010).

Vpliv dejavnikov staršev, šole in širšega okolja na razvoj BNP še ni dovolj pojasnjen (Farrington in dr., 2010). Zgodnji stresni dogodki in neugodne razmere so pomemben dejavnik v razvoju kroničnega antisocialnega vedenja predvsem za otroke in mladostnike z nizko izraženimi BNP, pri visokih BNP pa se antisocialno vsaj delno pojavlja tudi neodvisno od stresnih dogodkov (Hawes in dr., 2009). Povezava med nekonsistentnimi, grobimi in popuščajočimi stili vzgoje in pojavnostjo opozicionalno kljubovalnih in vedenjskih motenj je robustna (Patterson, 1982; Patterson, Reid in Dishion, 1992), povezave med

vzgojnimi stili in BNP pa dajejo manj konsistentne izsledke. Pri otrocih in mladostnikih z visokimi stabilnimi BNP se kaže neobčutljivost na spremembe v vzgojnih pristopih (Hawes in Dadds, 2007), njihovo antisocialno vedenje je tudi v manjši meri povezano z neustreznimi vzgojnimi praksami, kot pa pri otrocih brez teh potez (Lynam, Loeber in Stouthamer-Loeber, 2008; Wootton, Frick, Shelton in Silverthorn, 1997). V vzdolžni raziskavi na vzorcu dvojčkov (Trouton, Spinath in Plomin, 2002) so tisti otroci, ki so s strani staršev ob sedmem letu deležni več negativnega discipliniranja, ob dvanajstem letu kazali pomembno več vedenjskih težav, vendar to ne velja za otroke z BNP (Viding, Fontaine, Oliver in Plomin, 2009). Kaže, da negativno discipliniranje deluje kot nedeljeni okoljski dejavnik tveganja za razvoj vedenjskih težav, ne pa za razvoj BNP (Viding in dr., 2009). Študija povezanosti med nadzorom staršev nad mladostnikom in vedenjskimi problemi ter BNP (Muñoz, Pakalnikienė in Frick, 2011) kaže, da starši pri mladostnikih z visokimi BNP s časom vršijo vse manj (ustreznega in aktivnega) nadzora nad njihovimi aktivnostmi. Tudi, če so starši teh mladostnikov poskušati nad njimi imeti nadzor, se s tem ni povečalo poznavanje mladostnika in njegovega funkcioniranja, kar je posledično vodilo v vse večje opuščanje nadzora in intenziviranje problematičnega vedenja. BNP pri otroku pa imajo tudi vpliv na spremembo vzgojnega stila pri starših, saj kaže, da imajo nekonsistentne oblike discipliniranja, kaznovanje in šibka vključenost staršev v življenje otroka povezavo z ojačevanjem že prisotnih potez. Pri starših otrok s temi potezami so ugotovili predvsem manj konsistentno discipliniranje, manjšo vključenost in nadzor nad otrokom, kar kaže, da imajo BNP na vzgojo s časom negativen učinek (Hawes, Dadds, Frost in Hasking, 2011). Neugodne predispozicije, ki imajo genetsko osnovo, tako pri starših vzbujajo odzive (negativne vzgojne prakse), ki povratno vplivajo na razvoj antisocialnega vedenja (Moffitt, 2005).

Povezave med zlorabo in zanemarjanjem v otroštvu ter kasnejšo delinkventnostjo oz. kriminalnostjo, pa tudi izraženostjo psihopatije v odraslosti so potrdile številne raziskave (Farrington, Ullrich in Salekin, 2010; Moffitt, Caspi, Rutter in Silva, 2001). Študije teh vplivov na izraženost BNP v razvojnem obdobju so redkejše. Cambridge študija delinkventnosti je tako pokazala, da je bilo fizično zanemarjanje pri osmih letih za fante jasen prediktor dveh komponent psihopatije v odraslosti: medosebne-afektivne in neodgovorne-antisocialne (Farrington, 2006, 2007; Farrington in dr., 2010). Študija je pokazala tudi, da je z visoko izraženostjo značilnosti psihopatije v odraslosti povezanih več dejavnikov iz kroga disfunkcionalnosti neposrednega ali širšega okolja v starosti 8 do 10 let (Farrington, 2006, 2007; Farrington et al., 2010). Ti so predvsem kriminalnost enega ali obeh staršev, delinkventnost sorojenca, nizki SES in nizki dohodki družine ter obiskovanje šole z visoko

stopnjo delinkventnosti, vendar pa je prediktivna moč vseh enaka ali celo višja tudi za izraženost drugega, antisocialnega faktorja. Ista študija je potrdila tudi povezanost med separacijo od vsaj enega od staršev (ne zaradi bolezni ali smrti) in nesoglasja ali nasilje med staršema, katerim je priča otrok pred desetim letom ter antisocialnostjo v odraslosti, ne pa s povišanjem medosebne-afektivne komponente psihopatije (Loeber in Farrington, 2000). Podobno velja tudi za vpliv nesoglasij in nasilja med staršema, katerim je priča otrok. Ugotavljanje natančnih vzročnih mehanizmov, ki povezujejo dejavnike družine in socialnega okolja s kasnejšo izraženostjo BNP, je zahtevna naloga, predvsem zaradi kompleksne prepletenosti in sekvenčnega vpliva posameznih dejavnikov tveganja (Farrington in dr., 2010).

::BN POTEZE IN NASILNO VEDENJE TER DELINKVENTNOST

Pri mladostnikih z stabilno visokimi BNP se kaže več hudega in stabilnega, predvsem instrumentalnega agresivnega in delinkventnega vedenja. Tako so empirično potrjene robustne povezave med BNP in vztrajnejšimi, na intervencije odpornejšimi oblikami agresivnega vedenja (Frick in dr., 2003), ter zgodnjimi, posebej instrumentalnimi oblikami agresivnega vedenja pri otrocih in mladostnikih (Barry in dr., 2007; Byrd, Loeber in Pardini, 2012; Muñoz in Frick, 2012). Metaanalize prečnih in vzdolžnih študij kažejo na tesno povezanost BNP s stabilnejšimi, na intervencije odpornejšimi oblikami antisocialnega vedenja (Frick in Viding, 2009) in recidivizma, tako splošnega (Lynam, Miller, Vachon, Loeber in Stouthamer-Loeber, 2009) kot nasilnega (Edens, Skopp in Cahill, 2008), hujšimi in zgodnejšimi vedenjskimi motnjami in delinkventnostjo (Dadds, Whiting in Hawes, 2006; Frick in Dickens, 2006; Lynam in dr., 2009), pa tudi z antisocialno osebnostno motnjo v odraslosti (Loeber, Burke in Lahey, 2002). Povezava med BNP in hujšimi oblikami agresivnosti (predvsem načrtovane, instrumentalne in maščevalne) je tudi posledica temperamentno pogojenih primanjkljajev v odzivanju na čustvene dražljaje in neodzivnostjo na kaznovanje, ki sta ena od ključnih komponent pri razvoju ustrezne empatije in občutka krivde (Muñoz in Frick, 2012). Ponostranjenje pravil in norm, kamor spada tudi nenasilnost in s tem socializacija, je deloma povezana prav z doživljanjem neprijetnih čustvenih stanj ob negativnih reakcijah okolice zaradi kršitev (Kochanska, 1993; Kochanska, Gross, Lin in Nichols, 2002) ter odziva žrtve – njenega trpljenja (Blair, 1995). Če je doživljanje krivde in tesnobe ob dejanski ali anticipirani kazni oz. posledici ter doživljanje stiske žrtve ovirano, kot je to značilno za otroke in mladostnike z BNP, je tudi ta del procesa socializacije in razvoja empatije moten (Dadds in Salmon, 2003; Muñoz in Frick, 2012). Brezbrižnost do drugih, predvsem

do doživljanja stiske drugega, je ena od podlag predvsem instrumentalnih oblik agresivnega vedenja.

Prediktivna uporabnost je eden od ključnih klinično uporabnih vidikov konstrukta psihopatije pri antisocialnih odraslih (Hare, 1998), saj je robusten prediktor nasilnosti, kriminalnosti in drugih antisocialnih vedenj (Forth in Book, 2010). Vzdržne raziskave, ki bi nedvoumno kazale na povezanost med visoko izraženostjo BNP in tveganjem za nasilnost ter delinkventnost pri mladostnikih, so manj številčne. Težave na področju doživljanja empatije se v literaturi povezujejo s povečano intenzivnostjo in pogostostjo agresivnega in nasilnega vedenja (Marcus, 2007), izražene BNP v celoti pa se povezujejo s posebej vztrajnimi oblikami delinkventnega in agresivnega vedenja (Frick in dr., 2000; Frick in dr., 1994). Otroci in mladostniki z BNP so pogosteje (posebej proaktivno) agresivni (Forth in Book, 2010). BNP visoko korelirajo tudi s splošno delinkventnostjo, ne glede na spol, v poročilih učiteljev pa pri dekletih v primerjavi s fanti v večji meri z relacijsko agresivnostjo (Marsee, Silverthorn in Frick, 2005). Otroci in mladostniki, ki imajo vedenjske težave in visoke BNP so bolj delinkventni (Frick in dr., 2003; Marsee in dr., 2005), odnos med temi potezami in simptomi vedenjskih motenj je šibkejši, če se kontrolira vpliv narcisizma in impulzivnosti (Frick in dr., 2000). Vse to kaže na še ne povsem pojasnjen specifičen vpliv BNP na izraženost agresivnosti in delinkventnosti, ki pa je vendarle izrazit predvsem pri otrocih in mladostnikih z vedenjskimi motnjami, ki obenem izkazujejo stabilno visoke BNP. Tako se te poteze kažejo kot pomemben prediktor antisocialnega vedenja po enem letu tudi v primeru, če se kontrolira začetna stopnja tega vedenja (Dadds, Fraser, Frost in Hawes, 2005). Vzdržna raziskava iz Pitsburgha je pokazala, da sta se rezultata na lestvicah vedenjski problemi in impulzivnost na začetku pokazala kot pomemben prediktor vztrajnosti delinkventnih vedenj pri učencih četrtega razreda, pri starejših, sedmošolcih pa je bil edini pomemben prediktor medosebna neobčutljivost in brezčutnost (Pardini, Obradović in Loeber, 2006). To kaže, da BN komponenta postane v spletu kompleksnih vzdržujočih dejavnikov delinkventnosti pomembnejša šele v adolescenci. Raziskave torej relativno jasno kažejo, da obstaja povezanost med BNP in aktualno ter kasnejšo delinkventnostjo in nasilnostjo (Borum in dr., 2006; Borum in Verhaagen, 2006). Težave na področju empatije so pogoste prav pri nasilnih mladostnikih in imajo empirično potrjeno povezavo z medosebnim nasiljem (Frick in Viding, 2009; Larsson in dr., 2008; Rowe in dr., 2010; Viding in dr., 2012). Predstavljajo dejavnik povečanega tveganja za nasilno vedenje, tako v smislu pogostosti in resnosti agresivnega vedenja, predvsem proaktivnega tipa (Frick in dr., 2003; Kruh, Frick in Clements, 2005), kot tudi z bolj pozitivnimi pričakovanji mladostnikov glede izidov

agresivnega vedenja (Pardini, Lochman in Frick, 2003). Prisotnost BNP pri antisocialnih mladostnikih je tudi napovednik delinkventnosti, agresivnosti, števila nasilnih dejanj ter krajšega časa med posameznimi nasilnimi dejanji (Frick in Dantagnan, 2005).

::SKLEP

Razumevanje vloge BNP kot pomembnega dejavnika tveganja hude psihosocialne disfunkcionalnosti mora biti umeščeno v kontekst razvojnih značilnosti obdobja otroštva in mladostništva. Zmožnosti prosocialnega, empatičnega odzivanja so ene od ključnih pogojev za vzpostavljanje in vzdrževanje recipročno funkcionalnih medosebnih odnosov. Otroci in mladostniki z BNP na tem področju kažejo pomembno oviranost, ki se pogosto kaže tudi v nasilnem in delinkventnem vedenju, obenem pa so ta vedenja zgodnejša, intenzivnejša in odpornejša na tradicionalne intervencije, kar predstavlja velik izziv za prihodnje aplikativne raziskave.

Eden pomembnih problemov, ki se kaže tako v študijah epidemiologije kot tudi učinkov različnih intervencij, usmerjenih v zmanjševanje BNP ali disfunkcionalnosti, ki jih le-te prinašajo, je ocenjevanje prisotnosti teh potez (Viding in McCrory, 2015). V raziskavah, ki jih navajamo v prispevku, so bile uporabljene različne mere, ki se med seboj prekrivajo, v določenem delu pa tudi razlikujejo glede konceptualizacije BNP. Kljub obstoju nekaj znanih pripomočkov za ocenjevanje BNP, ki so empirično dobro podprti, si lahko več obetamo predvsem od raziskav, ki so pripeljale do vključitve dimenzije omejenih prosocialnih emocij v klasifikacijo DSM-5: pomanjkanje obžalovanja in občutka krivde, brezčutno pomanjkanje empatije, neskrbnost glede rezultatov oz. performansa ter plitvo oz. pomanjkljivo čustvovanje (American Psychiatric Association, 2013). Nedavna mednarodna raziskava (Kimonis, Fanti, Frick, Moffitt, Essau, Bijttebier in Marsee, 2015) je pokazala na možnost relativno robustnega, a dovolj občutljivega ocenjevanja prisotnosti BNP s pomočjo ICU vprašalnika (Frick, 2004; Frick in dr., 2006; Kimonis in dr., 2008). Rezultati kažejo, da gre za celosten pripomoček za ocenjevanje BN potez z različicami za mladostnike, starše in učitelje, ki je psihometrično ustrezen in v raziskavah različnih populacij korelira z mnogimi čustvenimi in vedenjskimi manifestacijami iz spektra vedenjskih motenj in BN potez (Byrd, Kahn in Pardini, 2013; Fanti, Demetriou in Kimonis, 2013). Poleg tega je bil prav ta vprašalnik uporabljen že pri formiranju DSM-V kriterija omejenih prosocialnih emocij (Frick in Moffitt, 2010) in lahko predstavlja izhodišče za bolj poenoteno ocenjevanje BNP v različnih študijah.

Dosedanji izsledki študij spremenljivosti BNP s pomočjo uveljavljenih (sve-

tovalnih, terapevtskih in vzgojnih) intervencij, so bolj ali manj pesimistični, posebno to velja za tiste z visoko izraženimi in stabilnimi BNP. Zato bo to področje v prihodnosti zagotovo eno pomembnejših za raziskovalce. Zaradi že relativno dobrega poznavanja etioloških dejavnikov je področje preventivnega delovanja, predvsem v smislu identifikacije in obravnave rizičnih podskupin, ki že zgodaj izkazujejo indikatorje BNP, na videz nekoliko bolj optimistično. Znanje o etiologiji pa je žal še vedno pogosto na nivoju poznavanja posameznih dejavnikov, bistveno manj pa vemo o interakcijah, moderatorskih in mediatorskih učinkih posameznih dejavnikov, kar je za uspešnost intervencij (terapevtskih in preventivnih) lahko ključno. Slednje se povezuje tudi z ocenjevanjem tveganja za nasilna in delinkventna dejanja in z vprašanjem, ali je pretežno kaznovalna politika za tiste mladostnike z BNP, ki resneje kršijo zakone, temelječa na (pre) vzgojnih ukrepih dovolj učinkovita. Iz zgoraj navedenega je jasno, da so mladostniki z visoko izraženimi BNP specifična podskupina, ki zahteva izrazito individualiziran pristop. Toliko bolj, če želimo, da bo ob ustrežnejši pomoči psihosocialna prilagojenost posameznikov z BN potezami boljša, s tem pa tudi zmanjšano tveganje za ponovitev nasilnih in delinkventnih dejanj.

::LITERATURA

- Alink, L. R., van Ijzendoorn, M. H., Bakermans-Kranenburg, M. J., Mesman, J., Juffer, F. in Koot, H. M. (2008): Cortisol and externalizing behavior in children and adolescents: mixed meta-analytic evidence for the inverse relation of basal cortisol and cortisol reactivity with externalizing behavior. *Developmental Psychobiology*, 50(5), str. 427-450.
- American Psychiatric Association, A. (2013): *Diagnostic and statistical manual of mental disorders, Fifth Edition*. Arlington: American Psychiatric Association.
- Anastassiou-Hadjicharalambous, X. in Warden, D. (2008): Physiologically-indexed and self-perceived affective empathy in Conduct-Disordered children high and low on Callous-Unemotional traits. *Child Psychiatry and Human Development*, 39(4), str. 503-517.
- Andershed, H. (2010): »Stability and Change of Psychopathic Traits: What Do We Know?« V: Salekin R. T. in Lynam, D. (ur.): *Handbook of Child and Adolescent Psychopathy*. New York: Guilford, str. 233-250.
- Anderson, C. A., & Huessmann, L. R. (2003): »Human Aggression: A Social-Cognitive View«. V: Hogg M. A. in Cooper, J. (ur.): *The Sage Handbook of Social Psychology*. Thousand Oaks: Sage Publications, str. 296-323.
- Arseneault, L., Moffitt, T. E., Caspi, A., Taylor, A., Rijdsdijk, F. V., Jaffee, S. R. in Measelle, J. R. (2003): Strong genetic effects on cross-situational antisocial behaviour among 5-year-old children according to mothers, teachers, examiner-observers, and twins' self-reports. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 44(6), str. 832-848.
- Barker, E. D., Oliver, B. R., Viding, E., Salekin, R. T., & Maughan, B. (2011): The impact of prenatal maternal risk, fearless temperament and early parenting on adolescent callous-unemotional traits: a 14-year longitudinal investigation. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 52(8), str. 878-888.
- Barry, C. T., Frick, P. J., DeShazo, T. M., McCoy, M. G., Ellis, M. in Loney, B. R. (2000): The importance of callous-unemotional traits for extending the concept of psychopathy to children. *J Abnorm Psychol*, 109(2), str. 335-340.

- Barry, T. D., Thompson, A., Barry, C. T., Lochman, J. E., Adler, K. in Hill, K. (2007): The importance of narcissism in predicting proactive and reactive aggression in moderately to highly aggressive children. *Aggressive Behavior*, 33(3), str. 185-197.
- Bedford, R., Pickles, A., Sharp, H., Wright, N., & Hill, J. (2015): Reduced Face Preference in Infancy: A Developmental Precursor to Callous-Unemotional Traits? *Biological Psychiatry*, 78(2), str. 144-150.
- Bezdjian, S., Raine, A., Baker, L. A. in Lynam, D. R. (2011): Psychopathic personality in children: genetic and environmental contributions. *Psychol Med*, 41(3), str. 589-600.
- Bezdjian, S., Tuvblad, C., Raine, A. in Baker, L. A. (2011): The Genetic and Environmental Covariation Among Psychopathic Personality Traits, and Reactive and Proactive Aggression in Childhood. *Child Development*, 82(4), str. 1267-1281.
- Blair, R. J. (1995): A cognitive developmental approach to morality: investigating the psychopath. *Cognition*, 57(1), str. 1-29.
- Blair, R. J. (1999): Responsiveness to distress cues in the child with psychopathic tendencies. *Personality and Individual Differences*, 27(1), str. 135-145.
- Blair, R. J. (2008): The amygdala and ventromedial prefrontal cortex: functional contributions and dysfunction in psychopathy. *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci*, 363(1503), str. 2557-2565.
- Blair, R. J., Budhani, S., Colledge, E. in Scott, S. (2005): Deafness to fear in boys with psychopathic tendencies. *J Child Psychol Psychiatry*, 46(3), str. 327-336.
- Blair, R. J., Colledge, E., Murray, L. in Mitchell, D. G. (2001): A selective impairment in the processing of sad and fearful expressions in children with psychopathic tendencies. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 29(6), str. 491-498.
- Blair, R. J. (2013): The neurobiology of psychopathic traits in youths. [Review]. *Nat Rev Neurosci*, 14(11), str. 786-799.
- Blonigen, D. M., Hicks, B. M., Krueger, R. F., Patrick, C. J. in Iacono, W. G. (2006): Continuity and Change in Psychopathic Traits as Measured Via Normal-Range Personality: A Longitudinal-Biometric Study. *Journal of Abnormal Psychology*, 115(1), str. 85-95.
- Borum, R., Bartel, P. in Forth, A. (2006): *Structured Assessment of Violence in Youth*. Lutz: Psychological Assessment Resources.
- Borum, R., in Verhaagen, D. A. (2006): *Assessing and managing violence risk in juveniles*. New York, N.Y. ; London: Guilford.
- Burke, J. D., Loeber, R. in Lahey, B. B. (2007): Adolescent conduct disorder and interpersonal callousness as predictors of psychopathy in young adults. *J Clin Child Adolesc Psychol*, 36(3), str. 334-346.
- Byrd, A. L., Loeber, R., in Pardini, D. A. (2012): Understanding desisting and persisting forms of delinquency: the unique contributions of disruptive behavior disorders and interpersonal callousness. *J Child Psychol Psychiatry*, 53(4), str. 371-380.
- Byrd, A. L., Kahn, R. E., & Pardini, D. A. (2013): A Validation of the Inventory of Callous-Unemotional Traits in a Community Sample of Young Adult Males. *Journal of psychopathology and behavioral assessment*, 35(1), str. 20-34.
- Chapman, E., Baron-Cohen, S., Auyeung, B., Knickmeyer, R., Taylor, K. in Hackett, G. (2006): Fetal testosterone and empathy: evidence from the empathy quotient (EQ) and the „reading the mind in the eyes“ test. *Soc Neurosci*, 1(2), str. 135-148.
- Chess, S., & Thomas, A. (1996): *Temperament : theory and practice*. New York: Brunner/Mazel.
- Cleckley, H. (1976): *The mask of Sanity (5th ed.)*. St. Louis: Mosby.
- Dadds, M. R., Allen, J. L., McGregor, K., Woolgar, M., Viding, E., & Scott, S. (2013): Callous-unemotional traits in children and mechanisms of impaired eye contact during expressions of love: a treatment target? *J Child Psychol Psychiatry*, str. 771-780.
- Dadds, M. R., Allen, J. L., Oliver, B. R., Faulkner, N., Legge, K., Moul, C. in Scott, S. (2012): Love, eye contact and the developmental origins of empathy v. psychopathy. *Br J Psychiatry*, 200(3), str. 191-196.
- Dadds, M. R., El Masry, Y., Wimalaweera, S., in Guastella, A. J. (2008): Reduced eye gaze explains

- “fear blindness” in childhood psychopathic traits. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 47(4), str. 455-463.
- Dadds, M. R., Fraser, J., Frost, A., & Hawes, D. J. (2005): Disentangling the underlying dimensions of psychopathy and conduct problems in childhood: a community study. *J Consult Clin Psychol*, 73(3), str. 400-410.
- Dadds, M. R., Jambrak, J., Pasalich, D., Hawes, D. J., & Brennan, J. (2011): Impaired attention to the eyes of attachment figures and the developmental origins of psychopathy. *J Child Psychol Psychiatry*, 52(3), str. 238-245.
- Dadds, M. R., Perry, Y., Hawes, D. J., Merz, S., Riddell, A. C., Haines, D. J. in Abeysunawardane, A. I. (2006): Attention to the eyes and fear-recognition deficits in child psychopathy. *Br J Psychiatry*, 189, str. 280-281.
- Dadds, M. R. in Rhodes, T. (2008): Aggression in young children with concurrent callous-unemotional traits: can the neurosciences inform progress and innovation in treatment approaches? *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci*, 363(1503), str. 2567-2576.
- Dadds, M. R. in Salmon, K. (2003): Punishment Insensitivity and Parenting: Temperament and Learning as Interacting Risks for Antisocial Behavior. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 6(2), str. 69-86.
- Dadds, M. R., Whiting, C. in Hawes, D. J. (2006): Associations Among Cruelty to Animals, Family Conflict, and Psychopathic Traits in Childhood. *Journal of Interpersonal Violence*, 21(3), str. 411-429.
- DeLisi, M., Umphress, Z. R., & Vaughn, M. G. (2009): The Criminology of the Amygdala. *Criminal Justice and Behavior*, 36(11), str. 1241-1252.
- Edens, J. F., Skopp, N. A. in Cahill, M. A. (2008): Psychopathic Features Moderate the Relationship Between Harsh and Inconsistent Parental Discipline and Adolescent Antisocial Behavior. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 37(2), str. 472-476.
- Eisenberg, N. in Miller, P. A. (1987): The relation of empathy to prosocial and related behaviors. *Psychol Bull*, 101(1), str. 91-119.
- Enebrink, P., Andershed, H. in Langstrom, N. (2005): Callous-unemotional traits are associated with clinical severity in referred boys with conduct problems. *Nord J Psychiatry*, 59(6), str. 431-440.
- Fanti, K. A., Demetriou, C. A. in Kimonis, E. R. (2013): Variants of callous-unemotional conduct problems in a community sample of adolescents. *J Youth Adolesc*, 42(7), str. 964-979.
- Fanti, K. A., Panayiotou, G., Lombardo, M. V. in Kyranides, M. N. (2015): Unemotional on all counts: Evidence of reduced affective responses in individuals with high callous-unemotional traits across emotion systems and valences. *Soc Neurosci*, 20, str. 1-16.
- Farrington, D. P. (2006): »Family background and psychopathy«. V: Patrick, C. J. (ur.): *Handbook of psychopathy*. New York: Guilford Press, str. 29-250.
- Farrington, D. P. (2007): »Social origins of psychopathy«. V: Felthous, A. R. in Sass, A. (ur.): *International handbook on psychopathic disorders and the law: Vol. 1 Diagnosis and treatment*. New York: Wiley, str. 319-334.
- Farrington, D. P., Ullrich, S. in Salekin, R. T. (2010): »Environmental influences on child and adolescent psychopathy«. V: Lynam, D. R. in Salekin, R. T. (Ur.): *Handbook of Child and Adolescent Psychopathy*. New York, NY: Guilford, str. 202-230.
- Fontaine, N. M., McCrory, E. J., Boivin, M., Moffitt, T. E. in Viding, E. (2011): Predictors and outcomes of joint trajectories of callous-unemotional traits and conduct problems in childhood. *J Abnorm Psychol*, 120(3), str. 730-742.
- Fontaine, N. M., Rijdsdijk, F. V., McCrory, E. J. in Viding, E. (2010): Etiology of different developmental trajectories of callous-unemotional traits. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 49(7), str. 656-664.
- Forsman, M., Lichtenstein, P., Andershed, H. in Larsson, H. (2008): Genetic effects explain the stability of psychopathic personality from mid- to late adolescence. *J Abnorm Psychol*, 117(3), str. 606-617.
- Forsman, M. A., Larsson, H., Andershed, H. in Lichtenstein, P. (2007): The association between persistent disruptive childhood behaviour and the psychopathic personality constellation in adolescence: A twin study. *British Journal of Developmental Psychology*, 25(3), str. 383-398.

- Forth, A. in Book, A. S. (2010): »Psychopathic Traits in Children and Adolescents: The Relationship with Antisocial Behaviors and Aggression«. V: Salekin, R. T. in Lynam, D. (ur.): *Handbook of Child and Adolescent Psychopathy*. New York: Guilford, str. 251-283.
- Frick, P. J. (2004): *Inventory of Callous-Unemotional Traits*. University of New Orleans. New Orleans.
- Frick, P. J. (2009): Extending the construct of psychopathy to youth: implications for understanding, diagnosing, and treating antisocial children and adolescents. *Can J Psychiatry*, 54(12), str. 803-812.
- Frick, P. J., Bodin, S. D. in Barry, C. T. (2000): Psychopathic traits and conduct problems in community and clinic-referred samples of children: further development of the psychopathy screening device. *Psychol Assess*, 12(4), str. 382-393.
- Frick, P. J., Cornell, A. H., Barry, C. T., Bodin, S. D. in Dane, H. E. (2003): Callous-Unemotional Traits and Conduct Problems in the Prediction of Conduct Problem Severity, Aggression, and Self-Report of Delinquency. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 31(4), str. 457-470.
- Frick, P. J., Cornell, A. H., Bodin, S. D., Dane, H. E., Barry, C. T. in Loney, B. R. (2003): Callous-unemotional traits and developmental pathways to severe conduct problems. *Dev Psychol*, 39(2), str. 246-260.
- Frick, P. J. in Dantagnan, A. L. (2005): Predicting the Stability of Conduct Problems in Children with and Without Callous-Unemotional Traits. *Journal of Child and Family Studies*, 14(4), str. 469-485.
- Frick, P. J. in Dickens, C. (2006): Current perspectives on conduct disorder. [Review]. *Curr Psychiatry Rep*, 8(1), str. 59-72.
- Frick, P. J., Essau, C. A. in Sasagawa, S. (2006): Callous-unemotional traits in a community sample of adolescents. *Assessment*, 13(4), str. 454-469.
- Frick, P. J. in Hare, R. D. (2001): *The psychopathy screening device*. Toronto: Multi Health Systems.
- Frick, P. J. in Moffitt, T. E. (2010): A proposal to the DSM-V childhood disorders and the ADHD and disruptive behavior disorders work groups to include a specifier to the diagnosis of conduct disorder based on the presence of callous-unemotional traits. Washington: APA.
- Frick, P. J., O'Brien, B. S., Wootton, J. M. in McBurnett, K. (1994): Psychopathy and conduct problems in children. *J Abnorm Psychol*, 103(4), str. 700-707.
- Frick, P. J., Ray, J. V., Thornton, L. C. in Kahn, R. E. (2014a): Annual research review: A developmental psychopathology approach to understanding callous-unemotional traits in children and adolescents with serious conduct problems. *J Child Psychol Psychiatry*, 55(6), str. 532-548.
- Frick, P. J., Ray, J. V., Thornton, L. C. in Kahn, R. E. (2014b): Can callous-unemotional traits enhance the understanding, diagnosis, and treatment of serious conduct problems in children and adolescents? A comprehensive review. *Psychol Bull*, 140(1), str. 1-57.
- Frick, P. J. in Viding, E. (2009): Antisocial behavior from a developmental psychopathology perspective. *Dev Psychopathol*, 21(04), str. 1111-1131.
- Goldsmith, H. H., Buss, K. A. in Lemery, K. S. (1997): Toddler and childhood temperament: expanded content, stronger genetic evidence, new evidence for the importance of environment. *Dev Psychol*, 33(6), str. 891-905.
- Hare, R. D. (1970): *Psychopathy: theory and research*: New York, London: Wiley.
- Hare, R. D. (1998): »Psychopathy, Affect and Behavior«. V: Cooke, A., Forth, A., Hare, R. D. (ur.): *Psychopathy: Theory, Research and Implications for Society* (Vol. 88). Springer Netherlands, str. 105-137.
- Hare, R. D., Neumann, C. S. in Widiger, T. (2012): »Psychopathy«. V: Widiger, T. (ur.): *Oxford Handbook of Personality Disorder*. Oxford: Oxford University Press.
- Hawes, D. J., Brennan, J. in Dadds, M. R. (2009): Cortisol, callous-unemotional traits, and pathways to antisocial behavior. *Curr Opin Psychiatry*, 22(4), str. 357-362.
- Hawes, D. J. in Dadds, M. R. (2007): Stability and malleability of callous-unemotional traits during treatment for childhood conduct problems. *J Clin Child Adolesc Psychol*, 36(3), str. 347-355.
- Hawes, D. J., Dadds, M. R., Frost, A. D., in Hasking, P. A. (2011): Do childhood callous-unemotional traits drive change in parenting practices? *J Clin Child Adolesc Psychol*, 40(4), str. 507-518.
- Hoffman, M. L. (1982): »Development of prosocial motivation: Empathy and guilt«. V Eisenberg, N. (ur.): *Development of prosocial behavior*. New York: Academic Press.

- Humayun, S., Kahn, R. E., Frick, P. J. in Viding, E. (2014): Callous-Unemotional Traits and Anxiety in a Community Sample of 7-Year-Olds. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 43(1), str. 36-42.
- Jones, A. P., Laurens, K. R., Herba, C. M., Barker, G. J. in Viding, E. (2009): Amygdala hypoactivity to fearful faces in boys with conduct problems and callous-unemotional traits. *Am J Psychiatry*, 166(1), str. 95-102.
- Kahn, R. E., Frick, P. J., Youngstrom, E., Findling, R. L. in Youngstrom, J. K. (2012): The effects of including a callous-unemotional specifier for the diagnosis of conduct disorder. *J Child Psychol Psychiatry*, 53(3), str. 271-282.
- Kahn, R. E., Frick, P. J., Youngstrom, E. A., Kogos Youngstrom, J., Feeny, N. C. in Findling, R. L. (2013): Distinguishing primary and secondary variants of callous-unemotional traits among adolescents in a clinic-referred sample. *Psychol Assess*, 25(3), str. 966-978.
- Karpman, B. (1948): The myth of the psychopathic personality. *Am J Psychiatry*, 104(9), str. 523-534.
- Kimonis, E. R., Fanti, K., Goldweber, A., Marsee, M. A., Frick, P. J. in Cauffman, E. (2014): Callous-unemotional traits in incarcerated adolescents. *Psychol Assess*, 26(1), str. 227-237.
- Kimonis, E. R., Frick, P. J., Skeem, J. L., Marsee, M. A., Cruise, K., Munoz, L. C. in Morris, A. S. (2008): Assessing callous-unemotional traits in adolescent offenders: validation of the Inventory of Callous-Unemotional Traits. *Int J Law Psychiatry*, 31(3), str. 241-252.
- Kimonis, E. R., Fanti, K. A., Frick, P. J., Moffitt, T. E., Essau, C., Bijttebier, P. in Marsee, M. A. (2015): Using self-reported callous-unemotional traits to cross-nationally assess the DSM-5 'With Limited Prosocial Emotions' specifier. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 56(11), str. 1249-1261.
- Kochanska, G. (1993): Toward a Synthesis of Parental Socialization and Child Temperament in Early Development of Conscience. *Child Development*, 64(2), str. 325-347.
- Kochanska, G., Gross, J. N., Lin, M. H. in Nichols, K. E. (2002): Guilt in young children: development, determinants, and relations with a broader system of standards. *Child Dev*, 73(2), str. 461-482.
- Kruh, I. P., Frick, P. J. in Clements, C. B. (2005): Historical and Personality Correlates to the Violence Patterns of Juveniles Tried as Adults. *Criminal Justice and Behavior*, 32(1), str. 69-96.
- Larsson, H., Viding, E. in Plomin, R. (2008): Callous—Unemotional Traits and Antisocial Behavior: Genetic, Environmental, and Early Parenting Characteristics. *Criminal Justice and Behavior*, 35(2), str. 197-211.
- Litvack-Miller, W., McDougall, D. in Romney, D. M. (1997): The structure of empathy during middle childhood and its relationship to prosocial behavior. *Genetic, Social, & General Psychology Monographs*(123), str. 303-324.
- Lockwood, P. L., Sebastian, C. L., McCrory, E. J., Hyde, Z. H., Gu, X., De Brito, S. A. in Viding, E. (2013): Association of callous traits with reduced neural response to others' pain in children with conduct problems. *Curr Biol*, 23(10), str. 901-905.
- Loeber, R., Burke, J. D. in Lahey, B. B. (2002): What are adolescent antecedents to antisocial personality disorder? *Criminal Behaviour and Mental Health*, 12(1), str. 24-36.
- Loeber, R. in Farrington, D. (2000): *Child Delinquents : Development, Intervention, and Service Needs*.
- Loeber, R., Pardini, D., Stouthamer-Loeber, M., Hipwell, A. E. in Sembower, M. (2009): Are there stable factors in girls' externalizing behaviors in middle childhood? *Journal of Abnormal Child Psychology*, 37(6), str. 777-791.
- Lynam, D. R., Caspi, A., Moffitt, T. E., Loeber, R. in Stouthamer-Loeber, M. (2007): Longitudinal evidence that psychopathy scores in early adolescence predict adult psychopathy. [Article]. *Journal of Abnormal Psychology*, 116(1), str. 155-165.
- Lynam, D. R., Charnigo, R., Moffitt, T. E., Raine, A., Loeber, R. in Stouthamer-Loeber, M. (2009): The stability of psychopathy across adolescence. *Development and Psychopathology*, 21(04), str. 1133-1153.
- Lynam, D. R., Loeber, R. in Stouthamer-Loeber, M. (2008): The Stability of Psychopathy From

- Adolescence Into Adulthood: The Search for Moderators. *Criminal Justice and Behavior*, 35(2), str. 228-243.
- Lynam, D. R., Miller, D. J., Vachon, D., Loeber, R., & Stouthamer-Loeber, M. (2009): Psychopathy in Adolescence Predicts Official Reports of Offending in Adulthood. *Youth Violence Juv Justice*, 7(3), str. 189-207.
- Marcus, R. F. (2007): *Aggression and Violence in Adolescence*. New York: Cambridge University Press.
- Marsee, M. A., Silverthorn, P. in Frick, P. J. (2005): The association of psychopathic traits with aggression and delinquency in non-referred boys and girls. *Behav Sci Law*, 23(6), str. 803-817.
- Marsh, A. A., Finger, E. C., Fowler, K. A., Adalio, C. J., Jurkowitz, I. T., Schechter, J. C. in Blair, R. J. (2013): Empathic responsiveness in amygdala and anterior cingulate cortex in youths with psychopathic traits. *J Child Psychol Psychiatry*, 54(8), str. 900-910.
- Marsh, A. A., Finger, E. C., Mitchell, D. G., Reid, M. E., Sims, C., Kosson, D. S. in Blair, R. J. (2008): Reduced amygdala response to fearful expressions in children and adolescents with callous-unemotional traits and disruptive behavior disorders. *Am J Psychiatry*, 165(6), str. 712-720.
- Martin, G. B. in Clark, R. D. (1982): Distress crying in neonates: Species and peer specificity. *Developmental Psychology*, 18, str. 3-9.
- May, J. S. in Beaver, K. M. (2014): The neuropsychological contributors to psychopathic personality traits in adolescence. *Int J Offender Ther Comp Criminol*, 58(3), str. 265-285.
- Moffitt, T. E. (1993): The neuropsychology of conduct disorder. *Development and Psychopathology*, 5(1-2), str. 135-151.
- Moffitt, T. E. (2005): The new look of behavioral genetics in developmental psychopathology: gene-environment interplay in antisocial behaviors. *Psychol Bull*, 131(4), str. 533-554.
- Moffitt, T. E., Caspi, A., Rutter, M. in Silva, P. A. (2001): *Sex differences in antisocial behavior: Conduct disorder, delinquency, and violence in the Dunedin Longitudinal Study*. New York: Cambridge University Press.
- Moul, C., Dobson-Stone, C., Brennan, J., Hawes, D. in Dadds, M. (2013): An exploration of the serotonin system in antisocial boys with high levels of callous-unemotional traits. *PLoS ONE*, 8(2), 15.
- Muñoz, L. C. in Frick, P. J. (2012): Callous-Unemotional Traits and Their Implication for Understanding and Treating Aggressive and Violent Youths. *Criminal Justice and Behavior*, 39(6), str. 794-813.
- Muñoz, L. C., Pakalnikiene, V. in Frick, P. J. (2011): Parental monitoring and youth behavior problems: moderation by callous-unemotional traits over time. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 20(5), str. 261-269.
- Nordstrom, B. R., Gao, Y., Glenn, A. L., Peskin, M., Rudo-Hutt, A. S., Schug, R. A., in Raine, A. (2011): »Neurocriminology«. V: Huber, D. L. B. in Patricia, B. (ur.): *Advances in Genetics* (Vol. 75). Academic Press, str. 255-283.
- Pardini, D., Obradović, J. in Loeber, R. (2006): Interpersonal callousness, hyperactivity/impulsivity, inattention, and conduct problems as precursors to delinquency persistence in boys: a comparison of three grade-based cohorts. *J Clin Child Adolesc Psychol*, 35(1), str. 46-59.
- Pardini, D. A., Lochman, J. E. in Frick, P. J. (2003): Callous/unemotional traits and social-cognitive processes in adjudicated youths. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 42(3), str. 364-371.
- Pardini, D. A., Lochman, J. E. in Powell, N. (2007): The development of callous-unemotional traits and antisocial behavior in children: are there shared and/or unique predictors? *J Clin Child Adolesc Psychol*, 36(3), str. 319-333.
- Parke, R. D. in Slaby, R. G. (1983): »The development of aggression«. V: Hetherington, E. M. (ur.): *Socialization, personality, and social development* (Vol. 4). New York: Wiley, str. 547-642.
- Patrick, C. J. (2010): »Conceptualizing the Psychopathic Personality; Disinhibited, Bold,... or just Plan Mean?« V: Salekin, R. T. in Lynam D. (ur.): *Handbook of Child and Adolescent Psychopathy*. New York: Guilford, str. 15-48.
- Patterson, G. R. (1982): *Coercive family process*. Eugene: Castalia.
- Patterson, G. R., Reid, J. B. in Dishion, T. J. (1992): *A social interactional approach. Vol 4, Antisocial boys*. Eugene, Oregon: Castalia Publishing Company.

- Rhee, S. H. in Waldman, I. D. (2002): Genetic and environmental influences on antisocial behavior: a meta-analysis of twin and adoption studies. *Psychol Bull*, 128(3), str. 490-529.
- Rothbart, M. K., Ahadi, S. A., Hershey, K. L. (1994): Temperament and social behaviour in childhood. *Merrill-Palmer Quarterly*, 40(1), str.21-39.
- Rowe, R., Maughan, B., Moran, P., Ford, T., Briskman, J. in Goodman, R. (2010): The role of callous and unemotional traits in the diagnosis of conduct disorder. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 51(6), str. 688-695.
- Rutter, M. (2012): Psychopathy in childhood: is it a meaningful diagnosis? *British Journal of Psychiatry*, 200(3), str. 175-176.
- Schaffer, H. R. (1996): *Social development*: Blackwell Publishers.
- Sebastian, C. L., McCrory, E. J., Dadds, M. R., Cecil, C. A., Lockwood, P. L., Hyde, Z. H. in Viding, E. (2014): Neural responses to fearful eyes in children with conduct problems and varying levels of callous-unemotional traits. *Psychol Med*, 44(1), str. 99-109.
- Sharp, C., van Goozen, S. in Goodyer, I. (2006): Children's subjective emotional reactivity to affective pictures: gender differences and their antisocial correlates in an unselected sample of 7-11-year-olds. *J Child Psychol Psychiatry*, 47(2), str. 143-150.
- Tuvblad, C. in Beaver, K. M. (2013): Genetic and environmental influences on antisocial behavior. *Journal of criminal justice*, 41(5), str. 273-276.
- Viding, E., Blair, R. J., Moffitt, T. E. in Plomin, R. (2005): Evidence for substantial genetic risk for psychopathy in 7-year-olds. *J Child Psychol Psychiatry*, 46(6), str. 592-597.
- Viding, E., Fontaine, N. M., Oliver, B. R. in Plomin, R. (2009): Negative parental discipline, conduct problems and callous-unemotional traits: monozygotic twin differences study. *Br J Psychiatry*, 195(5), str. 414-419.
- Viding, E., Fontaine, N. M. in McCrory, E. J. (2012): Antisocial behaviour in children with and without callous-unemotional traits. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 105(5), str. 195-200.
- Viding, E., Frick, P. J. in Plomin, R. (2007): Aetiology of the relationship between callous-unemotional traits and conduct problems in childhood. *Br J Psychiatry Suppl.*, 49, str. 33-38.
- Viding, E., Jones, A. P., Frick, P. J., Moffitt, T. E. in Plomin, R. (2008): Heritability of antisocial behaviour at 9: do callous-unemotional traits matter? *Dev Sci*, 11(1), str. 17-22.
- Viding, E., in Larsson, H. (2010): »Genetics of Child and Adolescent Psychopathy« V: Salekin, R. T. in Lynam, D. R. (ur.): *The Handbook of Child and Adolescent Psychopathy*. New York, London: The Guilford Press.
- Viding, E. in McCrory, E. J. (2012a): Genetic and neurocognitive contributions to the development of psychopathy. *Development and Psychopathology*, 24(03), str. 969-983. Viding, E. in McCrory, E. J. (2012b): Why should we care about measuring callous-unemotional traits in children? *The British Journal of Psychiatry*, 200(3), str. 177-178.
- Viding, E. in McCrory, E. J. (2015): »Developmental risk for psychopathy« V: Viding, E. in McCrory, E. J., Anita, T., Pine, D. S., Leckman, J. F., Scott, S. Snowling, M. J. in Taylor, E. (ur.): *Rutter's Child and Adolescent Psychiatry*. John Wiley & Sons, str. 966-980.
- Viding, E., Price, T. S., Jaffee, S. R., Trzaskowski, M., Davis, O. S. P., Meaburn, E. L. in Plomin, R. (2013): Genetics of Callous-Unemotional Behavior in Children. *PLoS One*, 8(7).
- Viding, E., Sebastian, C. L., Dadds, M. R., Lockwood, P. L., Cecil, C. A., De Brito, S. A. in McCrory, E. J. (2012): Amygdala response to preattentive masked fear in children with conduct problems: the role of callous-unemotional traits. *Am J Psychiatry*, 169(10), str. 1109-1116.
- Volbrecht, M. M., Lemery-Chalfant, K., Aksan, N., Zahn-Waxler, C. in Goldsmith, H. H. (2007): Examining the Familial Link Between Positive Affect and Empathy Development in the Second Year. *The Journal of Genetic Psychology*, 2(168), str. 105-130.
- von Polier, G. G., Herpertz-Dahlmann, B., Konrad, K., Wiesler, K., Rieke, J., Heinzel-Gutenbrunner, M. in Vloet, T. D. (2013): Reduced Cortisol in Boys with Early-Onset Conduct Disorder and Callous-Unemotional Traits. *BioMed Research International*, 2013, 9.
- Wallace, G. L., White, S. F., Robustelli, B., Sinclair, S., Hwang, S., Martin, A. in Blair, R. J.

- (2014): Cortical and subcortical abnormalities in youths with conduct disorder and elevated callous-unemotional traits. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 53(4), str. 456-465.
- White, S. F. in Frick, P. J. (2010): »Callous-Unemotional Traits and Their Importance to Causal Models of Severe Antisocial Behavior in Youth.« V: Salekin, R. T. in Lynam, D. R. (ur.): *Handbook of Child and Adolescent Psychopathy*. New York, London: The Guilford Press, str. 135-155.
- Williamson, S., Harpur, T. J. in Hare, R. D. (1991): Abnormal Processing of Affective Words by Psychopaths. *Psychophysiology*, 28(3), str. 260-273.
- Willoughby, M. T., Waschbusch, D. A., Moore, G. A. in Propper, C. B. (2011): Using the ASEBA to Screen for Callous Unemotional Traits in Early Childhood: Factor Structure, Temporal Stability, and Utility. *Journal of psychopathology and behavioral assessment*, 33(1), str. 19-30.
- Wootton, J. M., Frick, P. J., Shelton, K. K. in Silverthorn, P. (1997): Ineffective parenting and childhood conduct problems: the moderating role of callous-unemotional traits. *J Consult Clin Psychol*, 65(2), str. 301-308.

Mihajlo Popovski
Daniela Nedelkova
Vaska Leshoska

**THE IMPLICIT AND
EXPLICIT ATTITUDES
TOWARD PERSONS
WITH DISABILITIES
AMONG STUDENTS
WHO ARE EDUCATING
FOR DIFFERENT
PROFESSIONS**

91-108

INSTITUTE OF PSYCHOLOGY
FACULTY OF PHILOSOPHY
UNIVERSITY OF SS. CYRIL
AND METHODIUS
SKOPJE
REPUBLIC OF MACEDONIA

::ABSTRACT

THE PURPOSE OF THE study was to examine the relation between implicit and explicit attitudes toward persons with disabilities among two groups of students. Results have shown that in average all students had moderate negative implicit attitudes (measured with Implicit Association Test) toward persons with disabilities, while no correlation was found between their implicit and explicit attitudes (assessed with a self-report scale). The group of students who are educating for the professions primarily oriented to improve people's well-being expressed less negative implicit attitudes toward persons with disabilities and more positive explicit attitudes compared with the other group. Both the explicit and the implicit attitudes predict student's choice of profession. Students who were well informed about the living conditions of persons with disabilities, and who have close contact with them demonstrated more positive explicit attitudes. The knowledge about the living conditions of persons with disabilities significantly predicted only the explicit attitudes.

Keywords: implicit attitudes, explicit attitudes, persons with disabilities, students

POVZETEK**IMPLICITNE IN EKSPPLICITNE DRŽE DO INVALIDOV MED ŠTUDENTI, KI SE IZOBRAŽUJEJO ZA RAZLIČNE POKLICE**

Namen pričujoče študije je raziskati razmerje med implicitnimi in eksplicitnimi držami do invalidov med dvema skupinama študentov. Rezultati so pokazali, da študenti do invalidov v povprečju izkazujejo implicitno negativno držo (glede na test implicitnih asociacij), ni pa bila ugotovljena nobena korelacija med implicitno in eksplicitno držo (glede na njihovo samoocenjevanje). Študenti, ki so bolj seznanjeni o življenjskih pogojih invalidov in ki so v tesnem stiku z njimi, izkazujejo bolj pozitivno eksplicitno držo. Poznavanje življenjskih pogojev invalidov občutno vpliva le na eksplicitne držo.

Ključne besede: implicitna drža, eksplicitna drža, invalidi, študenti

::INTRODUCTION

Every individual is exposed to many challenges and obstacles in his/her life, which may have inhibiting effect on the personal growth and development. Such challenges and obstacles become even more salient and more difficult if you are one of the billion people in the world who have some form of disability. In general, if you are a person with disability, it is certain that more often than not, you will come across different obstacles and problems in your surroundings, more often you may find yourself encountering problems in getting adequate healthcare and you will have less possibilities for education; you will face problems in exercising your right to employment and you will be more dependent on other people in performing everyday activities compared to persons without any form of intellectual or physical disability (World Health Organization and World Bank, 2011).

The recent several decades witnessed the adoption of international declarations and conventions which define the legal framework for securing equal and equitable treatment of persons with disabilities and their inclusion in all areas of societal life. In accordance with these documents, many countries, including the Republic of Macedonia, have drafted relevant strategies and programs for accomplishment of the clearly proclaimed objectives related to the rights and freedoms of persons with disabilities. However, in order to be able to accomplish these objectives, it is necessary to remove, or at least, significantly reduce the existing psychological barriers many people have in relation to acceptance and equal treatment of persons with disabilities. These barriers are usually determined by the people's attitudes towards persons with disabilities, which puts them at the center of researchers' interests, trying to understand and explain why people engage in stigmatization, avoiding behavior, and even discrimination against these persons.

The studies so far have presented different ways of demonstrating negative attitudes towards persons with disabilities. For example, Park, Faulkner, and Schaller (2003), suggest that encountering persons with disabilities not only results in compassion, empathy and the need to help, but often, induces negative emotions, such as disgust and discontent, assigning personal responsibility for their disability and demonstrating, more or less, subtle forms of non-verbal behavior which implies a tendency to avoid physical contact with persons with disabilities. Negative attitudes may result in social isolation, social rejection, and maintenance of higher levels of social distance towards persons with disabilities, and reduced self-esteem (DeLoach, 1994; Olkin & Howson, 1994; Wright, 1983; Chen, Ma, & Zhang, 2011). McCaughey (2009), examined the individual and situational factors related to the social

barriers for persons with disabilities, and concluded that the social distance towards persons with disabilities varies depending on the type and level of disability, also there is greater social distance in cases when the disability is more visible and perceived as a more severe and dangerous. Therefore, according to Grames (2010) some authors (Harasymiw, Horne, & Lewis, 1976a, 1976b), when considering the existence of different attitude towards persons with different disability, use the term hierarchy of stigma.

In most of the studies, the attitudes towards persons with disabilities are measured using a direct method, i.e. with attitude scales which provide identification of the explicit attitudes towards these persons. People's explicit attitudes are established in awareness, and they can easily express them when asked about their thoughts, feelings and actions towards a particular individual. However, according to Antonak and Livneh (2000), measurement of explicit attitudes towards persons with disabilities is subject to a number of threats to the validity of the obtained data. One of these threats is the so called reactivity of respondents, which includes their awareness of being subjected to a survey and the tendency of providing different response compared to what they truly think, feel or do. Reactiveness may be the result of interaction of different motivation factors, among which, the most influential is the need of socially desirable responding. This is often emphasized in cases where people are asked to openly express their opinion on socially and value-sensitive topics, which include the attitude towards persons with disabilities, on an individual and societal level. In addition, it is considered that the applicability of attitude scales as self-report measures may be questioned in cases when the introspective access to the subject of measurement is limited (Gawronski, 2010).

In order to reduce the possibility of socially desirable responding, some researchers have directed their attention to identification of the implicit attitudes towards persons with disabilities. A characteristic of implicit attitudes is that they are automatically activated when people face the attitude object, and as opposed to explicit attitudes, they cannot be controlled or intentionally altered. Implicit attitudes may sometimes be consistent with the explicit attitudes, and sometimes be different regarding extremity or direction. Implicit attitudes have been measured by the Implicit Association Test (IAT) (Greenwald, McGhee, & Schwartz, 1998), which, as an indirect or implicit measure is relatively resistant to artifacts of self-presentation (Greenwald, Nosek, & Banaji, 2003). Also, it does not depend on the introspective approach to associations whose strength is subject to measurement (Greenwald et al., 2002), and it is easily adjusted for measuring a wide range of socially relevant associations. Reviewing the results of 13 studies which applied the

Implicit Associations Test for measuring the attitudes towards persons with physical disability, Wilson and Scior (2014) concluded that participants in the studies generally demonstrated moderate to strong negative implicit attitudes. Furthermore, part of the studies, which also examined both explicit and implicit attitudes, suggests the existence of positive explicit attitudes and negative implicit attitudes towards persons with disabilities at the same participants (Pruett & Chan, 2006; Chen, Ma, & Zhang, 2011).

Hence, although explicit and implicit attitudes may sometimes be congruent, the results from the studies which simultaneously used the Implicit Association Test and the attitude scales show that there may be no correlation between these attitudes or, if there is any, it is small. This raises the question about the nature and stability of the relationship between explicit and implicit attitudes. In other words, is it a structural disassociation, i.e. coexistence of explicit and implicit attitudes towards an object or is it just an empirical disassociation which arises from the possibility and motivation to control the response during measurement?

In the study of attitudes towards persons with disabilities, the researchers are not only focused on the relationship between explicit and implicit attitudes, but, also, on other relevant issues, such as the ways in which they are established, altered or demonstrated in different contexts, whether there are any differences in attitudes in different groups of people and what is their relation to different social, situational and psychological factors.

In line with the research efforts so far for identification and understanding of the nature, distinctiveness and the relation between explicit and implicit attitudes towards persons with disabilities and their relationships with several types of factors, in this study, conducted on a sample of the student population in the Republic of Macedonia, we ask the following questions:

- Is there a relationship between the implicit and explicit attitudes of students towards persons with disabilities?
- Are there any differences in the extremity of implicit and explicit attitudes towards persons with disabilities in students who are educated for different professions?
- What is the predictive power of the implicit and explicit attitudes towards persons with disability regarding the students' choice of profession?
- How well are students informed about the conditions and the rights of persons with disabilities, what is the closeness and frequency of encounters with such persons and what is the predictive power of these factors regarding implicit and explicit attitudes towards them?

::METHOD

::Participants

A total of 191 undergraduate students – 122 women and 69 men - from two faculties at the University of Ss. Cyril and Methodius in Skopje (the Faculty of Philosophy and the Faculty of Philology “Blaze Koneski”) participated in the study. The mean age of participants was 22 years old. Having in consideration the vocational orientation of the students, they were divided in two groups, depending on whether they attended education for professions primarily oriented towards helping and improving people’s well-being or professions not oriented to that purpose. The first group were students of psychology, special education and rehabilitation, and social work and policy ($n=108$), and the second group were students of history, classic studies, defense, sociology, German, English, Italian and French language ($n=83$).

::Instruments

Data were collected with the Implicit Association Test and the Questionnaire which included (a) an attitude scale towards persons with disabilities, (b) questions related to several socio-demographic characteristics (sex, age, faculty/study group, year of studies, place of permanent residence and parents’ education), (c) questions about the level of knowledge about the circumstances and the living conditions of the persons with disabilities and about their rights, and (d) questions about closeness and the frequency of encountering persons with disabilities.

The implicit attitudes towards persons with disabilities were measured with the **Implicit Association Test – IAT** (Greenwald, McGhee, & Schwartz, 1998), which is a computer-based measure for the relative strength of automatic associations between two pairs of concepts, conventionally determined as categories and attributes, derived from the response time in two tasks of simultaneous categorization. IAT is based on the presumption that the speed and accuracy of the response depend on the strength of the association between the evaluated category (i.e. the attitude object) and certain attribute for evaluation.

The categories used in IAT were *persons with disabilities* and *persons without disabilities*, and they were not presented in the study in words, but through symbols. Each category was presented with five symbols. Persons with disabilities were presented with symbols for physical disability, impaired vision or hearing, while persons without disabilities were represented with symbols

showing persons in movement and without any form of disability. This collection of symbolic stimuli has been developed by Nosek and co-workers, 2007, and for the purposes of this study, it was amended by adding a symbol for hearing impairment. The attributes for evaluation were *good* and *bad* and they were represented with the following words: Joy, love, wonderful, pleasure, excellent, i.e. evil, anger, terrible, rotten, and disgusting. These words represent a standardized collection of verbal stimuli used in IAT (www.projectimplicit.com).

IAT is comprised of seven groups of tasks denominated as blocks, which have the function of practice or a test, and which are presented to participants on a computer monitor. Before the beginning of each block, the instruction for responding is presented on the monitor, and then the categories (*person with disability* and *person without disability*) and/or the attributes (*good* and *bad*) are shown in the upper left corner and the upper right corner and the stimuli (*symbols* and *words*) in the middle of the screen. The stimuli appear successively in intervals of 250ms. Participants are asked to connect the stimuli with the relevant target category or attribute as fast as possible and if they make a mistake, they must repeat the task until they give the correct response. Responses are given by pressing key “E” and “I” on the computer keyboard, whereas, key “E” is pushed when the stimulus is to be connected with the category and/or attribute in the left corner of the screen, and key “I” when the stimulus is to be connected with the category and/or attribute in the right corner of the screen. The first block shows the attributes and words, and the second block, categories and symbols, and participants should make the adequate connection. The third and fourth block present attributes and categories together, i.e. the left upper corner presents attribute *good* and the target category *persons without disabilities*, and the right upper corner presents attribute *bad* and the target category *persons with disabilities*. Words and symbols which should be associated with them are presented in random order. Associating an adequate word with the attribute *good* or the adequate symbol with the category *persons without disabilities* is done by pushing the response key “E”. Key “I” is used to connect adequate words or symbols with the attribute *bad* or the category *persons with disabilities*. The fifth block shows only categories, same as the second block, but here, their positions on the screen have been changed – on the left is the category of *persons with disabilities*, and on the right the category of *persons without disabilities*. The last two blocks again show attributes and categories together, as it was with the third and the fourth block, but here, the combination is different. The attribute *good* is presented together with the category *persons with disabilities* in the left corner of the screen, and the attribute *bad* together with the cat-

egory *persons without disabilities* in the right corner. Response key “E” is used to associate an adequate word or a symbol with the attribute or category in the left corner, and key “I” to associate the attribute or category in the right corner. In the fourth and seventh block, participants make forty associations, and twenty associations in all other blocks. In order to control the order of placing combinations of tasks to the blocks, for half of the participants the position of the second, third and fourth block has been changed with the position of the fifth, sixth and the seventh block.

The relative strength of automatic associations assessed with IAT is determined by D-score (IAT effect) using the algorithm developed by Greenwald et al. (2003) based on the difference in the average response latency between blocks six and three, and blocks seven and four. D-score is the index of the implicit attitude, since it is assumed that the speed of response in blocks six and three, i.e. seven and four depends on the strength of the association between the category and the attribute of evaluation which share the same behavioral response. IAT is a comparative measure, which means that it cannot measure the strength of association only between one category and one attribute of evaluation. D-score ranges from -2 to +2, and a positive score is a stronger association of the category *persons with disabilities* with the evaluation attribute *bad*; i.e. a stronger association of the category *person without disabilities* with the attribute *good*, which is interpreted as a negative attitude (or implicit bias) towards persons with disabilities compared to persons without disabilities. The reverse combination results in negative score.

The **attitude scale**, which was developed for the purpose of this study, was used to measure the explicit attitudes of the participants towards persons with disabilities (i.e. persons with physical disability, and persons with impaired vision or hearing). Some of the items (statements) comprising this scale have been created by the authors of this study, and some of them have been taken and adapted on Macedonian language from several scales created by other authors (Yuker, Block, & Campbell, 1970; Antonak, 1981; Gething & Wheeler, 1992). The internal consistency of the scale was checked twice, the first time based on data obtained during its preliminary assignment on 173 students ($\alpha = .82$), and afterwards according to data obtained during this study ($\alpha = .84$). The attitude scale towards persons with disabilities consists of 24 items (statements) to which response is given by selecting one of five offered alternatives, which denote a different level of agreement or disagreement (from “I completely agree” to “I completely disagree”). The responses to the items were scored on a 1 to 5-point scale, or 5 to 1, depending on whether the item was negative or positive statement (most of the items in the scale were negative). The minimum possible score on the scale was 24, and the maximum

was 120. Higher scores on the scale indicate a more positive attitude towards persons with disabilities.

::Procedure

The study was conducted at the Faculty of Philosophy in Skopje, during the summer semester of 2014. Appointments for the data collecting sessions were done in agreement with each of the participants, who orally expressed their agreement to participate in the study. All sessions were performed in the presence of a person appointed to conduct the sessions and they lasted for 30 minutes. There were two students in each session, who were given an oral instruction for the course of the session. Participants first responded to the Implicit Associations Test, and afterwards they completed the Questionnaire. The Implicit Associations Test was developed in PsychoPy v1.80.01 (Pierce, 2014) and displayed on two lap-tops with 15.6" monitors, with resolution of 1024x768. The order of presenting the instruments was identical for all participants.

::RESULTS

::Extremity of the implicit and explicit attitudes towards persons with disabilities and the correlation between them

The basic statistical indicators about the extremity of the implicit and explicit attitudes of participants towards persons with disabilities are presented in Table 1. The IAT effect, measured through *D*-score varies within the range from -0.62 to 1.30, and it is significantly different from zero ($M = 0.47$, $SD = 0.18$), ($t(190) = 15.77$, $p < .01$). According to the average magnitude of the IAT effect ($D = 0.47$), participants had moderate negative attitudes towards persons with disabilities. Additionally, the average score of the explicit attitudes was $M = 87.63$ and it also indicated moderate attitudes, but in positive direction.

[t]Table 1 near here [/t]

Exploring the relationship between the measures of implicit and explicit attitudes towards persons with disabilities by calculating the Pearson correlation coefficient showed no correlation between these two attitudes ($r = .02$, $p > .05$). Also, the same result is obtained when the correlation between the measures of the attitudes is calculated within each of the two groups of participants. On the other hand, the assessment of the significance of the differences between the means of the scores of the measures of implicit and

explicit attitudes in both groups of participants showed that participants of the first group, i.e. students who are educated for professions primarily oriented to improve people's well-being have a less extreme negative implicit attitudes ($M_I = 0.42$ и $M_{II} = 0.54$; $t(189) = -1.99$, $p < .05$) and a more positive explicit attitudes ($M_I = 89.89$ и $M_{II} = 84.70$; $t(172) = -2.79$, $p < .01$) compared to the participants of the second group, i.e. students with different professional orientation.

::Prediction of the students' choice of profession based on the implicit and explicit attitudes towards persons with disability

In order to explore whether it is possible, based on the explicit and implicit attitudes, to predict the choice of profession belonging to the category of professions primarily oriented to helping and improving people's well-being and the choice of profession belonging to the category of professions without such orientation, we applied the hierarchical logistic regression analysis. According to the established tendencies in the differences between the two groups of students regarding the extremity of the explicit and implicit attitudes, the explicit attitudes were introduced in the first step of the analysis, and the implicit attitudes in the second step, to establish whether it explains the additional variance in the criterion. Table 2 presents the results of the hierarchical logistic regression analysis.

[t]Table 2 near here [/t]

The Model which contains only the explicit attitudes as a predictor is significant ($\chi^2(1, N = 191) = 7.77$, $p < .01$), explaining 5% (Nagelkerke R^2) of the variance of the criterion and classifies 62% of the cases. Introducing the implicit attitudes in the second step of the analysis statistically significantly increases the predictive power of the model ($\Delta\chi^2(1, N = 191) = 4.25$, $p < .05$). The final regression model containing the explicit and implicit attitudes as predictors is significant ($\chi^2(2, N = 191) = 12.02$, $p < .01$), and according to the results of the Hosmer & Lemeshow test, the observed variations are not significantly different compared to the predicted variations based on the model ($\chi^2(8) = 2.48$, $p > .05$). Introducing the implicit attitudes increases the percentage of the explained variance in the criterion to 8% (Nagelkerke R^2), but reduces the percentage of correct categorization of the participants from 62% to 60%. Both the explicit ($b = 0.03$, Wald $\chi^2(1) = 7.58$, $p < .01$) and implicit attitudes ($b = -0.76$, Wald $\chi^2(1) = 4.10$, $p < .05$) significantly predict whether a student has selected a profession primarily oriented to helping and

improving people's well-being. According to the odds ratio, if other factors are constant, increasing the score of the explicit attitudes for one unit shall mean increasing the possibility for selecting a profession primarily oriented to helping and improving people's well-being for 1.03 times. While increasing the score of the implicit attitudes for one unit, reduces the possibility for this choice for 0.47 times. Hence, the choice of profession primarily oriented to helping and improving people's well-being is more probable if the participant has a more positive explicit attitude (higher score of the measure), i.e. a more positive implicit attitude (lower score of the measure).

::The knowledge about the conditions and rights of persons with disabilities, the closeness and the frequency of encounters with them, and their relationship with the implicit and explicit attitudes

The knowledge about the conditions and rights of persons with disabilities was assessed based on the responses to two questions: "How well are you informed about the condition of the persons with disabilities in the Republic of Macedonia and about their living conditions?", and "How well are you informed about their rights in the Republic of Macedonia?". Participants responded to these questions by selecting one of four offered alternatives which denoted different levels of information: I am not at all informed; I am little informed; I am somewhat informed; I am very informed; Most of the participants responded that they are little or somewhat informed on the matter. To be more precise, 35.6% of the respondents said that they were little informed, and 50.8% responded that they were somewhat informed on the matter. On the second question, 42.9% of the respondents said that they were little informed, and 40.8% responded that they were somewhat informed on the matter. The analysis of the relationship between the knowledge about the conditions and rights of persons with disabilities and the attitudes towards them, by calculating the Spearman's correlation coefficient, showed significance of only one of the four possible relationships. It is the correlation between the knowledge about the condition of persons with disabilities and the explicit attitudes towards these persons ($\rho = .19, p < .01$). The comparison between the two groups of students regarding the knowledge, using the Mann-Whitney test showed that students from the first group are significantly more informed compared to the students from the second group, regarding the conditions ($U = 2676, z = 5.26, p < .01, r = .38$), and the rights of the persons with disabilities too ($U = 2577, z = 5.45, p < .01, r = .39$).

The closeness of contacts with persons with disabilities was assessed based on the responses to the following questions: "Do you have a friend, colleague,

acquaintance, who is a person with disability?” and “Do you have a member of your close and extended family who is a person with disability?” Participants responded to these questions with “yes” and “no” answers. According to the frequency of responses to these questions, most of the participants have a friend, colleague, acquaintance, who is a person with disability (63.9%), and fewer responded that they have a member of their close or extended family who is a person with disability (26.2%). There are no significant differences in the extremity of the implicit attitudes of participants who responded affirmatively and participants who responded negatively to these questions. There are only differences regarding their explicit attitudes: participants who responded that they have a friend, a colleague or acquaintance who is a person with disability ($M = 89.06$) have a more positive explicit attitudes ($t(189) = 2.06, p < .05$) compared to the participants who stated that they do not ($M = 85.10$); on the other hand, participants who have a member of their close or extended family who is a person with disability ($M = 90.74$), also showed a more positive explicit attitudes ($t(189) = -2.00, p < .05$) compared to participants who do not have such family member ($M = 86.53$). The comparison between the two groups of students regarding the frequency of the responses to these questions showed that there were no differences from the above mentioned tendency in their responses.

The frequency of encounters with persons with disabilities was identified with the question “How often do you meet persons with disabilities in your daily life?” Participants responded to this question by selecting one of the five offered alternatives (almost never; rarely; sometimes; often; very often) and according to the frequency of their responses, 42.9% responded that they sometimes meet such persons, 27.2% responded with often, and 12.6% very often meet such persons. According to the results of the applied correlation analysis, the frequency of encounters of these persons is not related to the extremity of either the implicit, or the explicit attitudes of the students towards these persons. Yet, when we consider the comparison between the two groups of students of how often they meet persons with disabilities, the students from the first group responded that they meet such persons more often compared to the students from the second group ($U = 3252, z = 3.43, p < .01, r = .25$).

Given the fact that the correlation analysis revealed that the knowledge about the living conditions of persons with disabilities in the Republic of Macedonia, and the closeness of the contacts with them is significantly related to the explicit attitudes of the participants (however, not with their implicit attitudes), we applied multiple regression analysis, to examine what is the predictive power of the knowledge and closeness of contacts with persons with disabilities regarding the extremity of the explicit attitudes towards them.

[t]Table 3 near here [/t]

The results of the multiple regression analysis are presented in Table 3. The regression model is significant ($R^2 = .07$, $F(3, 187) = 4.57$, $p < .01$) and predicts 7% of the variance in the explicit attitudes. Furthermore, the only significant predictor of the explicit attitudes is knowledge about the living conditions of persons with disabilities ($b = 2.88$, $t(187) = 2.219$, $p < .05$), but not the closeness of contacts with them. Increasing the knowledge for one degree, results in increasing the score of the explicit attitudes for 2.88 units, if the other two indicators of closeness are maintained constant.

::DISCUSSION

This study is part of the systemic effort to pervade into the complex nature of the relation with persons with disabilities, through identification of the implicit and explicit attitudes towards these people. Actually, the study examined the attitudes towards persons with physical disability and persons with impaired vision or hearing in students who are educated for professions primarily oriented to helping and improving people's well-being and those who are educated for different professions.

The results that were obtained regarding the extremity of the attitudes towards persons with disabilities show that students, in general, have a moderate negative implicit attitudes and moderate positive explicit attitudes towards these persons. The existence of negative implicit attitudes towards persons with disabilities is in accordance with the findings of other studies, which have also applied IAT for measuring the implicit attitudes. The implicit attitudes varied in these studies from moderate negative to strongly negative attitudes (Aaberg, 2012; Rojahn, Komelasky, & Man, 2008, according to Wilson & Scior, 2014; Archambault, VanRhee, Marion, & Crandall, 2008; Chen, Ma, & Zhang, 2011). The same applies for the explicit attitudes, since other studies have discovered existence of moderate positive explicit attitudes towards persons with disabilities (e.g. Chen, Ma, & Zhang, 2011)).

Regarding the relationship between the implicit and explicit attitudes of students towards persons with disabilities, the results of the applied correlation analysis show no significant correlation. The disassociation between the implicit and explicit attitudes, which has been also established in other studies (for example, by Chen, Ma, & Zhang, 2011; Pruett & Chan, 2006), implies a possibility for distinctive empirical constructs with different behavioral manifestation. In the explanation of the disassociation between the attitudes, one should take in consideration the motivation to control their expression

and the conceptual (non)correspondence of the constructs about the attitude object of the implicit and explicit measures, as moderators of the relationship (Gawronski & LeBel, 2008; Hofmann et al., 2005). Self-reporting for the attitudes towards persons with disabilities is probably subject to giving socially desirable responses. In addition, IAT, as a measure for the implicit attitudes has been a greater representative of the affective than the cognitive relation to the attitude object (Hofmann et al., 2005), and it is a comparative measure in the sense that the extremity of the implicit attitudes towards persons with disabilities is profiled according to the attitudes towards persons without disabilities, while the measures of self-reporting do not include that.

The comparative analysis of the responses of both groups of students given to both attitude measures presented that students who are educated for professions primarily oriented towards helping and improving people's well-being have less extreme negative implicit attitudes and more positive explicit attitudes compared to students with different professional orientation. On the one hand, this finding suggests that the first group of students, become more aware and more sensitive to the issues related to equal opportunities and rights of the people through the study curricula, and accordingly, about the need for acceptance and inclusion of persons with disabilities in all areas of the societal life. Yet, on the other hand, this finding may also suggests a possibility that persons who choose to educate themselves in such professions had more positive attitudes towards persons with disabilities even before they had enrolled in such studies.

There are findings from other studies which may be stated to support the first suggestion. For example, according to Getachew (2011) some authors (Antonak, 1981; Hunt & Hunt, 2000) found that students who had studied for professions or activities primarily oriented to helping (rehabilitation, work therapy, pedagogy, counseling, and health) had a more positive attitudes towards persons with disability compared to students who had studied business management. Furthermore, according to the same author a study completed by Semmel and Dickson (1996), found that students who had subjects in special pedagogy demonstrated more positive attitudes towards persons with disabilities compared to students who had only subjects in general pedagogy. A more specific is the finding of Chan and colleagues (2002), who discovered that the attitudes towards persons with disabilities of postgraduate students in rehabilitation after completion of the first year of their studies had become more positive, while the attitudes of students of business management had become more negative.

The relevance of the second possibility is suggested by the results of the logistic regression analysis which was used to examine whether we may pre-

dict the choice of profession belonging to one or the other group of professions based on the explicit and implicit attitudes. The analysis showed that the choice of profession primarily oriented towards helping and improving people's well-being is more probable if participants would have more positive explicit attitudes or, more positive implicit attitudes.

Given that attitudes towards persons with disabilities may be determined from the knowledge people have about them, as well as the closeness and frequency of encountering these persons, part of the questions in the study are related to these possibilities. Considering the knowledge about the conditions and the rights of persons with disabilities, the results suggest that students, in general, are less or somewhat informed. Another indication is the finding that only the knowledge about the conditions of these persons (and not their rights) is positively associated with the students' explicit attitudes, but not with their implicit attitudes. Furthermore, it appears that students who stated that have close contact with persons with disabilities, i.e. have a friend, colleague or a member of their close or extended family who is a person with disability have more positive explicit attitudes. The relationship with the explicit attitudes is absent only regarding the frequency of encounters with persons with disabilities. At first glance, this result may be interpreted as a discrepancy from what could be expected, however, if we take in consideration the type of question, in that case the absence of association seems understandable. The question only records the frequency of encounters with persons with disabilities in everyday life, and does not determine the quality of contact with them.

In addition to the previous finding related to the differences in the extremity of the implicit and explicit attitudes between the two groups of students, it is necessary to mention that there are differences between them regarding the knowledge they have about the condition and the rights of the persons with disabilities and the frequency of encounters with them. According to the expectations, students who are studying for professions primarily oriented to helping and improving the people's well-being are more informed about the condition and the rights of persons with disabilities compared to students with different professional orientation. The same difference appears for the frequency of the encounters with persons with disabilities, which is understandable, since part of the first group of students establish contacts with these persons in the course of certain study activities they attend. As opposed to this, students from the second group meet such persons more accidentally or occasionally.

The last question of this study is related to the predictive power of the knowledge, the closeness and frequency of encounters with persons with disabilities regarding the implicit and explicit attitudes of students towards these persons. In order to answer this question, we applied multiple regression

analysis, which, based on the results of the correlation estimates, is limited only to the manifestation of the students' explicit attitudes, and not their implicit attitudes. The analysis showed that even though students with close contact with persons with disabilities (i.e. those having a friend, colleague or member of their close or extended family who is a person with disability) have more positive explicit attitudes compared to students without such contacts, yet, only the knowledge about the condition of these persons appears as a significant predictor of the explicit attitudes towards these persons. Thus, if the knowledge about the condition of persons with disabilities is controlled, there is not a significant correlation between the closeness of contacts and the explicit attitudes.

The fact that in this study close contacts with persons with disabilities does not predict the explicit attitudes is probably due to the general and undifferentiated assessment of the closeness of contacts with these persons. This finding does not correspond to the usual emphasis on the importance of contact (defined as personal interaction with persons with disabilities) for development of positive attitudes towards these persons (Amsel & Fichten, 1988; Krahe & Altwasser, 2006; Maras & Brown, 1996; Mpofu, 2003). However, it must be mentioned that this does not happen always, and that there are studies which do not demonstrate correlation between the level of contact and the attitudes towards persons with disability (Getachew 2011).

In general, the obtained results from this study are an additional evidence of the complexity of relation towards persons with disabilities. On the one hand, the incongruence of implicit and explicit attitudes explains to a certain extent the contradictoriness of the increasing awareness about the challenges faced by persons with disabilities and proclaiming egalitarian values, and on the other hand, the marginalization and indiscernibility of these persons. Apparently, the discrimination of persons with disabilities is more subtle than open, in the form of physical avoidance and/or psychological distance.

::REFERENCES

- Aaberg, V. A. (2012). A path to greater inclusivity through understanding implicit attitudes toward disability. *Journal of Nursing Education*, 51(9), 505–510.
- Amsel, R., & Fichten, C. S. (1988). Effects on contact on thoughts about interactions with students who have a physical disability. *Journal of Rehabilitation*, 54, 61-65.
- Antonak, R. F. (1981). *Development and psychometric analysis of the Scale of Attitudes Toward Disabled Persons* (Tech. Rep. No. 1). Durham, NH: University of New Hampshire, Education Department.
- Antonak, R. F., & Livneh, H. (2000). Measurement of attitudes towards persons with disabilities. *Disability and Rehabilitation*, 22(5), 211–224.
- Archambault, M. E., Van Rhee, J. A., Marion, G. S., & Crandall, S. J. (2008). Utilizing

- implicit association testing to promote awareness of biases regarding age and disability. *The Journal of Physician Assistant Education*, 19(4), 20–26.
- Chen, S., Ma, L., & Zhang, J-X. (2011). Chinese undergraduates' explicit and implicit attitudes toward persons with disabilities. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, 55(1), 38–45.
- Gawronski, B., & De Houwer, J. (in press). Implicit measures in social and personality psychology. In H. T. Reis & C. M. Judd (Eds.), *Handbook of research methods in social and personality psychology* (2nd ed.). New York, NY: Cambridge University Press.
- Gawronski, B., & LeBel, E. P. (2008). Understanding patterns of attitude change: When implicit measures show change, but explicit measures do not. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44, 1355–1361.
- Getachew, A.T. (2011). *Attitudes of Ethiopian college students toward people with visible disabilities*. (Doctoral dissertation). Retrieved from University of Iowa. <http://ir.uiowa.edu/etd/1139>.
- Gething, L., & Wheeler, B. (1992). The Interaction With Disabled Persons Scale: A new Australian instrument to measure attitudes towards people with disabilities. *Australian Journal of Psychology*, 44, 75–82.
- Grames, M., & Leverentz, C. (2010). Attitudes toward persons with disabilities: A comparison of Chinese and American students. *UW-L Journal of Undergraduate Research*, XIII.
- Greenwald, A. G., & Nosek, B. A. (2008). Attitudinal dissociation: What does it mean? In Petty, R. E., Fazio, R. H., & Briñol, P. (Eds.), *Attitudes: Insights from the new implicit measures* (pp. 65–82). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Greenwald, A. G., Banaji, M. R., Rudman, L. A., Farnham, S. D., Nosek, B. A., & Mellot, D.S. (2002). A unified theory of implicit attitudes, beliefs, self-esteem and self-concept. *Psychological Review*, 109(1), 3–25.
- Greenwald, A. G., Nosek, B. A., & Banaji, M. R. (2003). Understanding and using the Implicit Association Test: I. An improved scoring algorithm. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(2), 197–216.
- Greenwald, A.G., McGhee, D.E., & Schwartz, J.L.K. (1998). Measuring individual differences in implicit cognition: The implicit association test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(6), 1464–1480.
- Hofmann, W., Gawronski, B., Gschwendner, T., Le, H., & Schmitt, M. (2005). A meta-analysis on the correlation between the implicit association test and explicit self-report measures. *Personality & Social Psychology Bulletin*, 31(10), 1369–85. doi:10.1177/0146167205275613.
- Krahe, B., & Altwasser, C. (2006). Changing negative attitudes towards persons with physical disabilities: An experimental intervention. *Journal of Community and Social Psychology*, 16, 59–69.
- Livneh, H. (1982). On the origins of negative attitudes toward people with disabilities. *Rehabilitation Literature*, 13, 338–347.
- Maras, P., & Brown, R. (1996). Effects of Contact on Children's Attitudes Toward Disability: A Longitudinal Study [Abstract]. *Journal of Applied Social Psychology*, 26, 2113–2134.
- McCaughey, T. (2009) *Individual and Situational Factors Associated With Social Barriers for Persons With Mobility Impairment* (Doctoral dissertation). Retrieved from <http://hdl.handle.net/2142/14585>.
- Mpofu, E. (2003). Enhancing Social Acceptance of Early Adolescents with Physical Disabilities: Effects of role salience, peer interaction, and academic support interventions. *International Journal of Disability, Development and Education*, 50(4), 435–454.
- Nosek, B. A., Smyth, F. L., Hansen, J. J., Devos, T., Lindner, N. M., Ranganath, K. A., Smith, C. T., ... Banaji, M. R. (2007). Pervasiveness and correlates of implicit attitudes and stereotypes. *European Review of Social Psychology*, 18, 36–88.
- Park J.H, Faulkner J, & Schaller M. (2003). Evolved disease-avoidance processes and

contemporary anti-social behavior: prejudicial attitudes and avoidance of people with physical disabilities. *Journal of Nonverbal Behaviour*. 27(2):65–87.

Peirce, J.W. (2014). PsychoPy (Version 1.80.01) [Computer software]. Retrieved from <http://sourceforge.net/projects/psychpy/files/>.

Pruett, S. R., & Chan, F. (2006). The development and psychometric validation of the Disability Attitude Implicit Association Test. *Rehabilitation Psychology*, 51(3), 202–213.

Wilson, M.C., & Scior, K. (2014). Attitudes towards individuals with disabilities as measured by the Implicit Association Test: A literature review. *Research in Developmental Disabilities*, 35, 294–321.

World Health Organisation & World Bank. (2011). Malta: *World report on disability*.

Retrieved from http://whqlibdoc.who.int/publications/2011/%209789240685215_eng.pdf

Yuker, H. E., Block, J. R., & Young, J. H. (1970). *The measurement of Attitudes Towards Disabled Persons Scale*. Albertson, NY: Ina Mend Institution.

Bernarda Dobnik Renko
**PSIHOLOŠKI
OCENJEVALNI
POSTOPEK
ZA ZGODNJE
ODKRIVANJE
AVTIZMA PRI
MALČKIH**

109-131

ZDRAVSTVENI DOM LJUBLJANA
CENTER ZA DUŠEVNO ZDRAVJE
PRVOMAJSKA 5
SI-1000 LJUBLJANA

::POVZETEK

Zgodnje odkrivanje malčkov z motnjo avtističnega spektra (MAS) je usmerjeno v ocenjevanje čim zgodnejših znakov tveganja že v 1. in 2. letu. V Sloveniji nimamo ocenjevalnih pripomočkov za oceno zgodnjih napovednih znakov MAS. Namen naše raziskave je bil oblikovati psihološki ocenjevalni postopek za prepoznavanje napovednih znakov MAS med 2. in 3. letom starosti. Izdelali smo preizkus SITKO, s katerim smo ocenjevali simbolno igro, komunikacijo in socialno interakcijo, skupno vezano pozornost, teorijo uma in empatijo. SITKO smo v raziskavi 1 poskusno uporabili v skupini 60 malčkov z značilnim razvojem brez znakov MAS. V raziskavi 2 smo ga uporabili kot dodatni pripomoček v skupini 31 malčkov s sumom, da gre za MAS. Pri malčkih iz raziskave 2 smo izvedli tudi standardni kliničnopsihološki pregled.

Primerjave med malčki z značilnim razvojem brez znakov MAS in malčki s sumom, da gre za MAS, so pokazale, da so bili prvi uspešnejši pri vseh nalogah preizkusa SITKO. Standardni kliničnopsihološki pregled pri malčkih s sumom, da gre za MAS, je pokazal odstopanja od značilnega razvoja v doseganju razvojnih mejnikov in na področju spoznavnega razvoja. Z uporabo dodatnega pripomočka (SITKO) smo ugotovili, da odkrijemo več malčkov z MAS in da lahko že z dosežkom na lestvicah komunikacija in socialna interakcija ter teorija uma z veliko verjetnostjo napovemo MAS. To poenostavi ocenjevanje MAS na primarni ravni zdravstva.

Ključne besede: motnja avtističnega spektra, malčki, psihološko ocenjevanje, preizkus SITKO, diagnoza

ABSTRACT**EARLY PSYCHOLOGICAL ASSESSMENT OF AUTISM IN TODDLERS**

Early identification of autistic spectrum disorder (ASD) is focused on assessment of early behavioral signs in the first and second year. We don't have assessment tools for detecting early signs of ASD in Slovenia. The purpose of our research is a construction of a new assessment procedure for the identification of early signs of ASD between the second and third year of age. We developed a test SITKO for assessing toddlers symbolic play, communication and social interaction, joint attention, theory of mind and empathy. We used SITKO in a group of 60 toddlers with typical development in study 1. In study 2 we used it as an additional tool in a group of 31 toddlers with risk of ASD. A standard clinical psychological as-

essment was also applicated in this group. Results prove that typically developing toddlers show more progress than toddlers with risk of ASD on all SITKO testing scales. A standard clinical psychological assessment of toddlers with risk of ASD show significant delay in developmental milestones and measures in comparison with normative achievements in the reference group. With the help of the toddlers achievement in SITKO test, the probability for detecting ASD is greater. The results on the communication and theory of mind scales have high predictive power of ASD. This makes it easier to assess of ASD in the primary health care.

Keywords: autism spectrum disorder, toddlers, psychological assessment, SITKO test, diagnosis

::UVOD

::Opreelitev motnje avtističnega spektra (MAS)

Motnja avtističnega spektra (MAS, angl. *Autism spectrum disorder – ASD*) je v Diagnostičnem in statističnem priročniku (*Diagnostic and Statistical Manual of mental disorders – DSM 5*, American Psychiatric Association – APA, 2013) opredeljena kot razvojna motnja z dvema skupinama simptomov: (a) odstopanje na področju socialne komunikacije in interakcije ter (b) ponavljajoča vedenja in ozko usmerjeni interesi in aktivnosti.

Raziskovalci se v zadnjem času usmerjajo v proučevanje zgodnjih dejavnikov tveganja in z njimi povezanih razvojnevroloških motenj, ki se pojavljajo že v prvem letu življenja in še pred prepoznavnimi simptomi motnje (Mazurek idr., 2014; Zwaigenbaum idr., 2009). Študije otrok, ki so pozneje dobili diagnozo MAS, so že v prvem letu življenja pokazale nekatere napovedne znake avtizma. To so težavni temperament in vedenje (nihanja od izjemne razdražljivosti do pretirane pasivnosti), šibek očesni stik, malo odzivanja na glasove ljudi in malo čustvenega odziva v interakciji, malo oglašanja (bebljanja), odsotnost gest in kazanja s prstom ter močnejše odzivanje na stvari kot na ljudi. V razvoju po 1. letu starosti so imeli ti malčki posebnosti tudi na drugih področjih, npr. na vidnem (drugačna vidna predelava podatkov in fiksacija na objekte ali dele objektov), gibalnem (upočasjen razvoj fine in grobe motorike), socialno-komunikacijskem (šibkejši očesni stik, posnemanje, socialni nasmeh, socialni interes in izražanje pozitivnih čustev), jezikovnem (upočasjen razvoj govora, rabe nebesedne komunikacije, besednega razumevanja), spoznavnem področju in na področju igre (poznejši pojav igre z igračami in posnemanja, ponavljajoče se aktivnosti z igračami) (Zwaigenbaum idr., 2009). Avtorji (npr. Lord, Shulman in DiLavore, 2004) poročajo, da pri nekaterih otrocih zgodnji razvoj

najprej poteka značilno, nato pa izgubijo že usvojene veščine in sposobnosti. Zgodnji znaki MAS so pogosto nespecifični, saj se podobni znaki pojavljajo pri različnih razvojnih motnjah, npr. pri upočasnjem spoznavnem razvoju, motnji aktivnosti in pozornosti, govorno-jezikovnih motnjah. Raziskovalci v več raziskavah so se ukvarjali z vprašanjem, kateri znaki v drugem življenjskem letu malčka so specifični za MAS, za druge razvojne motnje pa ne (Bryson idr., 2007; Sucksmith, Roth in Hoekstra, 2011; Wan idr., 2013). Najpogosteje pišejo o kombinaciji znakov, kot so upočasnen razvoj govora, ekstremne vedenjske reakcije, posebnosti na socialno-komunikacijskem področju, pri igri, v gibalnem razvoju ter posebnosti na področju spanja in hranjenja.

Kljub zgodnjim znakom avtizma in zaskrbljenosti staršev, ki se največkrat pojavi že med 12. in 18. mesecem malčkove starosti, večina otrok dobi diagnozo MAS več let pozneje, večina med 3. in 4. letom starosti (Woolfenden, Sarkozy, Ridley in Williams, 2012). Razlogov za to, da se diagnoza postavi v večletnim zamikom, je več:

- Na primarni ravni zdravstva v številnih državah ni presejalnega postopka za odkrivanje MAS, ki bi zajel vse malčke. Tudi v Sloveniji nimamo tovrstnega presejanja.
- Pomanjkanje občutljivih diagnostičnih pripomočkov, zlasti za malčke pred drugim letom starosti, s katerimi bi lažje identificirali zgodnje napovedne znake MAS (Palmer, Ketteridge, Parr, Baird in Le Couteur, 2011; Saint-Georges idr., 2010).
- Znaki pred 2. letom otrokove starosti so lahko različno intenzivno izraženi in nespecifični ter so lahko značilni tudi za katero drugo razvojno motnjo (Guinchat idr., 2012; Jones, Gliga, Bedford, Charman in Johnson, 2014). Pozna diagnoza je pogosta pri malčkih s šibkeje izraženimi znaki MAS in normalnimi intelektualnimi sposobnostmi (Hagler in Elsabbagh, 2014).

Poglavitni namen zgodnjega odkrivanja malčkov z dejavniki tveganja za MAS je, da bi z zgodnjo obravnavo ublažili ali preprečili razvoj motnje in pridruženih težav, kar pomembno izboljša potek otrokovega razvoja, kakovost otrokovega življenja in njegove družine, zmanjša stresno obremenitev staršev, zniža stroške številnih pregledov ter zmanjša verjetnost učne manjše uspešnosti in delovne neučinkovitosti (Dawson, Rogers in Munson, 2010).

::Ocenjevanje zgodnjih znakov MAS

Diagnoza MAS se postavlja klinično, na podlagi značilnih znakov motnje. Pri tem je koristna uporaba različnih pripomočkov, zlasti v primeru blažje izraženih znakov MAS (Charman in Gotham, 2013). Med specifičnimi

pripomočki za zgodnje ocenjevanje malčkov z MAS se v strokovni literaturi največkrat navajajo naslednji presejalni pripomočki:

- Ocenjevalni seznam avtizma za malčke (angl. *Modified Checklist for Autism in Toddlers: M – CHAT*; Robins, Fein, Barton in Green, 2001) je presejalni pripomoček, ki se uporablja za oceno znakov MAS pri 18. mesecu malčkove starosti v pediatrični ambulanti. Obstaja tudi revidirana oblika M-CHAT-R/F, dostopna na <http://mchatscreen.com>.
- Presejalni test pervazivnih razvojnih motenj (angl. *The Pervasive Development Disorders Screening Test – PDDST*; Siegel, 1996).
- Presejalni test za avtizem pri dvoletnikih (angl. *The Screening Tool for Autism in Two-Year-Olds – STAT*; Stone in Ousley, 1997), s katerim naj bi ločevali avtizem od drugih razvojnih motenj.

Med pripomočki za natančnejše diagnostično ocenjevanje MAS sta kot »zlati standard« znana dva pripomočka, in sicer diagnostična opazovalna shema za avtizem (angl. *Autism Diagnostic Observation Schedule – ADOS*; Lord idr., 2000) in diagnostični intervju za avtizem (angl. *Autism Diagnostic Interview – ADI*; Rutter, Le Couteur in Lord, 2003).

V slovenščino je od naštetih pripomočkov preveden M-CHAT in njegova revidirana oblika M-CHAT – R/F, a njuna uporaba v presejalnih postopkih pri pediatru ni sistematično urejena za celotno državo. Drugih ocenjevalnih pripomočkov v Sloveniji nimamo.

Novejše raziskave ugotavljajo, da so za odkrivanje napovednih znakov MAS potrebna opazovanja in ocene otrokove simbolne igre, empatije, zgodnjih oblik nebesedne in besedne komunikacije, skupne vezane pozornosti, izvršilnih sposobnosti, posnemanja in teorije uma (Sucksmith, Roth in Hoekstra, 2011). Primeri pripomočkov za takšno ocenjevanje so: Ocena komunikacije za malčke z avtizmom (angl. *The Social Communication Assessment for Toddlers with Autism – SCATA*; Drew, Baird, Taylor, Milne in Charman, 2006), Test simbolne igre (angl. *Test of Pretend Play – TOPP*; Lewis in Boucher, 1997), Lestvice komunikacije in simbolnega vedenja (angl. *Communication and Symbolic Behavior Scales – CSBS*; Wetherby in Prizant, 2002) in Lestvice zgodnje komunikacije (angl. *Early Social Communication Scales – ESCS*; Mundy, Hogan in Doehring, 1996). Zwaigenbaum in sodelavci (2015) priporočajo uporabo preprostih, zanesljivih in veljavnih pripomočkov, ki bi jih strokovnjaki lahko uporabljali v svoji običajni klinični praksi (npr. beleženje, kolikokrat se je malček nasmehnil, kolikokrat ga je bilo treba poklicati, kolikokrat je vzpostavil očesni stik, medtem ko je potekalo ocenjevanje spoznavnega razvoja). Takšna celostna in v naravnih okoliščinah izvedena opazovanja in ocenjevanja malčka omogočijo natančnejšo analizo njegovega vedenja, izdelavo indivi-

dualne ocene tveganja za MAS in oblikovanje programov zgodnje pomoči (Charman, Howlin, Bryony in Prince, 2004; Guralnick, 2005; Redmond, 2002; Zwaigenbaum idr., 2015).

V Sloveniji pri malčku s sumom, da gre za MAS, na primarni ravni zdravstva izvedemo standardni kliničnopsihološki pregled, ki obsega razvojnopsihološko oceno otroka, opazovanje za motnjo značilnih vedenj v ambulantni, usmerjeni intervju s starši ter starševske in vzgojiteljske ocene vedenja in čustvovanja malčka. Pri zelo izrazitih znakih motnje se lahko diagnoza postavi že na podlagi tega pregleda. Kadar to ni mogoče, je treba ocenjevanje razširiti. Nekaj specifičnih pripomočkov za opazovanje za MAS značilnih vedenj naši strokovnjaki imajo, vendar niso prirejeni in preverjeni v našem okolju. Napotitev otroka na razširjeno diagnostično ocenjevanje na terciarni ravni zdravstva povzroči velik (včasih večletni) časovni odlog začetka obravnave, specifičnih pripomočkov za ocenjevanje MAS pa tudi na tej ravni zdravstva ni. Tako se lahko zgodi, da se zaradi dolgotrajnega postopka ocenjevanja motnje zamudi čas za zgodnjo obravnavo. Ravno to so bili razlogi, ki so nas vodili k razvijanju novega pripomočka, s ciljem izboljšanja zgodnjega prepoznavanja zgodnjih znakov MAS na socialno-spoznavnem področju pred 3. letom otrokove starosti.

Namen naše raziskave je bil razvoj preprostega in za javni zdravstveni sistem uporabnega pripomočka, ki bi ga lahko uporabljali kot dodatno orodje za ocenjevanje značilnih znakov MAS pri malčkih med 2. in 3. letom starosti. Z novim pripomočkom smo v ambulantni situaciji ustvarili različne igralne situacije, v katerih je bilo mogoče opazovati in ocenjevati za MAS značilna vedenja.

V prvem delu raziskave (raziskava 1) smo razvili preizkus, ki smo ga poimenovali SITKO, in s katerim smo ocenjevali simbolno igro, komunikacijo in socialno interakcijo, skupno vezano pozornost, teorijo uma in empatijo malčka. Namen drugega dela raziskave (raziskava 2) pa je bil preveriti, ali lahko z uporabo novega preizkusa SITKO prepoznamo več napovednih znakov tveganja za MAS pri malčkih kot s standardnim kliničnopsihološkim pregledom ter katere naloge na preizkusu SITKO najbolj napovedujejo verjetnost MAS.

::RAZISKAVA 1: RAZVOJ IN PRVA UPORABA PREIZKUSA SITKO

::Metoda

:Udeleženci

V vzorec je bilo vključenih 60 zdravih malčkov z značilnim razvojem, in sicer 30 deklc in 30 dečkov, starih od dve do tri leta ($M = 31,2$; $SD = 3,8$).

:Pripomočki

Preizkus za ocenjevanje malčkove igre, komunikacije in socialne interakcije – SITKO (Dobnik Renko, 2014) smo razvili za potrebe te raziskave. SITKO je preizkus za opazovanje vedenja malčkov v različnih igralnih situacijah in ocenjevanje njihovega socialno-spoznavnega razvoja. Ime preizkusa smo določili kot kombinacijo začetnih črk področij ocenjevanih zmožnosti (SI = simbolna igra, T = teorija uma, KO = komunikacija). SITKO je preizkus, s katerim testator izzove vedenje malčka v igri ter nato opazuje in ocenjuje kakovost njegove simbolne igre, njegovo komunikacijo in socialno interakcijo, skupno vezano pozornost, teorijo uma in empatijo. Gre za področja razvoja, za katera iz razvojnopsiholoških teorij vemo, da so ključnega pomena pri ocenjevanju in napovedovanju zgodnjih znakov MAS.

Preizkus SITKO vključuje 5 lestvic in 16 nalog (tabela 1). Pri prvi nalogi na lestvici simbolna igra gre za spontano simbolno igro, naslednje naloge pa so delno strukturirane in vključujejo interakcijo med malčkom in odraslo osebo. Naloge so bile malčku predstavljene kot igralne situacije, v katerih smo želeli z igro spodbuditi in nato oceniti socialno-spoznavne zmožnosti malčkov. Pri tem smo uporabili igrače, ki so realistične po velikosti in videzu in jih malčki pogosto uporabljajo pri svoji vsakdanji igri. Pri nekaterih lestvicah smo oblikovali naloge, ki z različnim pristopom merijo isto zmožnost (npr. obe nalogi empatije in skupne vezane pozornosti), pri drugih pa smo sledili razvojnemu principu: naloge na lestvici teorija uma so vključevale prepoznavanje čustev (najpreprostejša oblika teorije uma), prepoznavanje želje in namena (preprosta teorija uma) ter prepoznavanje napačnega prepričanja (psihologija prepričanja). Z razvojnim principom smo hoteli zajeti spremembe na področjih izredno hitro razvijajočih se zmožnosti malčka v tem razvojnem obdobju. Ocenjevalne lestvice so bile nominalnega ali ordinalnega tipa. Ocenjevalec, ki je strokovnjak za kliničnopsihološko ocenjevanje in razvojno psihologijo, je opazoval

Tabela 1. Struktura preizkusa SITKO

Lestvice	Naloge oznaka	Ocene				
		1	2	3	4	5
Simbolna igra	Socialno-spoznava lastnost					
	SSI	spontana simbolna igra	brez simbolne igre	ni mogoče oceniti		
	SPS	simbolna igra ob spodbudi	brez simbolne igre	ni mogoče oceniti		
	PSI	posnemanje simbolne igre	brez simbolne igre	ni mogoče oceniti		
Komunikacija in socialna interakcija	OKI	odzivanje na klicanje po imenu	pogleda prvič/ drugič	pogleda tretjič/ četrtič	pogleda ob dotiku	ni mogoče oceniti
	SOS	spontani očesni stik	ustrezen	dokaj ustrezen	bežen	ni mogoče oceniti
	SPOS	spodbujeni očesni stik	ustrezen	dokaj ustrezen	bežen	ni mogoče oceniti
	VKOM	vzpostavljanje komunikacije	namerna	delho namerna	ni namerne komunikacije	ni mogoče oceniti
	SVP1	skupna vezana pozornost 1	pogleda / prehaja	le pogleda ali le prehaja	ni SVP	ni mogoče oceniti
Teorija uma	SVP2	skupna vezana pozornost 2	pogleda / prehaja	le pogleda ali le prehaja	ni SVP	ni mogoče oceniti
	TUČ1	prepoznavanje čustva jeze	prepozna	ne prepozna	ni mogoče oceniti	
	TUČ2	prepoznavanje čustva veselja	prepozna	ne prepozna	ni mogoče oceniti	
	TUŽ	prepoznavanje želje	prepozna	ne prepozna	ni mogoče oceniti	
	TUN	prepoznavanje namena	prepozna	ne prepozna	ni mogoče oceniti	
	TUNP	prepoznavanje napačnega prepričanja	prepozna	ne prepozna	ni mogoče oceniti	
Empatija	EMP1	empatija 1	empatija	delna empatija	ni empatije	ni mogoče oceniti
	EMP2	empatija 2	empatija	delna empatija	ni empatije	ni mogoče oceniti

Opombe: (i) SSI = spontana simbolna igra, SPS = simbolna pretvorba ob spodbudi, PSI = posnemanje simbolne igre, OKI = odzivanje na klicanje po imenu, SOS = spontani očesni stik, SPOS = spodbujeni očesni stik, VKOM = vzpostavljanje komunikacije, SVP1 = skupna vezana pozornost 1, SVP2 = skupna vezana pozornost 2, TUČ1 = prepoznavanje čustev 1, TUČ2 = prepoznavanje čustev 2, TUŽ = prepoznavanje želje, TUN = prepoznavanje namena, TUNP = prepoznavanje napačnega prepričanja, EMP1 = empatija 1, EMP2 = empatija 2.

malčkovo vedenje na videoposnetku in nato na ocenjevalni lestvici ocenil stopnjo izraženosti zmožnosti.

:Postopek

Preizkusi malčkov s preizkusom SITKO so bili izvedeni leta 2015. Potekali so v vrtcu, zunaj igralnice, individualno z vsakim otrokom. Naloge sta izvajali dve psihologinji: prva je z otrokom izvajala preizkus, druga pa je postopek snemala. Dolžina izvajanja celotnega preizkusa je nekoliko variirala glede na individualne značilnosti otrokovega odzivanja, a ni presegla 15 minut. Ocenjevanje posnetkov sta po končanem preizkušanju opravili dve psihologinji ločeno, in sicer tako, da sta vsako nalogo ocenili z izborom ene izmed možnih ocen na ocenjevalni lestvici. Ocena je izražala način, kako se je otrok odzval na ponujene igrače in spodbudo odrasle osebe. Če med ocenjevalkama ni bilo soglasja, je oceno posnetka opravila še tretja neodvisna psihologinja. Upoštevala se je ocena, ki je izražala najvišjo stopnjo strinjanja med ocenjevalkami.

::Rezultati

Analiza dosežkov malčkov z značilnim razvojem na preizkusu SITKO je pokazala, da je bilo 82,8 % malčkov uspešnih pri nalogah na lestvici simbolna igra, na lestvici komunikacije in socialne interakcije jih je bilo uspešnih 94,2 %, na lestvici skupne vezane pozornosti 80,8 %, na lestvici teorije uma 62,7 %, na lestvici empatije pa 22,5 % malčkov.

Za oceno zanesljivosti pripomočka SITKO smo izračunali Cronbachov α -koeficient zanesljivosti, ki kaže, da je bila zanesljivost celotnega pripomočka na vzorcu malčkov z značilnim razvojem sprejemljiva ($\alpha = 0,66$). Zanesljivost smo preverili tudi znotraj posameznih lestvic preizkusa SITKO (tabela 2).

Tabela 2. Cronbachov α -koeficient zanesljivosti znotraj lestvic preizkusa SITKO

Lestvica SITKO	α	št. postavk
simbolna igra	0,78	3
kom. in soc. interakcija	0,72	4
skupna vezana pozornost	0,77	2
teorija uma	0,65	5
empatija	0,37	2

Koeficient α je bil ustrezen (višji od 0,70) na lestvicah simbolna igra, komunikacija in socialna interakcija ter skupna vezana pozornost, sprejemljiv na lestvici teorije uma, slab (nižji od 0,50) pa na lestvici empatija.

::RAZISKAVA 2: KLINIČNOPSIHOLOŠKO OCENJEVANJE MALČKOV S SUMOM, DA GRE ZA MAS

::Metoda

:Udeleženci

V vzorec je bilo vključenih 31 malčkov in malčic, starih od dve do tri leta ($M = 32,9$ mesecev; $SD = 3,94$), ki so jih pediatri zaradi tveganja, da gre za MAS ali druge razvojne motnje z znaki avtizma¹, napotili na pregled h kliničnemu psihologu. Vzorec je sestavljalo 20 dečkov (64,5 %) in 11 deklic (35,5 %).

:Pripomočki

Lestvice zgodnjega razvoja Nancy Bayley – 2. izdaja (BSID-II) – mentalna lestvica (Bayley (1993/2004) so v svetu najpomembnejši in najpogosteje uporabljani pripomoček za ocenjevanje razvoja dojenčkov in malčkov. BSID-II je namenjen ocenjevanju spoznavnega in gibalnega razvoja ter vedenjskih značilnosti dojenčkov in malčkov v starosti od enega do 42 mesecev. Vključuje tri lestvice: *mentalno lestvico*, s katero ocenjujemo splošni spoznavni razvoj dojenčkov in malčkov, *motorično lestvico*, s katero ocenjujemo gibalni razvoj in *ocenjevalno lestvico obnašanja*. V naši raziskavi smo uporabili samo mentalno lestvico. Ta vključuje 178 nalog, s katerimi ocenjujemo splošni spoznavni razvoj dojenčkov in malčkov (govorno izražanje, razumevanje, vidno-prostorske sposobnosti, fino motoriko, grafomotoriko, razumevanje količinskih odnosov). Rezultati raziskav o veljavnosti potrjujejo vsebinsko, konstruktno in kriterijsko veljavnost BSID-II (Bayley, 1993/2004).

Lestvice splošnega govornega razvoja – LSGR – LJ (Marjanovič Umek, Fekonja, Podlessek, Kranjc in Bajc, 2007) so veljaven, zanesljiv in objektivni merski pripomoček za ocenjevanje govornega razvoja malčkov in otrok, starih od dve do sedem let. V naši raziskavi smo uporabili *Lestvico govornega razumevanja* in *Lestvico govornega izražanja*. Lestvice so namenjene merjenju otrokove govorne kompetentnosti in so zasnovane kot razvojni preizkus, s

¹Druge razvojne motnje z znaki avtizma – npr. izrazito upočasnen spoznavni razvoj, obsežne govorno-jezikovne motnje, senzorne motnje, motnje mišičnega tonusa ipd. ter njihova kombinacija.

katerim se lahko spremlja otrokov govorni razvoj v starostnem obdobju od dveh do sedem let.

Lista razvoja sporazumevalnih zmožnosti (LRSZ) za dojenčke/malčke (Marjanovič Umek idr., 2011): uporabili smo *Listo razvoja sporazumevalnih zmožnosti: Besede in stavki* za ocenjevanje sporazumevalnih zmožnosti malčkov, starih od 16 do 30 mesecev. Uporablja se za ocenjevanje malčkovega besednjaka oz. števila besed, ki jih malček govori, ter usvajanja slovnice jezika. Sestavljena je iz dveh delov, in sicer prvega *Besede, ki jih govorijo malčki* in drugega *Stavki in slovnica*. Listo za ocenjevanje razvoja sporazumevalnih zmožnosti skladno z navodili, ki so zapisana na posamezni listi, so izpolnili malčkovi starši. Zanesljivost liste je velika; alfa koeficient zanesljivosti, izračunan na vzorcu 360 slovenskih malčkov, starih od 16 do 30 mesecev, se giblje od 0,88 do 0,98 (Marjanovič Umek, Fekonja Peklaj, Sočan in Komidar, 2012).

Ocenjevalna lestvica vedenja za otroke (The Child Behavior Checklist – CBCL; Achenbach in Rescorla, 2000) je standardizirani vprašalnik s 100 vprašanji o težavah na področju vedenja in čustvovanja za predšolske otroke, ki ga izpolnjujejo starši. Z lestvico ocenjujemo vedenjske posebnosti na področju ponotranjanja (čustvene reakcije, anksioznost/depresivnost, somatske pritožbe, umikajoče vedenje in težave s spanjem) in pozunanjanja (agresivnost, težave s pozornostjo). Vključuje 5 lestvic, skladnih s klasifikacijo duševnih motenj DSM (čustvene motnje, anksiozne motnje, pervazivne razvojne motnje, motnje aktivnosti in pozornosti ter opozicionalno-kljubovalno vedenje). Zanesljivost na lestvicah je bila preizkušena na ameriškem vzorcu 700 otrok in se je pri metodi test – retest ocenjevanja gibala od $r = 0,80$ do $r = 0,90$ (Achenbach in Rescorla, 2000).

Vprašalnik razvojnih in socialnih dejavnikov – RSD (Terčon, Dobnik Renko in Vrtačnik, 2013) vključuje podatke o razvoju in socialnih dejavnikih okolja malčkov, in sicer podatke o otrokovih starših in sorojcih, podatke o nosečnosti in poporodnem poteku, podatke o zgodnjem razvoju ter podatke o pregledih in obravnavah malčka. Vprašalnik izpolnjujejo starši tako, da pri vprašanih zaprtega tipa obkrožijo izbrani odgovor, pri vprašanih odprtega tipa pa odgovor zapišejo.

Preizkus za ocenjevanje malčkove igre, komunikacije in socialne interakcije SITKO (Dobnik Renko, 2014) smo razvili za namen te študije in ga prvič uporabili v raziskavi 1. Z njim smo ocenjevali malčkovo simbolno igro, komunikacijo in socialno interakcijo, skupno vezano pozornost, teorijo uma in empatijo. Podrobneje je predstavljen v poglavju Pripomočki v Raziskavi 1.

:Postopek

Standardni kliničnopsihološki pregled (Postopek A1)

Standardni kliničnopsihološki pregled je obsegal usmerjeni kliničnopsihološki intervju s starši, starševsko oceno otrokovega čustvovanja in vedenja in razvojnopsihološko oceno otroka. Razvojnopsihološko oceno smo opravili z uporabo standardiziranih razvojnopsiholoških preizkusov: BSID-II – mentalna lestvica in LSGR – LJ (govorno razumevanje in izražanje), starši pa so izpolnili vprašalnike RSD, LRSZ in CBCL. Kliničnopsihološki intervju s starši smo opravili ob prvem obisku staršev in je v povprečju trajal uro in pol. Usmerjen je bil na pridobivanje podatkov o predporodnih, obporodnih in poporodnih dejavnih tveganja, o doseganju razvojnih mejnikov in prisotnosti vedenj, značilnih za MAS. Razvojnopsihološko oceno otroka smo izvedli ob dveh obiskih malčka v spremstvu staršev, izjemoma so bili pri treh malčkih zaradi težav s sodelovanjem potrebni trije oz. štirje obiski. Pregledi so potekali z enotedenskim intervalom. Pregled sta izvajali dve psihologinji: prva psihološko ocenjevanje, druga pa je pomagala pri pripravi materialov, opazovala in zabeležila malčkovo vedenje. Po končanem pregledu smo uporabili način določanja diagnoze, ki se navadno uporablja v medicini: z diagnostičnim priročnikom DSM 5 smo določili, ali malček izpolnjuje kriterije za diagnozo MAS ali ne. Diagnostično oceno po DSM 5 je izdelala druga psihologinja, ki je bila pri pregledu, a ga ni aktivno izvajala. Prva ocenjevalka z njeno oceno ni bila seznanjena.

Razširjeni kliničnopsihološki pregled (Postopek A2)

Pri razširjenem kliničnopsihološkem pregledu smo z malčki en teden po končanem standardnem kliničnopsihološkem pregledu (ki je bil izveden pri postopku A1) izvedli preizkus SITKO. Ocenjevanje s tem preizkusom je izvedla prva psihologinja, ki je bila kot izvajalka ocenjevanja vključena tudi v postopek A1, diagnostične ocene malčka iz postopka A1 pa ni poznala. Po končanem pregledu je ta psihologinja izdelala diagnostično oceno po DSM 5 na podlagi vseh zbranih podatkov: vedenj, ki so se pokazala pri izvajanju preizkusa SITKO, in rezultatov predhodno izvedenega kliničnopsihološkega pregleda.

Ocenjevalki, ki sta malčku določili diagnozo po DSM 5, sta bili neodvisni in ocene v drugem postopku nista poznali.

Statistična analiza podatkov

Za analizo podatkov smo uporabili različne statistične postopke: izračunali smo opisne statistike (frekvenčne porazdelitve, aritmetične sredine, mediane, standardne odklone, mere velikosti učinka), zanesljivost preizkusa SITKO, z neparametričnimi testi smo ugotavljali razlike med skupinami udeležencev (Mann-Whitneyjev test, Kruskal-Wallisov χ^2 test). Za napovedovanje vpliva neodvisnih spremenljivk (lestvice SITKO) na odvisno spremenljivko (diagnostična ocena MAS) smo uporabili logistično regresijsko analizo po metodi enter. Pri analizi podatkov smo kot statistično pomembne upoštevali vrednosti, pri katerih so bile p -vrednosti enake ali nižje od 0,05 ($p \leq 0,05$).

::Rezultati*:Zanesljivost preizkusa SITKO na vzorcu malčkov s sumom, da gre za MAS*

Zanesljivost na vzorcu malčkov s sumom, da gre za MAS, je bila ustrezna ($\alpha = 0,72$). Zanesljivost smo preverili tudi znotraj posameznih lestvic preizkusa SITKO in je prikazana v tabeli 3.

Tabela 3. Cronbachov α -koeficient zanesljivosti znotraj lestvic preizkusa SITKO

Lestvica SITKO	α	št. postavk
simbolna igra	0,64	3
kom. in soc. interakcija	0,80	4
skupna vezana pozornost	0,73	2
teorija uma	0,53	5
empatija	0,80	2

Tabela 3 prikazuje, da je koeficient α ustrezen (višji od 0,70) na lestvicah komunikacija in socialna interakcija, skupna vezana pozornost in empatija, na lestvici simbolne igre je sprejemljiv, na lestvici teorija uma pa slab. Primerjava z analizo zanesljivosti preizkusa na vzorcu malčkov z značilnim razvojem kaže, da je njegova zanesljivost na vzorcu malčkov s sumom, da gre za MAS, večja. Največje razlike med skupinama glede notranje skladnosti ocen so se pokazale na lestvici empatije. Ocene malčkov z značilnim razvojem na lestvici empatija so bile pomembno bolj heterogene (nekateri uspešni, drugi ne), medtem ko

so bili malčki s sumom, da gre za MAS, večinoma neuspešni in so tako imeli bolj homogene ocene, posledično pa višjo notranjo skladnost na lestvici.

Analiza značilnosti malčkov, ki so dobili diagnozo MAS po postopku A1 in po postopku A2

V tabeli 4 je prikazano število malčkov s sumom, da gre za MAS, ki so prejeli diagnostične ocene po obeh ocenjevalnih postopkih (A1 in A2).

Tabela 4. Število malčkov z MAS, ki so prejeli diagnostične ocene po obeh ocenjevalnih postopkih (A1 in A2)

		Diagnostična ocena po postopku A2		
		MAS	ni MAS	skupaj
Diagnostična ocena po postopku A1	MAS	15	3	18
	ni MAS	9	4	13
skupaj		24	7	31

Iz tabele 4 lahko razberemo, da je 15 malčkov dobilo oceno MAS po obeh postopkih (malčki s skladno diagnostično oceno), 4 malčki pa v nobenem postopku niso dobili diagnostične ocene MAS. Diagnostični oceni sta bili tako skladni pri 19 malčkih (61,29 %). Trije malčki so prejeli oceno MAS le po postopku A1, 9 malčkov pa le v postopku A2 (malčki z neskladno oceno), kar je 38,71 % malčkov iz celotne skupine malčkov s sumom, da gre za MAS.

V nadaljevanju smo glede na dosežke na preizkusu SITKO primerjali tri skupine malčkov: malčke s skladno diagnostično oceno MAS² ($N = 15$), malčke brez potrjene ocene MAS³ ($N = 16$) in malčke z značilnim razvojem ($N = 60$). Na vseh lestvicah so bili najuspešnejši malčki z značilnim razvojem, sledili so jim malčki brez potrjene ocene MAS, najnižji pa so bili dosežki malčkov s skladno diagnostično oceno MAS. Rezultati kažejo, da so bile razlike med skupinami največje na lestvici teorija uma (*Kruskal Wallisov* $\chi^2(2) = 38,55$; $p < 0,001$) ter komunikacije in socialne interakcije ($\chi^2(2) = 37,37$; $p < 0,001$), najmanjše, a še vedno statistično pomembne, pa na lestvici empatije ($\chi^2(2) = 9,63$; $p = 0,008$). Prvi dve skupini malčkov smo primerjali tudi glede na njihove

²Malčki s skladno diagnostično oceno MAS – malčki, ki so dobili diagnostično oceno MAS v obeh postopkih (A1 in A2).

³Malčki brez potrjene ocene MAS – malčki, ki so dobili diagnostično oceno MAS le v enem od postopkov (A1 ali A2) oz. v nobenem postopku.

dosežke na preizkusih BSID-II in LSGR – LJ ter na vprašalnikih CBCL in LRSZ, ki so jih izpolnili starši. Malčki s skladno diagnostično oceno MAS so bili na vseh razvojnopsiholoških preizkusih statistično pomembno manj uspešni od malčkov brez potrjene ocene MAS: na mentalni lestvici BSID II (*Mann – Whittneyjev* $U = 49,9$; $p = 0,005$), na področju govornega razumevanja ($U = 70,5$; $p = 0,050$), govornega izražanja ($U = 59,5$; $p = 0,016$), besednjaka ($U = 50,0$; $p = 0,010$), pravilnega posploševanja slovničnih pravil ($U = 53,0$; $p = 0,012$), dolžine stavkov ($U = 49,5$; $p = 0,008$) in zapletenosti stavkov ($U = 51,5$; $p = 0,009$). Na lestvicah CBCL so imeli malčki s skladno diagnostično oceno MAS pomembno več težav na področju pervazivnih razvojnih motenj ($U = 44,5$; $p = 0,005$) in ponotranjanja težav ($U = 60,5$; $p = 0,031$). Na preostalih lestvicah CBCL razlike med skupinama niso bile statistično pomembne. Analiza velikosti učinkov kaže, da je učinek na večini razvojnopsiholoških preizkusov srednje velik, na preizkusih LSGR-razumevanje in CBCL-ponotranjanje težav pa je majhen (pod 0,40).

:Napovedni znaki MAS

Zanimalo nas je, katere lestvice na preizkusu SITKO najbolj napovedujejo možnost, da bo malček dobil diagnostično oceno MAS po postopku A1. Za vsako nalogo znotraj posamezne lestvice smo najprej določili, ali je bil malček uspešen (1 točka) ali ne (0 točk). Nato smo za vsakega malčka izračunali skupno število točk, ki jih je dosegel na posamezni lestvici. Preverili smo razlike v povprečnih dosežkih malčkov z značilnim razvojem in malčkov s sumom, da gre za MAS, kar prikazuje tabela 5.

Tabela 5. Primerjava dosežkov (števila točk) malčkov s sumom, da gre za MAS, in malčkov z značilnim razvojem na lestvicah SITKO

Skupina malčkov		Simbolna igra SIMB	Kom. in soc. interakcija KSI	Skupna vezana pozornost SVP	Teorija uma TU	Empatija EMP
Sum, da gre na MAS ($N = 31$)	<i>M</i>	1,68	2,03	0,71	0,94	0,10
	<i>SD</i>	1,14	1,58	0,86	1,06	0,40
	<i>Mdn</i>	2	2	0	1	0
Značilni razvoj ($N = 60$)	<i>M</i>	2,48	3,77	1,62	3,13	0,45
	<i>SD</i>	0,95	0,50	0,72	1,42	0,65
	<i>Mdn</i>	3	4	2	3	0

Skupaj ($N = 91$)	<i>M</i>	2,21	3,18	1,31	2,38	0,33
	<i>SD</i>	1,08	1,30	0,88	1,67	0,60
	<i>Mdn</i>	3	4	2	3	0
Mann-Whitneyjev <i>U</i>		547,5	356	437	234,5	655
<i>Z</i>		-3,576	-5,552	-4,678	-5,923	-2,991
<i>p</i>		<0,001	<0,001	<0,001	<0,001	0,003
<i>r</i>		0,37	0,58	0,49	0,62	0,31

Opombe: (i) Kot mero velikosti učinka smo uporabili Pearsonov *r*-koeficient, izračunan po formuli $r = z/\sqrt{N}$.

Povprečni dosežki v skupini malčkov z značilnim razvojem so višji kot v skupini malčkov s sumom, da gre za MAS, in sicer na vseh lestvicah preizkusa SITKO. Enako velja tudi za mediano, razen v primeru lestvice empatija (EMP), ki znaša v obeh skupinah 0. Razlike med skupinama smo preverili z Mann-Whitneyjevim preizkusom, s katerim smo potrdili, da je povprečni rang v skupini malčkov z značilnim razvojem statistično pomembno višji na vseh lestvicah. V primeru lestvic SIMB, KSI, SVP in TU lahko to potrdimo z manj kot 0,1-odstotnim tveganjem, v primeru lestvice EMP pa s tveganjem 0,003. Analiza velikosti učinkov kaže, da je učinek na lestvicah EMP in SIMB majhen, na lestvicah SVP, KSI in TU pa je srednje velik.

V nadaljevanju smo v model logistične regresijske analize kot neodvisne spremenljivke vključili vse lestvice preizkusa SITKO (SIMB, KSI, SVP, TU in EMP). Odvisna spremenljivka je bila diagnostična ocena po postopku A1. Odvisno spremenljivko smo kodirali tako, da je koda 1 pomenila *ima MAS*, koda 0 pa *nima MAS*. V tabeli 6 predstavljamo rezultate končnega regresijskega modela.

Tabela 6. Rezultati logistične regresije za napovedovanje diagnoze MAS na podlagi lestvic preizkusa SITKO

	Waldova statistika	Razmerje obetov	<i>p</i>	95-odstotni IZ za razmerje obetov	
				spodnja meja	zgoranja meja
Konstanta	4,705	0,132	0,030		
SIMB	2,628	0,430	0,105	0,155	1,193
KSI	6,433	2,244	0,011	1,202	4,191
SVP	0,533	1,503	0,465	0,504	4,485
TU	7,159	5,805	0,007	1,601	21,055
EMP	0	12359936	0,998	0	0

Opombe: (i) Nagelkerkov $R^2 = 0,7728$; $\chi^2_{(6)} = 55,89$; $p < ,001$. SIMB – simbolna igra. KSI – komunikacija in socialna interakcija. SVP – skupna vezana pozornost. TU – teorija uma. EMP – empatija.

Nagelkerkov R^2 kaže na dobro napoved diagnoze MAS po postopku A1. V primeru vključitve vseh petih spremenljivk preizkusa SITKO sta pomemben napovednik diagnoze spremenljivki KSI (komunikacija in socialna interakcija) in TU (teorija uma). Druge lestvice SITKO (simbolna igra, skupna vezana pozornost in empatija) se niso uvrstile v regresijski model in torej ne bi pomembno pripomogle k boljši napovedi diagnostične ocene MAS. Rezultati kažejo, da se z višanjem malčkovih dosežkov na teh dveh lestvicah povečujejo obeti za odsotnost diagnostične ocene MAS. Če se dosežek na lestvici KSI poveča za eno točko, se povečajo obeti za odsotnost diagnoze za 2,244-krat ($p = 0,011$) ob pogoju, da je rezultat na lestvici TU konstanta (nespremenjen). Če se dosežek na lestvici TU poveča za eno točko, se povečajo obeti za odsotnost diagnoze za 5,805-krat ($p = 0,007$) ob pogoju, da je rezultat na lestvici KSI nespremenjen.

Tabela 7. Deleži malčkov, ki smo jim glede na dosežke na dveh lestvicah SITKO (KSI in TU) pravilno ali nepravilno napovedali diagnostično oceno MAS po postopku A1

			Diagnoza		Skupaj
			MAS po A1	Ni MAS po A1	
Napoved	MAS po A1	število	13	4	17
		vrstični odstotki	76,5 %	23,5 %	100,0 %
		stolpčni odstotki	72,20 %	5,50 %	18,70 %
	Ni MAS po A1	število	5	69	74
		vrstični odstotki	6,80 %	93,20 %	100,0 %
		stolpčni odstotki	27,80 %	94,50 %	81,30 %
Skupaj	število	18	73	91	
vrstični odstotki		19,80 %	80,20 %	100,0 %	
stolpčni odstotki		100,0 %	100,0 %	100,0 %	

Iz rezultatov, prikazanih v tabeli 7, vidimo, da smo lahko s postopkom logistične regresije pravilno razvrstili 13 od 18 malčkov (72,2 %) z diagnozo po A1 in 69 od 73 malčkov (94,5 %) z značilnim razvojem; skupno je torej pravilno razvrščenih 90,1 % malčkov. Kot lahko vidimo, je logistična regresija nekoliko bolj natančna pri določitvi malčkov z značilnim razvojem kot tistih z diagnozo po A1. Če izhajamo iz napovedi diagnoze po postopku A1, je bilo med tistimi malčki, ki so bili določeni, da imajo diagnozo po postopku A1 ($N = 17$), 13 takšnih, ki smo jim to diagnostično oceno tudi dejansko potrdili, kar je 76,5-odstotna pravilna napoved. Med tistimi, ki so bili določeni, da imajo značilni razvoj ($N = 74$), pa je bilo 69 tudi dejansko znotraj značilnega razvoja (93,2 %).

::DISKUSIJA

V raziskavi smo razvili nov preizkus SITKO, ki, kot kažejo rezultati, lahko predstavlja dodaten pripomoček za prepoznavanje znakov MAS pri malčkih med 2. in 3. letom starosti. Preizkus SITKO smo v raziskavi 1 preizkusili na vzorcu malčkov z značilnim razvojem in skladno s teoretičnimi izhodišči ugotovili, da je bila večina malčkov uspešna pri nalogah s področja simbolne igre, komunikacije in socialne interakcije, skupne vezane pozornosti in teorije uma. Na področju empatije je bila uspešna le približno četrtina malčkov, kar kaže, da so bile naloge s tega področja preveč zahtevne. Iz literature je znano, da malčki po drugem letu starosti razvijajo sposobnost vživljanja v čustveno stanje druge osebe, začenjajo razumeti potrebe in namene drugih ter so pripravljeni pomagati tistim, ki se znajdejo v neugodnih okoliščinah (Brownell, Svetlova, Anderson, Nichols in Drummond, 2013). Spodbujanje empatičnega odziva z uporabo nalog je bila testno ustvarjena situacija, ki je bila za malčke zahtevnejša kot naravna interakcija, čemur pripisujemo razlog, da jih večina ni uspešno opravila nalog oz. da se je pojavila t. i. egocentrična empatija, ki je najzgodnejša razvojna stopnja prave empatije (Hobbs in Warneken, 2012). Nalogi s področja empatije sta tako najmanj pripomogli k verjetnosti, da bo malček prepoznal otroka z MAS.

Notranja konsistentnost lestvic SITKO je bila večinoma ustrezna, kar kaže, da lestvice merijo isti psihološki konstrukt. Več avtorjev (npr. Wetherby idr., 2004) poroča, da so skupna vezana pozornost, posnemanje, empatija, komunikacija in socialna interakcija med seboj prepletene značilnosti oziroma zmožnosti, pri katerih ne moremo natančno določiti vzročno-posledične zveze.

Primerjava malčkov z diagnostično oceno MAS po postopkih A1 in A2 kaže, da smo v postopku A2, v katerem smo uporabljali tudi preizkus SITKO, odkrili več malčkov, ki so izpolnili kriterije za MAS po DSM 5. Z uporabo dodatnega preizkusa za ocenjevanje malčkove igre, komunikacije in socialne interakcije, skupne vezane pozornosti, teorije uma in empatije so postala nekatera vedenja, ki so v DSM 5 diagnostični kriteriji za MAS, bolj prepoznavna in smo jih lažje opazili in potrdili. Podobno ugotavljajo Lord in Bailey (2005) ter Volkmar, Chawarska in Klin (2005), ki poročajo, da imajo ocene splošnih intelektualnih sposobnosti in govora s standardiziranimi testi v obdobju malčka dobro napovedno vrednost za nadaljnji splošni spoznavni razvoj oz. razvoj govora, niso pa namenjene in dovolj zanesljive v oceni, ali gre za katero od razvojnih motenj. Zato je ocena splošnega razvoja malčka le osnovna orientacija o tem, katero dodatno oceno je treba še opraviti, ne daje natančnega odgovora, za katero razvojno motnjo gre.

V naši raziskavi je približno polovica malčkov s sumom, da gre za MAS,

dobila skladno diagnostično oceno MAS po postopkih A1 in A2. Ti so imeli na preizkusu SITKO in na razvojnopsiholoških preizkusih nižje dosežke kot tisti malčki, ki niso dobili diagnostične ocene MAS, ali pa diagnostična ocena v obeh postopkih ni bila skladna. Naši rezultati so primerljivi z ugotovitvami drugih avtorjev (npr. Lord in Bailey, 2005; Vacca, 2007), ki prav tako poročajo o nižjih dosežkih otrok z MAS na testih, ki merijo splošni spoznavni razvoj in govor malčkov. Govorno-jezikovni primanjkljaji so sicer osrednji znak MAS, niso pa specifični samo za MAS, ampak tudi za druge razvojne motnje (npr. obsežnejše govorno-jezikovne motnje, upočasnen spoznavni razvoj ipd.). Bolj kot dosežek na govornih lestvicah se kot napovedni dejavnik za MAS v raziskavah omenjajo skupna vezana pozornost, sledenje s pogledom, raba in posnemanje gest, simbolna igra – torej govor v socialno-komunikacijski funkciji (Carpenter, Tomasello in Striano, 2005). Malčki s skladno diagnostično oceno MAS po obeh postopkih so imeli glede na preostale malčke s sumom, da gre za MAS, več težav na lestvici pervazivnih razvojnih motenj (CBCL) in na skupni lestvici ponotranjanja težav. Raziskav, kjer so avtorji uporabili CBCL in v katerih so sodelovali malčki, je malo in so manj konsistentne. Posamezne študije (npr. Sikora, Hall, Hartley, Gerrard-Morris in Cagle, 2008) poročajo o zvišanih vrednostih na lestvicah pervazivne razvojne motnje in umikajoče vedenje.

Z logistično regresijsko analizo smo preverjali, katere lestvice preizkusa SITKO najbolj napovedujejo verjetnost, da bo malček dobil diagnostično oceno MAS po postopku A1. Izkazalo se je, da že dve lestvici (komunikacija in socialna interakcija ter teorija uma) z veliko verjetnostjo (90,1 % pravilno razvrščenih) napovedujeta možnost, da bo malček dobil diagnozo MAS. Ker lestvica empatije ne pripomore k boljši napovedi diagnostične ocene MAS, bi jo veljalo v nadaljnjem postopku razvoja preizkusa SITKO izključiti. Preizkus bi tako namesto sedanjih 16 vključeval le 14 nalog in bi bil kot tak še bolj uporaben v ambulantni situaciji na primarni ravni zdravstva. Standardizirani mednarodni pripomočki, kot so npr. ADI, ADOS ali DISCO, so za vsakdanjo rabo na primarni ravni zdravstva precej obsežni, prav tako niso zanesljivi pri dojenčkih in malčkih z večjim razvojnim zaostankom (Charman in Gotham, 2013).

Kot kažejo izsledki naše raziskave, je dodatni postopek ocenjevanja s preizkusom SITKO pri malčkih vzbudil določene vedenjske odzive in s tem omogočil uspešnejšo prepoznavo njihovih socialno-spoznavnih zmožnosti. Posledično je več malčkov dobilo diagnostično oceno MAS. Več avtorjev (npr. Gomez, Baird in Jung, 2004; Vacca, 2007) poroča, da je na podlagi zgodnje in podrobne analize vedenja in odzivanja malčkov mogoče bolje načrtovati individualno zasnovano zgodnjo obravnavo malčkov. Ker je na

dosežke malčkov na področjih simbolne igre, komunikacije, socialnih veščin, skupne vezane pozornosti, teorije uma in empatije mogoče nekoliko vplivati s specialnopedagoškimi in drugimi terapevtskimi obravnavami, lahko tudi pričakujemo manjšo verjetnost, da bodo malčki, ki so bili vključeni v programe zgodnje pomoči, pozneje dobili diagnozo MAS.

Omejitev naše raziskave je bil majhen vzorec vključenih malčkov, ki ne omogoča posplošitev rezultatov, ki bi jih bilo treba preveriti na večjem številu vključenih udeležencev. Raziskava je bila zasnovana tako, da smo klinični vzorec malčkov lahko primerjali z vzorcem enako starih malčkov z značilnim razvojem le na preizkusu SITKO. Na drugih področjih razvoja (v doseganju razvojnih mejnikov in na razvojnopsiholoških preizkusih) primerljive skupine nismo imeli, zato smo lahko rezultate, dobljene na kliničnem vzorcu, primerjali le z normativnimi dosežki enako starih malčkov. Ker je bil preizkus SITKO razvit za namen te raziskave, ni imel vnaprej preverjenih merskih karakteristik. V prihodnje bi želeli primerjati dosežke malčkov na preizkusu SITKO z dosežki na katerem od preizkušenih pripomočkov za ocenjevanje MAS (npr. ADOS). Malčke, ki so sodelovali v naši raziskavi, bi bilo v prav tako smiselno vzdolžno spremljati in ponovno timsko (razvojnopediatrično, kliničnopsihološko in logopedsko) pregledati v starosti od 5 do 6 let, kar s kliničnopsihološkega vidika zahteva dodatno pripravo preizkusa, ki bi bil glede na razvojnopsihološka spoznanja primeren za otroke te starosti. Takšno sledenje bi nam omogočilo preverjanje stabilnosti zgodnje diagnostične ocene v času. Prav zanesljivost zgodnje diagnoze MAS je zaradi potreb po zgodnji obravnavi v zadnjih letih ena glavnih raziskovanih tem na tem področju.

::ZAKLJUČEK

V zadnjem desetletju so se razvili novi pristopi za zgodnje odkrivanje dejavnikov tveganja za MAS, ki so uporabni že v obdobju dojenčka in malčka. Ker v Sloveniji nimamo prevedenih in prirejenih pripomočkov za zgodnje ocenjevanje dojenčkov in malčkov z MAS, smo v raziskavi, upoštevajoč novejša spoznanja o razvoju malčkov, razvili nov preizkus za opazovanje malčkove igre, komunikacije in socialne interakcije, skupne vezane pozornosti, teorije uma in empatije, ki se je izkazal kot dovolj zanesljiv pripomoček za ocenjevanje znakov tveganja za MAS pri malčkih med 2. in 3. letom starosti. Njegova uporaba nam je omogočila boljši vpogled v socialno-spoznavne zmožnosti malčkov. Z dodatno uporabo tega preizkusa pri kliničnopsihološkem pregledu smo prepoznali več malčkov z MAS in med njimi tudi takšne z blažjo klinično sliko motnje. Preizkus, ki temelji na neposredni oceni kliničnega psihologa, je ekonomičen in omogoča hitro ocenjevanje zgodnjih znakov MAS na pri-

marni ravni zdravstva. Takšno ocenjevanje malčkov je podlaga za njihovo vključevanje v programe specializirane zgodnje pomoči.

::LITERATURA

- Achenbach, T. M. in Rescorla, L. A. (2000): *Manual for the ASEBA Preschool forms and Profiles*. Burlington, VT: University of Vermont Department of Psychiatry.
- American Psychiatric Association (2013): *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 5th edition: DSM-5*. Arlington, VA: American Psychiatric Association.
- Bayley, N. (1993/2004): *Lestvice zgodnjega razvoja N. Bayley* (M. Zupančič in T. Kavčič, prevod). Ljubljana: Center za psihodiagnostična sredstva.
- Brownell, C., Svetlova, M., Anderson, R., Nichols, S. in Drummond, J. (2013): »Socialization of early prosocial behavior: How parents talk about emotions is associated with sharing and helping in toddlers«. *Infancy*, 18, 91–119.
- Bryson, S. E., Zwaigenbaum, L., Brian, J., Roberts, W., Szatmari, P., Rombough, V. in McDermott, C. (2007): »A prospective case series of high – risk infants who developed autism«. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37, 12–24.
- Carpenter, M., Tomasello, M. in Striano, T. (2005): »Role Reversal Imitation and Language in Typically Developing Infants and Children With Autism«. *Infancy*, 8, 253–278.
- Charman, T., Howlin, P., Bryony, B. in Prince, E. (2004): »Measuring developmental progress of children with autism spectrum disorder on school entry using parent report«. *Autism*, 8, 89–100.
- Charman, T. in Gotham, K. (2013): »Measurement issues: Screening and diagnostic instruments for autism spectrum disorders—Lessons from research and practice«. *Child and Adolescent Mental Health*, 18 (1), 52–64.
- Dawson, G., Rogers, S. in Munson, J. (2010): »Randomized controlled trial of the Early Start Denver Model: A developmental behavioral intervention for toddlers with autism: Effects on IQ, adaptive behavior, and autism diagnosis«. *Pediatrics*, 125 (1), e17–e23.
- Dobnik Renko, B. (2014): *Preizkus za opazovanje malčkove igre, komunikacije in socialne interakcije (SITKO)*. ZDL: interno gradivo.
- Drew, A., Baird, G., Taylor, E., Milne, E. in Charman, T. (2006): »The Social Communication Assessment for Toddlers with Autism (SCATA): an instrument to measure the frequency, form and function of communication in toddlers with autism spectrum disorder«. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37 (4), 648–66.
- Gomez, C., Baird, S. in Jung, L. (2004): »Regulatory disorder identification, diagnosis, and intervention planning: Untapped resources for facilitating development«. *Infants and Young Children*, 17, 327.
- Guinchat, V., Chamak, B., Bonniau, B., Bodeau, N., Perisse, D. in Cohen, D. (2012): »Very early signs of autism reported by parents include many concerns not specific to autism criteria«. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 6 (2), 589–601.
- Guralnick, M. J. (2005): *The developmental systems approach to early intervention*. Baltimore: Brookes.
- Hagler, E. M. in Elsabbagh, M. (2014): »Autism: A Global Perspective«. *Current Developmental Disorders Reports*, 2, 58–64. doi: 10.1007/s40474-014-0033-3.
- Hobbs, K. in Warneken, W. (2012): *Can toddlers use emotion cues to desire in the service of appropriate helping?* Poster presented at the International Conference on Infant Studies (Minneapolis, MN).
- Jones, E. J. H., Gliga, T., Bedford, R., Charman, T. in Johnson, M. H. (2014): »Developmental pathways to autism: A review of prospective studies of infants at risk«. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, 39, 1–33.
- Lewis, V. in Boucher, J. (1997): *The test of pretend play*. London: The Psychological Corporation.
- Lord, C., Risi, S., Lambrecht, L., Cook, E. H., Leventhal, B. L., DiLavore, P. C., ... in Rutter, M. (2000): »The Autism Diagnostic Observation Schedule–Generic: A Standard Measure

- of Social and Communication Deficits Associated with the Spectrum of Autism«. *Journal-HYPERLINK „http://link.springer.com/journal/10803“ HYPERLINK „http://link.springer.com/journal/10803“ of HYPERLINK „http://link.springer.com/journal/10803“ HYPERLINK „http://link.springer.com/journal/10803“ Autism HYPERLINK „http://link.springer.com/journal/10803“ HYPERLINK „http://link.springer.com/journal/10803“ and HYPERLINK „http://link.springer.com/journal/10803“ HYPERLINK „http://link.springer.com/journal/10803“ Developmental HYPERLINK „http://link.springer.com/journal/10803“ HYPERLINK „http://link.springer.com/journal/10803“ Disorders*, 30 (3), 205–223.
- Lord, C., Shulman, C. in DiLavore, P. (2004): »Regression and word loss in autistic spectrum disorders«. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45, 936–955.
- Lord, C. in Bailey, A. (2005): »Autism Spectrum Disorders«. V M. Rutter in E. Taylor (ur.), *Child and Adolescent Psychiatry, fourth edition* (str. 636–663). Oxford: Blackwell Publishing.
- Marjanovič Umek, L., Fekonja, U., Podlesek, A., Kranjc in Bajc, G. (2007): *Lestvice splošnega govornega razvoja – LSGR - LJ*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Marjanovič Umek, L., Fekonja Peklaj, U., Sočan, G. in Komidar L. (2012): *Ocenjevanje sporazumevalnih zmožnosti dojenčkov in malčkov*. Ljubljana: Center za psihološko merjenje in svetovanje Oddelka za psihologijo Filozofske fakultete.
- Mazurek, M. O., Handen, B. L., Wodka, E. L., Nowinski, L., Butter, E. in Engelhardt, C. R. (2014): »Age at first autism spectrum disorder diagnosis: The role of birth cohort, demographic factors, and clinical features«. *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics*, 35 (9), 561–569. 510.1097/DBP.000000000000097.
- Mundy, P., Hogan, A. in Doehring, P. (1996): *A Preliminary Manual for the Abridged Early Social Communication Scales (ESCS)*. University of Miami: Unpublished manual.
- Narzisi, A., Calderoni, S., Maestro, S., Calugi, S., Mottes, E. in Muratori, F. (2013): »Child Behavior Check List 1½–5 as a tool to identify toddlers with Autism Spectrum Disorders: A case-control study«. *Research in developmental disabilities*, 34 (4), 1179–1189.
- Palmer, E., Ketteridge, C., Parr, J. R., Baird, G. in Le Couteur, A. (2011): »Autism spectrum disorder diagnostic assessments: Improvements since publication of the National Autism Plan for Children«. *Archives of Disease in Childhood*, 96, 473–475.
- Redmond, S. (2002): »The use of rating scales with children who have language impairment«. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 11, 124–138.
- Robins, D., Fein, D., Barton, M. in Green, J. (2001): »The Modified-Checklist for Autism in Toddlers (M-CHAT): An initial investigation in the early detection of autism and Pervasive Developmental Disorders«. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 31 (2), 131–144.
- Rutter, M., Le Couteur, A., Lord, C. (2003): *ADI-R: Autism Diagnostic Interview – Revised*. Los Angeles, CA: Western Psychological Services.
- Saint-Georges, C., Cassel, R. S., Cohen, D., Chetouani, M., Laznik, M. C., Maestro, S. in Muratori F. (2010): »What studies of family home movies can teach us about autistic infants: a literature review«. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 4, 355–366.
- Siegel, B. (1996): *Pervasive Developmental Disorders Screening Test-II*. San Antonio: Harcourt Assessments.
- Sikora, D. M., Hall, T. A., Hartley, S. L., Gerrard-Morris, A. E. in Cagle, S. (2008): »Does parent report of behavior differ across ADOS-G classifications: analysis of scores from the CBCL and GARS«. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 38, 440–448.
- Stone, W. L. in Ousley, O. Y. (1997): *STAT Manual: Screening tool for autism in two-year-olds*. Vanderbilt University: Unpublished manuscript.
- Sucksmith, R., Roth, I. in Hoekstra, R. A. (2011): »Autistic traits below the clinical threshold: re-examining the broader autism phenotype in the 21st century«. *Neuropsychology Review*, 21 (4), 360–389.
- Terčon, J., Dobnik Renko, B. in Vrtačnik, P. (2013): *Vprašalnik razvojnih in socialnih dejavnikov (RSD)*. ZDL: interno gradivo.

- Vacca, J. J. (2007): »Incorporating Interests and Structure to Improve Participation of a Child With Autism in a Standardized Assessment: A Case Study Analysis«. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 22 (1), 51–59.
- Volkmar, R., Chawarska, K. in Klin, A. (2005): »Autism in Infancy and Early Childhood«. *Annual Review of Psychology*, 56 (12), 1–21.
- Wan, M. W., Green, J., Elsabbagh, M., Johnson, M., Charman, T. in Plummer, F. (2013): »Quality of interaction between at-risk infants and caregiver at 12–15 months is associated with 3-year autism outcomes«. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 54 (7), 763–771.
- Wetherby, A. M. in Prizant, B. M. (2002): *Communication and symbolic behavior scales – developmental profile manual*. Baltimore, London, Sidney: Paul Brookes Publishing.
- Wetherby, A. M., Woods, J., Allen, L., Cleary, J., Dickinson, H. in Lord, C. (2004): »Early indicators of autism spectrum disorders in the second year of life«. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 34 (5), 473–493.
- Woolfenden, S., Sarkozy, V., Ridley, G. in Williams, K. (2012): »A systematic review of the diagnostic stability of autism spectrum disorder«. *Research In Autism Spectrum Disorders*, 6, 345–354.
- Zwaigenbaum, L., Bryson, S., Lord, C., Rogers, S., Carter, A., Carver, L., ... in Yirmiya N. (2009): »Clinical Assessment and Management of Toddlers with Suspected ASD: Insights from studies of high-risk infants«. *Pediatrics*, 123/5.
- Zwaigenbaum, L., Bauman, M. L., Stone, W. L., Yirmiya, N., Estes, A., Hansen, R. L., ... in Wetherby, A. (2015): »Early identification of autism spectrum disorder: recommendations for practice and research«. *Pediatrics*, 136 (1), S10–S40.

Ives Zemljarič

Bojan Musil

**SAMOPREDSTAVLJANJE
NA SPLETNIH
SOCIALNIH OMREŽJIH
IN POVEZAVA Z
DUŠEVNIM ZDRAVJEM**

133-156

ODDELEK ZA PSIHOLOGIJO
FILOZOFSKA FAKULTETA
UNIVERZA V MARIBORU
KOROŠKA CESTA 160
SI-2000 MARIBOR

::POVZETEK

PORAST UPORABE SPLETNIH SOCIALNIH omrežij v zadnjih letih odpira nova raziskovalna vprašanja v kontekstu računalniško posredovane komunikacije. Za področje psihologije je že od nekdaj zanimivo raziskovanje problematične uporabe spleta, ki se v novejšem času premešča v proučevanje problematične uporabe spletnih socialnih omrežij, v katerem so v ospredju morebitne posledice, ki jih ima tovrstna uporaba na duševno zdravje njihovih uporabnikov. Namen pričujočega prispevka je na podlagi sistematičnega pregleda raziskav preučiti (1) potencialni vpliv različnih vidikov uporabe spletnih socialnih omrežij na duševno zdravje njihovih uporabnikov in (2) opredeliti skupino posameznikov, ki so za te vplive najbolj dovzetni. Iz analize lahko povzamemo, da pri samopredstavljanju kot celostnemu vidiku strategij upravljanja z vtisom ostaja, ki ga posameznik naredi na druge. Z vidika samopredstavljanja na spletnih socialnih omrežjih ostaja Popravljen. še vedno nejasno, ali se posamezniki na spletnih socialnih omrežjih predstavljajo večinoma v pristni ali idealizirani obliki, na kar vplivajo dejavniki kot npr. vrsta občinstva in zasebnost na spletnih socialnih omrežjih, različni motivi, stališča in osebnostne lastnosti. Nadalje predstavljajo posamezniki s slabšimi socialnimi spretnostmi ranljivo skupino uporabnikov, ki je najbolj dovzetna za problematično uporabo spletnih socialnih omrežij, kar ima potencialno negativne posledice na njihovo duševno zdravje.

Ključne besede: samopredstavljanje, spletna socialna omrežja, Facebook, psihološko blagostanje, duševno zdravje

ABSTRACT**SELF-PRESENTATION ON SOCIAL NETWORKS AND ITS RELATION TO MENTAL HEALTH**

The increase in social network use in the past couple of years has opened up new research questions in regards to computer-mediated communication. In the field of psychology, problematic Internet use, and, in recent years issues occurring during the use of social network sites, it became of great interest how problematic use might affect the mental health of the users. The purpose of this paper is (based on a systematic review of previous research) to examine (1) the potential impact of various aspects of social network use on the mental health of the users, and (2) to determine the individuals most vulnerable for these impacts. In the forefront of the analysis is self-presentation as the cumulation of impression-forming manage-

ment strategies. From the viewpoint of self-presentation on social networks, it is still unclear whether individuals present themselves in their authentic or idealised form, which is connected to a variety of factors, for example type of audience and privacy on social networks, different motives, attitudes and personality traits. Furthermore, individuals with a lack of social skills are a particularly vulnerable group of users, which are most susceptible to encountering problems while using social network sites, which has potentially negative consequences on their mental health.

Keywords: self-presentation, social networks, Facebook, psychological well-being, mental health

Leta 1995 je Kraut s sodelavci začel z raziskavo HomeNet Project, v kateri so 93 ameriškim gospodinjstvom omogočili spletni dostop in jih opazovali v obdobju naslednjih treh let. Udeleženci predhodno niso imeli izkušenj s spletom, raziskovalci pa so tekom izvajanja raziskave spremljali njihovo duševno zdravje. Na podlagi pridobljenih podatkov so avtorji zaključili, da je prekomerna uporaba spleta pomembno povezana z več znaki, ki kažejo na osamljenost in depresivno simptomatiko (Kraut idr., 2002).

Če je omenjena longitudinalna raziskava ena prvih na področju preučevanja morebitnih negativnih posledic spleta na duševno zdravje, se je raziskovanje v tem dvajsetletnem obdobju premaknilo v prostor spletnih socialnih omrežij, saj so le-ta postala tako vseprisotna, da so bistveno spremenila naravo in obseg socialnih interakcij uporabnikov informacijsko-komunikacijske tehnologije (IKT).

::SPLETNA SOCIALNA OMREŽJA

Računalniško posredovana komunikacija predstavlja skoraj četrtino celotnega časa, ki ga posamezniki preživijo na spletu, pri čemer 83 % uporabnikov poroča o uporabi spletnih socialnih omrežij (Casale, Fioravanti, Flett in Hewitt, 2015). V preteklih letih je uporaba spletnih socialnih omrežij, kot so npr. Facebook, Twitter, LinkedIn itd., dramatično narasla. Facebook danes velja za najbolj popularno spletno socialno omrežje z več kot milijardo registriranih uporabnikov, vsakodnevno pa uporabniki na Facebook-u preživijo več kot 20 minut (Kim in Lee, 2011). Med najbolj številčnimi uporabniki, ki predstavljajo približno 38 % vseh uporabnikov, so mladostniki in mlajši odrasli starosti 18-29 let (»Facebook«, 2013; v Michikyan, Dennis in Subrahmanyam,

2015), uporaba Facebook-a pa naj bi variirala tudi glede na spol, raso, etnično skupino ter tudi glede na stopnjo izobrazbe staršev uporabnika (Nadkarni in Hofmann, 2012). Ženske naj bi v večji meri kot moški uporabljale spletna socialna omrežja z namenom, da bi se primerjale z drugimi uporabniki, medtem ko bi naj moški spletna omrežja v večji meri uporabljali za povezovanje z drugimi uporabniki (Haferkamp, Eimler, Papadakis in Kruck, 2012).

V kontekstu psihološkega raziskovanja socialnih omrežij so raziskovalci v preteklih letih preučevali konstrukte kot npr. identiteto, samospoštovanje in nekatere osebnostne lastnosti (npr. Zhao, Grasmuck in Martin, 2008; Ellison, Heino in Gibbs, 2006; Amichai-Hamburger in Vinitzky, 2010; Buffardi in Campbell, 2008). Amichai-Hamburger in Vinitzky (2010) glede na model velikih pet recimo ugotavljata, da ekstravertnost pozitivno korelira s številom Facebook prijateljev; takšni posamezniki pa poročajo tudi o bolj pogosti uporabi spletnih socialnih omrežij, kar je eden izmed tveganih dejavnikov za razvoj zasvojenosti od spleta (Wilson, Fornasier in White, 2010; v Nadkarni in Hofmann, 2012).

Ob tem je potrebno poudariti, da Facebook uporabnikom omogoča intenzivno interakcijo z drugimi uporabniki, kjer pa je ob samem komuniciranju ali ohranjanju medosebnih stikov pomemben vidik uporabe samopredstavljanje posameznikov (npr. Tandoc, Ferrucci in Duffy, 2015).

::Samopredstavljanje na spletnih socialnih omrežjih

Čeprav se motivacija za uporabo spletnih socialnih omrežij oz. Facebook-a od posameznika do posameznika razlikuje, Facebook ne bi pridobil na svoji popularnosti, če ne bi posameznikom prinašal občutka zadovoljstva ali drugih koristi (Kim in Lee, 2011). Joinson (2008) ugotavlja, da različni motivi za uporabo Facebook-a predvidevajo pogostost njegove uporabe, kar pomeni, da ga posamezniki uporabljajo z namenom zadovoljevanja različnih potreb (Masur, Reinecke, Ziegele in Quiring, 2014). Gre torej za številne motive kot so zabava in prosti čas, »socialna radovednost« (ang. *social curiosity*), pri čemer gre za spremljanje dejavnosti drugih uporabnikov (Brandtzæg idr., 2010; v Błachnio, Przepiorka, Boruch in Bałakier, 2016), druženje in samopredstavljanje (Masur idr., 2014).

V skladu z ugotovitvami drugih avtorjev Nadkarni in Hofmann (2012) predpostavljata dvojni model (ang. *dual-model*) uporabe spletnih socialnih omrežij, pri čemer sta temeljna motiva za njihovo uporabo (1) potreba po pripadnosti (ang. *need to belong*) in (2) potreba po samopredstavljanju (ang. *need for self-presentation*).

Klasična teorija samopredstavljanja opisuje interakcijo med ljudmi kot poskus

nadzorovanja ali upravljanja vtisa, ki ga napravimo na druge posameznike. Goffman (1959) predvideva, da v neposredni komunikaciji podobno kot akterji v gledališki igri na odru pred občinstvom odigravamo in poudarjamo lastne pozitivne vidike z namenom, da bi na druge napravili želeni vtis ter pridobili odobravanje in spoštovanje s strani drugih. Poleg tega je Goffman predvideval, da posamezniki ne težijo le k poudarjanju lastnih pozitivnih aspektov (kar bi lahko opredelili kot pozitivno samopredstavljanje ali samopromocijo), temveč tudi k temu, da se izogibajo neodobravanju ter skušajo drugim znane negativne informacije s pozitivnim vtisom kompenzirati (kar bi lahko opredelili kot zaščitniško samopredstavljanje).

Sodobna tehnologija in porast spletnih socialnih omrežij ima velik vpliv na takšna prizadevanja. Računalniško posredovana komunikacija se od neposredne (ang. *face-to-face*) komunikacije razlikuje v tem, da odstranjuje več subtilnih znakov in tako daje možnost, da posamezniki optimizirajo svoje samopredstavljanje, obenem pa imajo posamezniki na voljo več časa, da sporočila uredijo, skrbno izbirajo fotografije, ali poudarjajo večinoma pozitivne aspekte (npr. Walther, 2007; Ellison idr., 2006; Tidwell in Walther, 2002). Na spletnih socialnih omrežjih uporabniki ustvarjajo virtualno identiteto s tem, ko o sebi razkrivajo razne eksplicitne (npr. starost, spol in zakonski stan), kot tudi implicitne osebne podatke (npr. objava fotografij, razkrivanje preferenc in druge objave), ki odražajo njihovo mišljenje, čustvovanje in vedenje. Na Facebook-u lahko posamezniki poleg objavljanja različne vsebine izražajo samopredstavljanje tudi na način, ko se na lastne ali na objave drugih uporabnikov odzivajo z naslednjimi funkcijami, in sicer z »všeč mi je« (ang. *Like*, ki predvidoma odraža odobravanje vsebine in podporo), »komentar« (ang. *Comment*, ki omogoča odziv na vsebino ter izražanje misli in čustev) in »deliti« (ang. *Share*, ki omogoča, da se objavljeno vsebino preda v skupno rabo s preostalimi uporabniki) (Lee, Ahn in Kim, 2014). Podatki so na Facebook-u predstavljeni javno ali omejeni na število prijateljev določenega uporabnika, ki pa lahko tudi selektivno izbira občinstvo (npr. prijatelji, partner, družina), ki mu bodo omenjene informacije posredovane (Binder, Howes in Sutcliffe, 2009; v Marder, Joinson, Shankar in Houghton, 2016). Ne glede na to, da je na Facebook-u v večji meri prisotno poudarjanje lastnih pozitivnih vidikov (Bareket-Bojmel, Moran in Shahar, 2016), pa nekatere študije kažejo, da v splošnem posamezniki o sebi dajejo vtis, ki je v skladu s tem, kakšni so v resničnem življenju (npr. Back idr., 2010; Wilson, Gosling in Graham, 2012; v Garcia in Sikström, 2014). Ker so ugotovitve navidezno nasprotujoče, je potrebno upoštevati, da na samopredstavljanje vplivajo tudi druge spremenljivke, kot so spol, starost in drugi konstrukti npr. identiteta, samospoštovanje ali osebnostne lastnosti.

«Facebook »jaz«

Tako imenovano lažno samopredstavljanje je fenomen, ki je bil poznan že pred nastopom digitalne ere. Pri lažnem samopredstavljanju gre za to, da posamezniki sebe pogosto predstavljajo na način, ki ni skladen s tem, kakršne so osebe v resnici. Med prvimi avtorji je neskladje med realnim in idealnim jazom opisoval Rogers leta 1959 (Rogers, 1959; v Gil-Or, Levi-Belz in Turel, 2015), pri čemer idealni jaz, za razliko od realnega, predstavlja to, kar si posameznik želi postati kot posledica povratnih informacij, ki jih je oseba prejela v zgodnejših obdobjih razvojnega obdobja. Winnicott (1960) podobno predvideva, da se posameznikov ego lahko razcepi na resnični in lažni jaz, pri čemer je resnični jaz spontan, avtentičen in realen, lažen pa obramben in zaščitniški z namenom, da prekrije resnični jaz (Winnicott, 1960; v Gil-Or idr., 2015). Poleg tega sta Rogers kot tudi Winnicott domnevala, da je nizka stopnja prikazovanja lažnega jaza (redko in nekonsistentno) za posameznika povsem običajna in brez negativnih posledic, medtem ko visoka stopnja prikazovanja lažnega jaza (pogosto in konsistentno) in posledično veliko neskladje med resničnim in lažnim jazom, lahko s seboj prinaša psihološke težave, znižano psihično blagostanje, v končni fazi pa vodi tudi v razvoj raznih psihopatologij (Gil-Or idr., 2015).

Okoliščine spletnih socialnih omrežij posameznike še posebej spodbujajo k lažnemu samopredstavljanju, zato so nekateri avtorji tovrstno samopredstavljanje poimenovali kot »Facebook-jaz« (ang. *Facebook-self*), ki pa ni nujno namerno ali zavestno ravnanje. Omenjena dinamika, ki jo predpostavljata Rogers (1959) ali Winnicott (1960) se tako lahko prestavi tudi v virtualni svet. Resnični jaz je za razliko od lažnega bistveno bolj pristen ter pripomore k temu, da posamezniki ustvarjajo bolj iskrene in dlje časa trajajoče odnose z drugimi uporabniki, ki se nemalokrat prenesejo tudi v resnično življenje (McKenna, Green in Gleason, 2002; v Gil-Or idr., 2015). Za razliko od realnega ali resničnega jaza, se uporabniki poslužujejo strategij lažnega samopredstavljanja z namenom, da se bi približali želeni idealizirani sliki o sebi, kar ima za posledico občutek zadovoljstva in jim prinaša druge ugodnosti (Gil-Or idr., 2015). Poleg tega je lahko vzrok za lažno samopredstavljanje tudi raziskovanje in prevzemanje različnih identitet (Turkle, 1995; v Gil-Or idr., 2015) kot je še posebej značilno za obdobje mladostništva (Michikyan idr., 2015), posledica negativnih izkušenj s samorazkrivanjem na spletnih socialnih omrežjih (Forest in Wood, 2012; v Gil-Or idr., 2015), ali pa so posamezniki preprosto zaskrbljeni glede zasebnosti in varovanja osebnih podatkov zaradi redefinicije zasebnosti na spletnih socialnih omrežjih, ki je v preteklih letih postala ena glavnih skrbi njihovih uporabnikov (npr. Błachnio idr., 2016).

::Samopredstavljanje na spletnih socialnih omrežjih in duševno zdravje

Pred razvojem računalniško posredovane komunikacije so raziskovalci predvidevali, da obseg samopredstavljanja napovedujejo predvsem psihološki konstrukti kot so identiteta, samospoštovanje in depresivna simptomatika (Michikyan idr., 2015). Podobno kot v neposredni komunikaciji sodobnejše študije ugotavljajo, da je samopredstavljanje na Facebook-u povezano z identiteto (Zhao idr., 2008), samospoštovanjem (Ellison idr., 2006; Mehdizadeh, 2010), depresivno simptomatiko (Moreno idr., 2011), obenem pa nekateri avtorji (npr. Casale idr., 2015) predvidevajo, da lahko preferenca za računalniško vodeno komunikacijo vodi v problematično uporabo spleta, kar pa lahko razumemo kot predhodno stopnjo zasvojenosti od spleta.

Med ugotovitvami preteklih študij sta z vidika proučevanja samopredstavljanja na spletnih socialnih omrežjih ter morebitnih posledic na duševno zdravje pomembna predvsem dva faktorja, ki vplivata na intenzivnost uporabe spletnih socialnih omrežjih v namene samopredstavljanja, in sicer (1) socialne spretnosti v neposredni komunikaciji in (2) izraženost narcisizma kot osebne lastnosti.

Peter in Valkenburg (2006) recimo ugotavljata, da socialno anksiozni mladostniki večjo pomembnost pripisujejo računalniško posredovani komunikaciji kot socialno neanksiozni mladostniki (Peter in Valkenburg, 2006) in o sebi razkrivajo več informacij kot v neposredni komunikaciji, pri čemer pa je njihov način samopredstavljanja usmerjen k prikrivanju lastnih pomanjkljivosti, kar je povezano s strahom pred negativnimi povratnimi informacijami (Jain in Sudhir, 2010; v Casale idr., 2015). Pomanjkanje socialnih spretnosti bi lahko bilo hkrati povezano tudi s stopnjo izključenosti posameznika iz socialne skupine. Na podlagi teorije sociometra avtorjev Baumeistra in Learyja, kjer stopnja socialne vključenosti odraža stopnjo samospoštovanja, lahko nadalje sklepamo, da bodo tudi posamezniki z nižjo stopnjo samospoštovanja pogosteje uporabljali računalniško posredovano komunikacijo (Baumeister in Leary, 1995; v Nadkarni in Hofmann, 2012). Na spletnih socialnih omrežjih je posameznikom z nižjim samospoštovanjem omogočena kompenzacija njihovih pomanjkljivih socialnih spretnosti iz resničnega življenja, obenem pa obstaja večja verjetnost, da bodo ti posamezniki predstavljali lažni jaz, saj jim lažno samopredstavljanje prinaša razne koristi, kot je odobravanje s strani drugih in s tem zadovoljevanje potrebe po pripadnosti (Gil-Or idr., 2015). Ne glede na koristi pa je ena od preteklih študij zabeležila tudi negativne posledice, saj samorazkrivanje na spletnih socialnih omrežjih lahko privede do nestrinjanja s strani drugih uporabnikov (Forest in Wood, 2012; v Gil-Or idr., 2015) in posledično negativnih čustev ali celo depresivne simptomatike

pri posameznikih z nižjim samospoštovanjem (npr. Feinstein idr., 2012; v Gil-Or idr., 2015).

Če upoštevamo socialni vidik Facebook-a in njegov vpliv na komunikacijo, pripomore njegova uporaba tudi k zmanjševanju stopnje osamljenosti. Metaanaliza avtorjev Songa in sodelavcev (2014) je pokazala, da posamezniki z višjo stopnjo osamljenosti pogosteje uporabljajo Facebook, kar je v nasprotju s predvidevanji, da Facebook pri uporabnikih povzroča občutek osamljenosti (Song idr., 2014). Posameznikom, ki doživljajo negativne občutke zaradi pomanjkanja medosebnih odnosov, predstavlja Facebook vir emocionalne opore (Morahan-Martin in Schumacher, 2003; v Błachnio idr., 2016), poleg tega pa ima znižanje stopnje osamljenosti pozitivne posledice na njihovo psihično blagostanje (Kraut idr., 2002). Ne glede na omenjeno pa se občutek povezanosti na spletnih socialnih omrežjih razlikuje od povezanosti v resničnem življenju; osebe, ki so Facebook uporabljale v namene druženja, so bile sicer manj osamljene na spletu, ne pa tudi v resničnem življenju (Grieve, Indian, Witteveen, Tolan in Marrington, 2013).

V preteklih letih se je v splošnem uveljavil konsenz, da spletna socialna omrežja predstavljajo idealne okoliščine za doseganje narcisoidnih ciljev. Narcisizem je opredeljen kot grandiozna predstava o sebi, ki vključuje visoko mero samoobčudovanja in občutek lastne večvrednosti, obenem pa tudi obsesijo z uspehom in zahtevo po občudovanju s strani drugih (v Garcia in Sikström, 2014). Za razlago povezave med narcisizmom in vedenjem na spletu je na voljo veliko empiričnih raziskav (npr. v Lee idr., 2014), ki enoznačno ugotavljajo, da narcisoidni posamezniki na spletnih socialnih omrežjih preživijo veliko količino časa in jim pripisujejo visoko pomembnost, saj jim tovrstne spletne platforme omogočajo prikazovanje njihove idealizirane predstave o sebi in to vedenje celo spodbujajo (Wallace in Baumeister, 2002; v Nadkarni in Hofmann, 2012). Buffardi in Campbell (2010) sta ugotovila statistično pomembno povezavo med narcisizmom in uporabo Facebook-a, še posebej pri aktivnostih kot je posodabljanje profila in objavljanje slik, kar lahko razumemo kot elementa samopredstavljanja z namenom samopromocije (Nadkarni in Hofmann, 2012). Osebe z visoko stopnjo narcisizma imajo torej tendenco, da se predstavljajo v idealizirani obliki, kar ima za posledico to, da bodo pogosteje uporabljale spletna socialna omrežja, saj jim ta omogočajo nadzor informacij, ki jih bodo ostalim uporabnikom predstavile, obenem pa imajo na voljo neomejeno količino časa, da se na povratne informacije ustrezno odzovejo.

Ob omenjenih dejavnikih je z vidika preučevanja vpliva samopredstavljanja na duševno zdravje potrebno vključiti tudi avtentičnost (npr. Gil-Or idr., 2015). Avtentičnost odraža stopnjo, do katere posameznik živi lastno življenje v skladu z individualnim jedrom lastne osebnosti in ne na podlagi zunanjih

(socialnih) vplivov. Avtentičnost kot osebnostna lastnost predstavlja pomemben vidik psihičnega blagostanja, pri čemer nizka stopnja izraženosti te lastnosti predvideva negativen vpliv na duševno zdravje ali celo nastop psihopatologije kot je depresivna simptomatika (Harter idr., 1996; v Gil-Or idr., 2015). Osebe so v primeru lažnega samopredstavljanja do sebe manj pristne (Gil-Or idr., 2015), kar pa se pojavlja pogosteje pri posameznikih z nizko stopnjo samospoštovanja (Elliott, 1982; Badanes in Harter, 2007; v Michikyan idr., 2015) in pri posameznikih z višjo stopnjo izraženega narcisizma, ki lažni jaz prikazujejo pogosto in tudi konsistentno (Gil-Or idr., 2015).

::SISTEMATIČNA ANALIZA ZNANSTVENIH PRISPEVKOV

Iz predhodno omenjenega lahko izpeljemo, da je uporaba spletnih socialnih omrežij, natančneje Facebook-a, tako pozitivno kot negativno povezana z duševnim zdravjem posameznikov (npr. Tarafdar idr., 2013; D'Arcy idr., 2014; v Gil-Or idr., 2015). Ena izmed možnih razlag za te razlike je lahko predvsem širok spekter uporabnikov, ki se razlikujejo v pogostosti in načinu uporabe spletnih socialnih omrežij, osebnostnih lastnostih, koristih, ki jih pridobijo ter nenazadnje tudi v stališčih, ki so jih razvili do uporabe spletnih socialnih omrežij.

Nadalje lahko predvidevamo, da bodo predvsem osebe, ki se v resničnem življenju zaradi pomanjkljivih socialnih spretnosti izogibajo socialnim interakcijam, za medij komuniciranja izbrale spletna socialna omrežja, saj jih ta razbremenijo neprijetnih občutkov, obenem pa jih občutek zadovoljstva motivira k prekomerni uporabi spleta, ki lahko potencialno vodi v zasvojenost. V zadnjih nekaj letih se sicer kaže interes za proučevanje narcisizma v okviru spletnih socialnih omrežij, kljub temu pa ga v nadaljnji analizi ne bomo podrobneje obravnavali. Obravnavo narcisizma smo v nadaljevanju izpustili predvsem zaradi manjšega števila v analizo vključenih raziskav, ki bi pojav natančneje proučile. Ker sodobnejše študije opozarjajo na pomen lažnega samopredstavljanja (npr. Gil-Or idr., 2015), lahko tudi nadalje predvidevamo, da se bodo posamezniki na spletnih socialnih omrežjih pogosteje prikazovali v idealizirani obliki (lažni jaz) predvsem zaradi morebitnih pozitivnih posledic, kot je občutek zadovoljstva zaradi odobravanja s strani drugih uporabnikov. Ne glede na občutek zadovoljstva pa obstaja verjetnost, da bo na spletnih socialnih omrežjih prisotna določena skupina posameznikov, npr. osebe s pomanjkanjem socialnih spretnosti (socialno anksiozni posamezniki, posamezniki z nizko stopnjo samospoštovanja, osamljeni posamezniki), ki bodo v večji meri uporabljali spletna socialna omrežja z namenom samopredstavljanja, kar pa bo negativno povezano z njihovim duševnim zdravjem.

Z namenom preverjanja omenjenih predpostavk smo v nadaljevanju izvedli pregledno sistematično analizo znanstvenih prispevkov, dostopnih v mednarodnih znanstvenih podatkovnih zbirkah (PsycINFO in Web of Science). V mesecu maju 2016 smo v omenjenih podatkovnih zbirkah iskali znanstvene prispevke po ključnih besedah self-presentation (samopredstavljanje), impression management (upravljanje vtisov), social network (socialna omrežja), social media (socialni mediji) in Facebook. Primer iskalne zahteve: (self-presentation OR impression management) AND (social network OR social media OR Facebook).

Ob pregledu zbirke PsycINFO smo brez izključitvenih kriterijev pri iskanju dobili 258 zadetkov. Temu so sledili izključitveni kriteriji: source type – academic journals (tip vira informacij – znanstvene revije), language – english (jezik – angleščina), publication date – 2010-2016 (datum objave – od leta 2010 do 2016), full text (dostopnost do celotnega članka).

Ob pregledu zbirke Web of Science smo brez izključitvenih kriterijev pri iskanju dobili 560 zadetkov (članki, ki so v celoti dostopni z oddaljenim dostopom). Temu so sledili izključitveni kriteriji: document type – article (tip dokumenta – članek), language – english (jezik – angleščina), publication year – 2010-2016 (leto objave – od leta 2010 do 2016) in research area – psychology, behavioral sciences, communication (področje raziskovanja – psihologija, vedenjske študije, komunikacija).

V nadaljnji fazi smo preverili presek obeh podatkovnih zbirk (137 člankov) ter podrobneje pregledali naslov, ključne besede in povzetke z namenom, da bi našli prispevke, ki se specifično nanašajo na raziskovanje samopredstavljanja na spletnih socialnih omrežjih in povezav ali posledic, ki ga ima to vedenje na duševno zdravje njihovih uporabnikov. Na koncu smo pridobili 14 empiričnih člankov, za katere menimo, da so za namen pričujoče analize najprimernejši. Ugotovitve teh raziskav se namreč nanašajo na preučevanje morebitnih povezav ali posledic uporabe spletnih socialnih omrežij na duševno zdravje, ki vključujejo različne skupine uporabnikov (socialno anksiozni posamezniki, posamezniki z nizko stopnjo samospoštovanja in osamljeni posamezniki).

Ugotovitve

Bistvene ugotovitve raziskav, ki so bile zajete v poglobljeno analizo, so predstavljene v tabeli 1. V nadaljevanju sledi integracija teh ugotovitev.

Tabela 1: Bistvene ugotovitve analiziranih člankov

	Avtorji	Vzorec			Bistvene ugotovitve
		Število N	Starost M (SD)	Spol (% ženski)	
1.	Bareket-Bojmel, Moran in Shahaar (2016)	156	24,5 (1,66)	77	Med udeleženci študije na spletnih socialnih omrežjih več posameznikov poudarja pozitivne vidike o sebi kot negativne. Poudarjanje negativnih vidikov o sebi je pozitivno povezano s socialno podporo (večje število »like-ov« in komentarjev).
2.	Błachnio, Przepiorka, Boruch in Bałakier (2016)	551	19,86 (3,06)	71	Osamljenost in predstavljanje pozitivnih kot tudi negativnih vidikov o sebi so pozitivno povezani z uporabo Facebook-a (med drugim tudi z zasvojenostjo s Facebook-om). Potreba po zasebnosti je negativno povezana z uporabo Facebook-a do določene stopnje (visoko izražena potreba po zasebnosti lahko odraža visoko stopnjo osamljenosti, pri čemer pa osamljeni posamezniki v večji meri in pogosteje uporabljajo Facebook).
3.	Casale, Fioravanti, Flett in Hewitt (2015)	200	22,25 (2,11)	51	Samopredstavljanje, kjer se posamezniki izogibajo prikazovanju lastnih pomanjkljivosti in situacijam, kjer bi se te lahko razkrile, je pozitivno povezano s problematično uporabo spleta. Samopredstavljanje, kjer se posamezniki izogibajo prikazovanju lastnih pomanjkljivosti in situacijam, kjer bi se te lahko razkrile, je pozitivno povezano s pomembnostjo, ki jo uporabniki pripisujejo uporabi spleta.

4.	Chen in Kim (2013)	898	24	62	Motivi zabave, druženja in samopredstavljanje so pozitivno povezani s problematično uporabo spletnih socialnih omrežij, pri čemer zaskrbljenost glede zasebnosti deluje kot moderatorska spremenljivka in niža jakost pozitivne povezave (razen pri motivu zabave).
5.	Chou in Edge (2012)	425	Ni podatka (dodiplomski študenti)	57	Posamezniki, ki so Facebook uporabljali dlje, so bili mnenja, da so drugi posamezniki bolj zadovoljni in da živijo boljše življenje, kar so dojemali kot nepravično. Uporabniki, ki imajo več prijateljev na Facebook-u, so bili v večji meri tega mnenja.
6.	Gil-Or, Levi-Belz in Turel (2015)	258	27,04 (6,12)	66	V poprečju so udeleženci študije poročali o tem, da se njihov jaz na Facebook-u razlikuje od tega, kakršni so v realnem življenju. Samospošтовanje je pozitivno povezano s količino uporabe Facebook-a. Ambivalentni in izogibalni stil navezanosti sta negativno povezana s samospošтовanjem in avtentičnostjo; nadalje sta samospošтовanje in avtentičnost negativno povezani s pogostostjo lažnega samopredstavljanja.
7.	Gonzales in Hancock (2011)	63	Ni podatka (študenti)	26	Udeleženci, ki so v eksperimentu posodabljali ali si ogledovali svoj Facebook profil, so poročali o višji stopnji samospošтовanja.
8.	Kim in Lee (2011)	391	19,57 (2,88)	72	Število Facebook prijateljev je pozitivno povezano s subjektivnim blagostanjem, vendar pri tem zaznava socialne podpore ni vmesna spremenljivka. Med številom Facebook prijateljev in zaznavo socialne podpore obstaja nelinearna (obrnjena U) povezava. Med pozitivnim samopredstavljanjem in subjektivnim blagostanjem obstaja neposredna pozitivna povezava, medtem ko pri pozitivni povezavi med pristnim samopredstavljanjem in subjektivnim blagostanjem obstaja vmesna spremenljivka (zaznana socialna podpora).

9.	Lee-Won, Herzog in Gwan Park (2015)	243	19,69 (1,12)	72	Socialna anksioznost in potreba po pripadnosti (poddimenziji potreba po socialni vključenosti in druženju) sta pozitivno povezani s problematično uporabo spleta. Pozitivna povezava med socialno anksioznostjo in problematično uporabo spleta je bila močnejša v primeru višje izraženosti potreb po socialni vključenosti in druženju (moderatorska spremenljivka).
10.	Marder, Joinson, Shankar in Houghton (2016)	Študija 1: 28 Študija 2: 80	Študija 1: 20,04 (0,88) Študija 2: 19,94 (2,17)	Študija 1: 57 Študija 2: 0	Posamezniki v primeru verjetnosti, da bodo informacije posredovane spletnim socialnim omrežjem, v neposredni komunikaciji upravljajo vtis (specifično vedenje ali izjave), ki ga bodo naredili na druge z namenom, da se izognejo neželeni predstavi, ki se razlikuje od jaza na Facebook-u.
11.	Masur, Reinecke, Ziegele in Quiring (2014)	581	28,84 (10,76)	67	Vse temeljne psihološke potrebe (avtonomija, kompetentnost, pripadnost) so bile neposredno kot pozitivno povezane z odvisnostjo od spletnih socialnih omrežij. Posredne povezave: Potreba po avtonomiji je pozitivno povezana s potrebo po samopredstavljanju in eskapizmom na SSO. Potreba po kompetentnosti je pozitivno povezana s potrebo po samopredstavljanju in iskanju informacij na SSO. Potreba po pripadnosti je pozitivno povezana s samopredstavljanjem in druženjem na SSO.

12.	Michikyan, Dennis in Subrahmanyam (2015)	261	21,92 (2,76)	75	<p>Udeleženci so v študiji pogosteje poročali o predstavljanju svoje realne podobe (pristno samopredstavljanje) na Facebook-u.</p> <p>Stopnja razvoja identitete in samospoštovanje sta pozitivno povezani s pristnim samopredstavljanjem na Facebook-u.</p> <p>Stopnja razvoja identitete in psihosocialno blagostanje sta negativno povezana z lažnim samopredstavljanjem na Facebook-u.</p> <p>Študija ni pokazala statistično pomembnih razlik pri preverjanju povezanosti med depresijo in samopredstavljanjem na Facebook-u.</p>
13.	Rosen, Whaling, Rab, Carrier in Cheever (2013)	1143	30,74 (12,34)	52	<p>Uporaba Facebooka:</p> <p>Samopredstavljanje na Facebook-u je pozitivno povezano z depresijo, manično depresijo ter narcistično in histrionično osebnostno motnjo.</p> <p>Število Facebook prijateljev je negativno povezano z znižanjem razpoloženjem (distimijo) in shizoidno osebnostno motnjo ter pozitivno povezano z manično depresijo, narcistično in histrionično osebnostno motnjo.</p> <p>Uporaba Facebook-a nasploh je pozitivno povezana z manično depresijo ter narcistično, antisocialno, kompulzivno in histrionično osebnostno motnjo.</p> <p>Opravljanje več del hkrati je pozitivno povezano s simptomi depresije, manične depresije ter narcistično, antisocialno, kompulzivno in paranooidno osebnostno motnjo.</p> <p>Stališča do uporabe tehnologije:</p> <p>Positivna stališča so negativno povezana z razpoložljivskimi motnjami (depresija, distimija in manična depresija) ter antisocialno in paranooidno osebnostno motnjo.</p> <p>Negativna stališča pozitivno povezana z depresijo in manično depresijo.</p> <p>Anksioznost zaradi nezmožnosti dostopanja do Facebook-a:</p> <p>Anksioznost je pozitivno povezana z razpoložljivskimi motnjami (depresija, distimija in manična depresija) ter narcistično, antisocialno in kompulzivno osebnostno motnjo.</p>

14.	Tandoc, Ferruci in Duffy (2015)	736	19 (2,51)	68	<p>Med uporabo Facebook-a in depresivno simptomatiko obstaja posredna povezava. Nadzorovanje aktivnosti drugih uporabnikov na Facebook-u je negativno povezano z depresivno simptomatiko (aktivnosti na Facebook-u kot je objavljanje fotografij ali komunikacija so pozitivno povezane z občutkom zadovoljstva in samospoštovanjem). Uporabniki, ki v večji meri uporabljajo Facebook, pogosteje doživljajo občutek zavisti (obstaja verjetnost, da se pogosteje primerjajo z drugimi uporabniki). Občutek zavisti deluje kot vmesna spremenljivka, ki ustvarja pozitivno povezanost med uporabo Facebook-a in depresivno simptomatiko.</p>
-----	---------------------------------------	-----	-----------	----	--

Rezultati študij nakazujejo na pozitivno povezanost med uporabo Facebook-a in »pozitivnim« oz. lažnim samopredstavljanjem, kjer gre za prikazovanje pozitivnih vidikov o sebi (npr. Bareket-Bojmel idr., 2016; Błachnio idr., 2016; Gil-Or idr., 2015; Marder idr., 2016) ali za izogibanje prikazovanja lastnih pomanjkljivosti (Casale idr., 2015; Marder idr., 2016). V eksperimentu, ki so ga izvedli Marder in sodelavci (2016), tudi ugotavljajo, da v primeru verjetnosti, da bo vsebina (npr. fotografije, izjave) predstavljena virtualno, posamezniki v neposredni komunikaciji upravljajo vtis z namenom, da bi se izognili neželjeni predstavi, ki se razlikuje od jaza, ki ga predstavljajo na Facebook-u. Ti rezultati so v nasprotju z ugotovitvijo avtorjev Michikyan idr. (2015), da posamezniki na Facebook-u predstavljajo več resničnih vidikov in da se pristno samopredstavljanje pojavlja pogosteje kot lažno samopredstavljanje. Poleg tega ugotavljajo, da zlasti mladostniki in mladi odrasli predstavljajo na Facebook-u svoj resnični in lažni jaz hkrati. Nadalje so Błachnio idr. (2016) zabeležili tudi pozitivno povezanost med prikazovanjem negativnih vidikov o sebi in uporabo Facebook-a, pri čemer drugi ugotavljajo, da je predstavljanje negativnih vidikov o sebi (Bareket-Bojmel idr., 2016) ali pristno samopredstavljanje (Kim in Lee, 2011) pozitivno povezano s socialno podporo.

Predstavljanje resničnega ali idealnega oz. lažnega jaza bi naj bilo poleg osnovnih strategij za doseganje ciljev (npr. Baraket-Bojmel idr., 2016) med drugim povezano s stopnjo razvoja identitete in samospoštovanjem, pri čemer sta ti spremenljivki pozitivno povezani s pristnim samopredstavljanjem (Michikyan idr., 2015). Omenjena pozitivna povezanost med samospoštovanjem in pristnim samopredstavljanjem je v skladu z rezultati študije Gil-Or idr. (2015), ki potrjujejo predpostavko, da je samospoštovanje negativno povezano z lažnim samopredstavljanjem (posamezniki z nizkim samospoštovanjem bodo pogosteje predstavljali svoj lažni jaz). Gil-Or in sodelavci (2015) ugotovitev razširijo ter predpostavljajo, da je lažno samopredstavljanje povezano s psihološkimi težavami, ki nastanejo kot posledica ne-varnih stilov navezanosti. Vzročno-posledična zveza ostaja sicer neutemeljena, toda ugotavljajo, da sta ambivalentni in izogibalni stil navezanosti negativno povezana z avtentičnostjo in samospoštovanjem; posamezniki z nižjo stopnjo avtentičnosti in samospoštovanja pa na Facebook-u pogosteje predstavljajo svoj lažni jaz.

V sklopu preučevanja odnosa med samospoštovanjem in samopredstavljanjem na spletnih socialnih omrežjih, raziskovalci ugotavljajo pozitivno povezanost med samospoštovanjem in pogostostjo uporabe Facebook-a (Gil-Or idr., 2015) ter predpostavljajo, da so zlasti posamezniki z nizko stopnjo samospoštovanja nagnjeni k problematični uporabi Facebook-a, saj podobno kot osamljeni in socialno anksiozni posamezniki visoko vrednotijo uporabo spletnih socialnih omrežij (npr. Błachnio idr., 2016; Casale idr., 2015; Chen in

Kim, 2013; Gil-Or idr., 2015). V nasprotju s tem Gonzales in Hancock (2011) na podlagi eksperimenta ugotavljata, da ima selektivno samopredstavljanje na Facebook-u (urejanje informacij na lastnem profilu) posledice v povišani stopnji samospoštovanja.

Ugotovitve nekaterih študij (Lee-Won idr., 2015; Błachnio idr., 2016; Chen in Kim, 2013) kažejo, da so motivi kot so zabava in prosti čas, samopredstavljanje ter socializiranje (npr. potrebi po socialni vključenosti in druženju, Lee-Won idr., 2015) pozitivno povezani s problematično uporabo spletnih socialnih omrežij (in potencialno z razvojem zasvojenosti od spletnih socialnih omrežij), Masur idr. (2014) pa motivacijo za uporabo spletnih socialnih omrežij še razširijo na zadovoljevanje temeljnih psiholoških potreb. Omenjeni avtorji so potrdili, da se potrebe po avtonomiji, kompetentnosti in pripadnosti pozitivno povezujejo med drugim s samopredstavljanjem na spletnih socialnih omrežjih, te pa so bile pozitivno povezane z zasvojenostjo s temi spletnimi platformami. Omenjene potrebe posameznike motivirajo k različnim načinom samopredstavljanja; v primeru nezadovoljene potrebe po avtonomiji lahko posamezniki povsem svobodno izražajo svoj pristni jaz, v primeru nezadovoljene potrebe po kompetentnosti sebe izražajo kot sposobnega posameznika, nezadovoljena potreba po pripadnosti pa posameznike motivira k samopredstavljanju z namenom ustvarjanja socialnega kapitala (Ellison, Steinfeld in Lampe, 2007). Te ugotovitve nakazujejo na paradoksalno naravo uporabe spletnih socialnih omrežij, ki na eni strani omogočajo zadovoljitev temeljnih psiholoških potreb, obenem pa se s tem povečuje tveganje za razvoj zasvojenosti od spletnih socialnih omrežij (Masur idr., 2014).

Nekateri avtorji sicer potrjujejo pozitivno povezanost med samopredstavljanjem, kjer se posamezniki izogibajo prikazovanju lastnih pomanjkljivosti, ter prekomerno oz. kompulzivno uporabo spletnih socialnih omrežij (Casale idr., 2015; Gil-Or idr., 2015), vendar predpostavke, da med samospoštovanjem in problematično uporabo spletnih socialnih omrežij obstaja negativna povezava ali vzročno-posledična zveza, niso preverjali. Błachnio idr. (2016) v svoji študiji potrjujejo pozitivno povezanost med osamljenostjo in uporabo Facebook-a, pri čemer osamljeni posamezniki predstavljajo ranljivo skupino, ki je bolj dovzetna za razvoj zasvojenosti od Facebook-a. Nadalje Lew-Won idr. (2015) ugotavljajo, da med socialno anksioznostjo in problematično uporabo spleta obstaja pozitivna povezanost, pri čemer deluje potreba po pripadnosti (poddimenziji potreba po socialni vključenosti in druženju) kot moderatorska spremenljivka. Socialno anksiozni posamezniki tako pogosteje uporabljajo Facebook kot medij komunikacije v primeru višje izraženosti potreb po socialni vključenosti in druženju. Pri proučevanju problematične uporabe spleta je bilo tudi ugotovljeno, da zaskrbljenost glede zasebnosti deluje kot

moderatorska spremenljivka, ki niža jakost pozitivne povezave med motivi za uporabo spletnih socialnih omrežij in njihovo problematično uporabo (Błachnio idr., 2016; Chen in Kim, 2013). Posamezniki v primeru zaskrbljenosti glede zasebnosti v manjši meri uporabljajo spletna socialna omrežja, obenem pa tem spletnim platformam pripisujejo manjšo pomembnost, kar pa velja le do določene stopnje. Visoko izražena potreba po zasebnosti namreč lahko pri posameznikih odraža visoko stopnjo osamljenosti, ki pa v večji meri in pogosteje uporabljajo Facebook (vendar je potrebno upoštevati, da je bila potrjena le povezanost in ne vzročno-posledična zveza) (Błachnio idr., 2016).

Preučevanje lažnega samopredstavljanja je privedlo tudi do drugih ugotovitev. Tako se pozitivno oz. lažno kot tudi pristno samopredstavljanje pozitivno povezuje s psihičnim blagostanjem uporabnikov Facebook-a, pri čemer gre v ozadju za dva različna mehanizma. V primeru lažnega samopredstavljanja obstaja neposredna pozitivna povezanost zaradi pridobivanja socialnega odobravanja, medtem ko v primeru pozitivne povezave med pristnim samopredstavljanjem in psihičnim blagostanjem obstaja vmesna spremenljivka (zaznana socialna podpora) (Kim in Lee, 2011). Ne glede na to pa lahko opazovanje lažnega jaza drugih posameznikov na Facebook-u privede do zaznave, da so drugi posamezniki bolj zadovoljni in da živijo boljše življenje (Chou in Edge, 2012), kar pa pri posameznikih, ki imajo več Facebook prijateljev in ki uporabljajo Facebook v večji meri, lahko povzroči občutek zavisti kot to predpostavljajo Tandoc idr. (2015) (vendar te predpostavke in povezave niso mogli potrditi). V omenjeni študiji avtorji med drugim ugotavljajo, da med uporabo Facebook-a in depresivno simptomatiko obstaja posredna povezava in da pri tem občutek zavisti deluje kot vmesna spremenljivka. Nadzorovanje aktivnosti drugih uporabnikov na Facebook-u je sicer negativno povezano z depresijo, saj so aktivnosti drugih uporabnikov kot je objavljanje fotografij ali komunikacija (v obliki komentarjev pod objavljenimi vsebinami) pozitivno povezane z občutkom zadovoljstva in samospoštovanjem pri opazovalcih tovrstnih objavljenih vsebin (Kim in Lee, 2011; Gonzales in Hancock, 2011; Tandoc idr., 2015), v primeru pojava občutka zavisti pa nasprotno obstaja pozitivna povezanost med uporabo Facebook-a in depresivno simptomatiko. Podobno Rosen idr. (2013) v proučevanju povezanosti med uporabo spleta in duševnimi motnjami ugotavljajo, da je izmed razpoloženskih motenj depresija poleg manične depresije in distimije pozitivno povezana s samopredstavljanjem na Facebook-u, je pa s samopredstavljanjem na Facebook-u pozitivno povezana tudi narcisistična in histrionična osebnostna motnja. Nadalje so avtorji ugotovili tudi, da se negativna stališča do uporabe tehnologije pozitivno povezujejo z depresijo in manično depresijo, medtem ko so razpoloženske ter tudi nekatere osebnostne motnje (narcisistična, antisocialna in kompulzivna)

pozitivno povezane z občutkom anksioznosti zaradi preprečevanja uporabe Facebooka.

::SKLEPI

Namen pričujoče analize je bil proučiti potencialni vpliv samopredstavljanja na spletnih socialnih omrežjih na duševno zdravje njihovih uporabnikov in v nadaljevanju opredeliti skupino posameznikov, ki so za negativne vplive najbolj dovzetni.

Z vidika samopredstavljanja na spletnih socialnih omrežjih ostaja še vedno nejasno, ali se posamezniki v večji meri predstavljajo v idealizirani oz. lažni podobi. Rezultati študij so nasprotujoči, saj nekateri avtorji ugotavljajo pozitivno povezanost med uporabo Facebook-a in pozitivnim oz. lažnim samopredstavljanjem (Baraket-Bojmel idr., 2016; Błachnio idr., 2016; Gil-Or idr., 2015; Marder idr., 2016), drugi pa ugotavljajo, da posamezniki na Facebook-u predstavljajo več resničnih vidikov in da se pristno samopredstavljanje pojavlja pogosteje kot lažno (Michikyan idr., 2015). Ena izmed možnih razlag za to je lahko ta, da različno »občinstvo« na spletnih socialnih omrežjih (npr. prijatelji, družina in ostali) sicer vpliva na samopredstavljanje npr. na Facebook-u (Zhao idr., 2008), kar bi lahko vodilo posameznike v to, da na Facebook-u predstavljajo svoje idealizirane vidike, vendar lahko uporabniki z različnimi funkcijami regulirajo, katerim posameznikom bodo predstavili določene informacije (Tufekci, 2008; v Michikyan idr., 2015). Tako predvidamo, da bodo uporabnikom, ki jih posamezniki poznajo tudi osebno in so njihovi prijatelji ali del družine, predstavljali več resničnih vidikov o sebi, kot uporabnikom, ki jih osebno ne poznajo, obenem pa to obrazloži tudi to, da so na Facebook-u lahko hkrati prisotni vidiki resničnega in lažnega jaza (npr. Michikyan idr., 2015).

Predvideli smo, da naj bi pogosto in konsistentno lažno samopredstavljanje na Facebook-u odražalo stopnjo nesprejemanja posameznikov v njihovem resničnem življenju, pri čemer jih odobravanje s strani drugih motivira k pretiranem predstavljanju pozitivnih vidikov o sebi. Študije sicer niso neposredno proučevale povezanosti med pogostim in konsistentnim lažnim samopredstavljanjem na Facebook-u ter duševnim zdravjem, vendar pa Gil-Or idr. (2015) ugotavljajo, da je pogostost lažnega samopredstavljanja negativno povezana s stopnjo avtentičnosti, ta pa glede na prejšnje ugotovitve pozitivno korelira s psihičnim blagostanjem (Wood idr., 2008; v Gil-Or idr., 2015). To bi lahko dopolnili z ugotovitvijo, da resnični jaz za razliko od lažnega pripomore k temu, da posamezniki ustvarjajo bolj iskrene in dlje časa trajajoče odnose z drugimi uporabniki Facebook-a, ki se nemalokrat

prenesejo tudi v resnično življenje (McKenna idr., 2012; v Gil-Or idr., 2015). Iz tega razloga je bilo upravičeno sklepati, da je pogosto in konsistentno lažno samopredstavljanje odraz nizke stopnje avtentičnosti, kar pa je negativno povezano z duševnim zdravjem. Avtorji Gil-Or idr. (2015) kot eno izmed možnih razlag za pozitivno povezanost med pogostostjo lažnega samopredstavljanja in psihološkimi težavami ponudijo teorijo navezanosti, kjer bi naj zgodnji odnosi vplivali na razvoj tipa navezanosti, ki v odrasli dobi v večji meri določa medosebne odnose.

Nadalje lahko na podlagi analize prispevkov sklepamo, da je problematična (kompulzivna ali prekomerna) uporaba spletnih socialnih omrežij negativno povezana z duševnim zdravjem, vendar je pri tem potrebno upoštevati, da na to povezanost vpliva več drugih spremenljivk. Potrebno je upoštevati zlasti pomembnost, ki jo posamezniki pripisujejo uporabi spleta (npr. Casale idr., 2015), saj posamezniki, ki se izogibajo prikazovanju lastnih pomanjkljivosti in situacijam, kjer bi se te lahko razkrile, visoko vrednotijo uporabo računalniško posredovane komunikacije, kar pa je nadalje pozitivno povezano s problematično uporabo spletnih socialnih omrežij. Ker Facebook omogoča zadovoljitev različnih potreb, kot so zabava in prosti čas, druženje in samopredstavljanje ter s tem povzroča občutek zadovoljstva, je možno sklepati, da posamezniki z določenimi osebnostnimi lastnostmi pričnejo prekomerno uporabljati spletna socialna omrežja, kar v končni fazi lahko vodi tudi v zasvojenost. Problematična uporaba spletnih socialnih omrežij pa ima negativne posledice na duševno zdravje tudi iz drugega vidika. Pogostejša in intenzivnejša uporaba Facebook-a je povezana tudi z idealizacijo podobe drugih, ki si jo intenzivni uporabniki ustvarijo (npr. Chou in Edge, 2012). Drugi so tako videni kot bolj zadovoljni, saj večinoma predstavljajo idealizirane podobe o sebi, kar je nadalje lahko povratno povezano (vpliva) na intenzivne uporabnike, da sebe doživljajo slabše (npr. Chou in Edge, 2012; Tandoc idr., 2015; Rosen idr., 2013).

In kaj bi lahko na podlagi naše analize zaključili glede specifičnih skupin posameznikov, ki so še posebej ranljivi glede problematične (kompulzivne ali prekomerne) uporabe spletnih socialnih omrežij?

Na prvem mestu lahko izpostavimo posameznike z izraženo socialno anksioznostjo. Takšni posamezniki so v kontekstu socialnih omrežij usmerjeni k prikrivanju lastnih pomanjkljivosti, kar je povezano s strahom pred negativnimi povratnimi informacijami (npr. Casale idr., 2015), jim pa je na spletnih socialnih omrežjih omogočeno strateško samopredstavljanje, kjer so razbremenjeni negativnih občutkov, ki jih sicer doživljajo v neposredni komunikaciji.

Podobno kot socialno anksiozni posamezniki, tudi posamezniki z nizko stopnjo samospoštovanja in osamljeni posamezniki visoko vrednotijo uporabo

računalniško posredovane komunikacije (npr. Błachnio idr., 2016; Casale idr., 2015; Chen in Kim, 2013; Gil-Or idr., 2015).

Posamezniki z nizko stopnjo samospoštovanja imajo predvidoma slabše socialne spretnosti in s tem nezadovoljeno potrebo po pripadnosti. Takšne posameznike lahko torej v uporabo spletnih socialnih omrežij vodi potreba po pripadnosti, kar se sklada z ugotovitvijo študije avtorjev Masur idr. (2014), ki pa poleg tega ugotavljajo tudi pozitivno povezanost med zadovoljevanjem temeljnih psiholoških potreb in zasvojenostjo s Facebook-om. Omenjenemu sklepu sicer nasprotuje ugotovitev avtorjev Gonzales in Hancock (2011), ki sta v eksperimentu ugotovila, da so posamezniki, ki so tekom eksperimenta posodabljali ali si ogledovali svoj Facebook profil, poročali o višji stopnji samospoštovanja.

Izsledki glede osamljenosti niso enoznačni, so pa pri tem pomembni različni motivi same uporabe Facebook-a. Mladostniki, ki so uporabljali Facebook za kompenzacijo socialnih spretnosti, so postali čez čas bolj osamljeni, medtem ko so mladostniki, ki so uporabljali Facebook z namenom, da spoznajo nove prijatelje, poročali o nižji stopnji osamljenosti (npr. Błachnio idr., 2016). Osamljeni posamezniki tako v večji meri uporabljajo spletna socialna omrežja, vendar ne obstajajo enoznačni podatki, ali je uporaba Facebook-a pozitivno ali negativno povezana z njihovim duševnim zdravjem, saj imajo v tej povezavi pomemben vpliv tudi druge spremenljivke kot so način uporabe Facebook-a, potreba po zasebnosti (Błachnio idr., 2016).

Tekom analize člankov in ugotovitev, ki jih različni avtorji navajajo, je bilo mogoče opaziti tudi številne pomanjkljivosti, iz katerih sledijo priporočila za nadaljnje raziskovanje.

Večina zajetih študij (z izjemo Gonzales in Hancock (2011) in Marder idr. (2016)), je proučevala zgolj povezanost, zato je nemogoče govoriti o vzročno-posledični zvezi in s tem o posledicah, ki bi se kazale v duševnem zdravju uporabnikov. Iz tega razloga je na podlagi zajetih študij nemogoče v celoti odgovoriti na raziskovalno vprašanje, saj pri tem ni bil razjasnjena vzročno-posledična zveza med samopredstavljanjem na spletnih socialnih omrežjih in duševnim zdravjem.

Nadalje je bilo mogoče opaziti pomanjkljivosti, ki se navezujejo na same značilnosti vzorcev v zajetih raziskavah. Pogosto so raziskave temeljile na vzorcu študentov, ki sicer spadajo med bolj številčne uporabnike Facebook-a, vendar je uporabnikov veliko več in zajemajo tudi druge starostne skupine. Poleg tega je v večini študij, z izjemo študij avtorjev Casale idr. (2015) in Rosen idr. (2013), v vzorcu prevladovalo število žensk. Nadalje pa znižuje stopnjo zunanje veljavnosti oz. možnosti posploševanja tudi dejstvo, da so udeleženci v raziskavah bili izbrani sistematično (na podlagi posredovanja povezave

preko e-pošte), zaradi česar obstaja verjetnost, da so v raziskavah sodelovali posamezniki, ki jim je omenjena tematika iz različnih razlogov bližja.

Naslednja pomanjkljivost se nanaša na merske instrumente, ki so jih avtorji v svojih študijah uporabljali. Ker je uporaba spletnih socialnih omrežij pojav, ki se ga raziskuje dobrih deset let, obstaja verjetnost, da nekateri vprašalniki, ki jih v študijah uporabljajo, nimajo ustreznih psihometričnih značilnosti. Tako obstaja vprašanje vsebinske in konstruktne veljavnosti nekaterih na novo ustvarjenih merskih lestvic in vprašalnikov, saj med raziskovalci še vedno ni konsenza npr. glede pomena funkcije »všeč mi je« (ang. *Like*), ki bi lahko pomenila socialno podporo, socialni kapital idr., poleg tega pa Facebook vsako leto posodablja funkcije, tako da se omenjeni funkciji pridružujejo tudi druge ikone, s pomočjo katerih se posamezniki lahko odzovejo in podajo povratne informacije. Iz tega razloga so v prihodnosti potrebne nadaljnje validacije merskih instrumentov. Ob uporabi lestvic in vprašalnikov v raziskovalne namene pa lahko pridodamo tudi splošno dilemo glede tehnik samoporočanja, saj obstaja verjetnost, da posamezniki v tem kontekstu podajajo socialno zaželeno odgovore; v konkretnem primeru naše analize to pomeni, da osebe s potrebo po izogibanju izkazovanja lastnih pomanjkljivosti v manjši meri priznavajo, da na spletu predstavljajo svoj lažni jaz (McKenna idr., 2002; v Casale idr., 2015). Iz tega razloga bi bilo smiselno v nadaljnjem raziskovanju meriti uporabo Facebook-a na podlagi posrednih mer (npr. opazovanje in beleženje aktivnosti uporabnikov Facebook-a s strani raziskovalcev).

Obstaja pa še splošnejša, konceptualna zagata glede raziskav, ki smo jih zajeli v analizo. V pretežnem skupnem imenovalcu zajetih raziskav je predvsem negativna konotacija, ki jo avtorji pripisujejo uporabi spletnih socialnih omrežij, ki nadalje daje vtis, da je uporaba spletnih socialnih omrežij povezana zgolj z negativnimi posledicami (npr. Casale idr., 2015; Chen in Kim, 2013; Chou in Edge, 2012; Gil-Or idr., 2015; Lee-Won idr., 2015; Marder idr., 2016; Masur idr., 2014). Iz tega razloga ostaja vprašanje, ali so negativne povezave med uporabo Facebook-a in duševnim zdravjem dejansko prisotne, ali pa se študije večinoma osredotočajo na proučevanje negativnih posledic (potrebno je upoštevati, da pri tem niti ne potrjujejo vzročno-posledičnih zvez). Študije na ta način niso uravnotežene glede tega, katere poročajo o negativni povezanosti med uporabo spletnih socialnih omrežij in duševnim zdravjem, ter katere poročajo o pozitivni povezanosti, k temu pa je potrebno dodati, da so avtorji proučevali zgolj Facebook in zanemarili druga spletna socialna omrežja kot so Twitter, LinkedIn ali Snapchat, ki v zadnjih dveh letih pridobivajo na svoji pomembnosti.

::LITERATURA

- Amichai-Hamburger, Y., Vinitzky, G. (2010). Social network use and personality. *Computers in Human Behavior*, 26, 1289-1295. doi: 10.1016/j.chb.2010.03.018
- Bareket-Bojmel, L., Moran, S., Shahar, G. (2016). Strategic self-presentation on Facebook: personal motives and audience response to online behavior. *Computer in Human Behavior*, 55, 788-795. doi: 10.1016/j.chb.2015.10.033
- Błażnio, A., Przepiorka, A., Boruch, W., Bałakier, E. (2016). Self-presentation styles, privacy, and loneliness as predictors of Facebook use in young people. *Personality and Individual Differences*, 94, 26-31. doi: 10.1016/j.paid.2015.12.051
- Buffardi, L. E., Campbell, W. K. (2008). Narcissism and social networking web sites. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(10), 1303-1314. doi: 10.1177/0146167208320061
- Casale, S., Fioravanti, G., Flett L., G., Hewitt L., P. (2015). Self-presentation styles and problematic use of Internet communicative services: The role of the concerns over behavioral displays of imperfection. *Personality and Individual Differences*, 76, 187-192. doi: 10.1016/j.paid.2014.12.021
- Chen, H., Kim, Y. (2013). Problematic use of social network sites: The interactive relationship between gratifications sought and privacy concerns. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 16(11), 806-812. doi: 10.1089/cyber.2011.0608
- Chou, H. G., Edge, N. (2012). »They are happier and having better lives than I am«: The impact of using Facebook on perception of others' lives. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 15(2), 117-121. doi: 10.1089/cyber.2011.0324
- Ellison, N., Heino, R., Gibbs, J. (2006). Managing impressions online: Self-presentation processes in the online environment. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 11(2), 415-441. doi: 10.1111/j.1083-6101.2006.00020.x
- Ellison, N. B., Steinfield, C., Lampe, C. (2007). The benefits of Facebook »friends«: Social capital and college students' use of online social network sites. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12(4), 1143-1168. doi: 10.1111/j.1083-6101.2007.00367.x
- Garcia, D., Sikström (2014). The dark side of Facebook: Semantic representations of status updates predict the Dark Triad of personality. *Personality and Individual Differences*, 67, 92-96. doi: 10.1016/j.paid.2013.10.001
- Gil-Or, O., Levi-Belz, Y., Turel, O. (2015). The »Facebook-self«: Characteristics and psychological predictors of false self-presentation on Facebook. *Frontiers in Psychology*, 6, 1-10. doi: 10.3389/fpsyg.2015.00099
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. New York: Anchor Books.
- Gonzales, A. L., Hancock, J. T. (2011). Mirror, mirror on my Facebook wall: Effects of exposure to Facebook on self-esteem. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 14(1-2), 79-83. doi: 10.1089/cyber.2009.0411
- Grieve, R., Indian, M., Witteveen, K., Anne Tolan, G., Marrington, J. (2013). Face-to-face or Facebook: Can social connectedness be derived online? *Computers in human Behavior*, 29(3), 604-139. doi: 10.1016/j.chb.2012.11.017
- Haferkamp, N., Eimler C., S., Papadakis, A., Kruck, J. V. (2012). Men are from Mars, women are from Venus? Examining gender differences in self-presentation on social networking sites. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 15(2), 91-98. doi: 10.1089/cyber.2011.0151
- Kim, J., Lee, J. R. (2011). The Facebook paths to happiness: Effects of the number of Facebook friends and self-presentation on subjective well-being. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 14(6), 359-364. doi: 10.1089/cyber.2010.0374
- Kraut, R., Kiesler, S., Boneva, B., Cummings, J., Helgeson, V., Crawford, A. (2002). Internet paradox revisited. *Journal of Social Issues*, 58(1), 49-74. doi: 10.1111/1540-4560.00248
- Lee, E., Ahn, J., Kim J., Y. (2014). Personality traits and self-presentation at Facebook. *Personality and Individual Differences*, 69, 162-167. doi: 10.1016/j.paid.2014.05.020
- Lee-Won, R. J., Herzog, L., Park G., S. (2015). Hooked on Facebook: The role of social anxiety and

- need for social assurance in problematic use of Facebook. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 18(10), 1-8. doi: 10.1089/cyber.2015.0002
- Marder, B., Joinson, A., Shankar, A., Houghton, D. (2016). The extended 'chilling' effect of Facebook: The cold reality of ubiquitous social networking. *Computers in Human Behavior*, 60, 582-592. doi: 10.1016/j.chb.2016.02.097
- Masur, P. K., Reinecke, L., Ziegele, M., Quiring, O. (2014). The interplay of intrinsic need satisfaction and Facebook specific motives in explaining addictive behavior on Facebook. *Computers in Human Behavior*, 39, 376-386. doi: 10.1016/j.chb.2014.05.047
- Mehdizadeh, S. (2010). Self-presentation 2.0: Narcissism and self-esteem on Facebook. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 13(4), 357-364. doi: 10.1089/cyber.2009.0257
- Michikyan, M., Dennis, J., Subrahmanyam, K. (2015). Can you guess who I am? Real, ideal, and false self-presentation on Facebook among emerging adults. *Emerging Adulthood*, 3(1), 55-64. doi: 10.1177/2167696814532442
- Moreno, M. A., Jelenchick, L. A., Egan, K. G., Cox, E., Young, H., Gannon, K. E., Becker, T. (2011). Feeling bad on Facebook: Depression disclosures by college students on social networking site. *Depression and Anxiety*, 28(6), 447-455. doi: 10.1002/da.20805
- Nadkarni, A., Hofmann, G. S. (2012). Why do people use Facebook? *Personality and Individual Differences*, 52, 243-249. doi: 10.1016/j.paid.2011.11.007
- Peter, J., Valkenburg, P. M. (2006). Research note: Individual differences in perceptions of Internet communication. *European Journal of Communication*, 21(2), 213-226. doi: 10.1177/0267323105064046
- Rosen, L. D., Whaling, K., Rab, S., Carrier, L. M., Cheever, N. A. (2013). Is Facebook creating »iDisorders«? The link between clinical symptoms of psychiatric disorders and technology use, attitudes and anxiety. *Computers in Human Behavior*, 29, 1243-1254. doi: 10.1016/j.chb.2012.11.012
- Song, H., Zmyslinski-Seelig, A., Kim, J., Drent, A., Victor, A., Omori, K., Allen, M. (2014). Does Facebook make you lonely?: A meta analysis. *Computers in Human Behavior*, 36, 446-452. doi: 10.1016/j.chb.2014.04.011
- Tandoc, E. C., Ferrucci, P., Duffy, M. (2015). Facebook use, envy, and depression among college students: Is facebooking depressing? *Computers in Human Behavior*, 43, 139-146. doi: 10.1016/j.chb.2014.10.053
- Tidwell, L. C., Walther, J. B. (2002). Computer-mediated communication effects on disclosure, impressions, and interpersonal evaluations: Getting to know one another a bit at a time. *Human Communication Research*, 28(3), 317-348. doi: 10.1111/j.1468-2958.2002.tb00811.x
- Walther, J. B. (2007). Selective self-presentation in computer-mediated communication: Hyperpersonal dimensions of technology, language, and cognition. *Computers in Human Behavior*, 23, 2538-2557. doi: 10.1016/j.chb.2006.05.002
- Zhao, S., Grasmuck, S., Martin, J. (2008). Identity construction on Facebook: Digital empowerment in anchored relationships. *Computers in Human Behavior*, 24(5), 1816-1836. doi: 10.1016/j.chb.2008.02.012

RECENZIJE

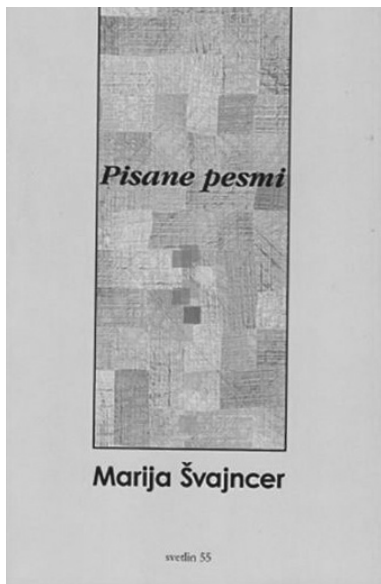
REVIEWS

Cvetka Hedžet Tóth
MARIJA ŠVAJNCER
(2016): *PISANE PESMI.*
MARIBORSKA
LITERARNA DRUŽBA,
MARIBOR, IN
KAMNITE PESMI.
KULTURNI CENTER,
MARIBOR

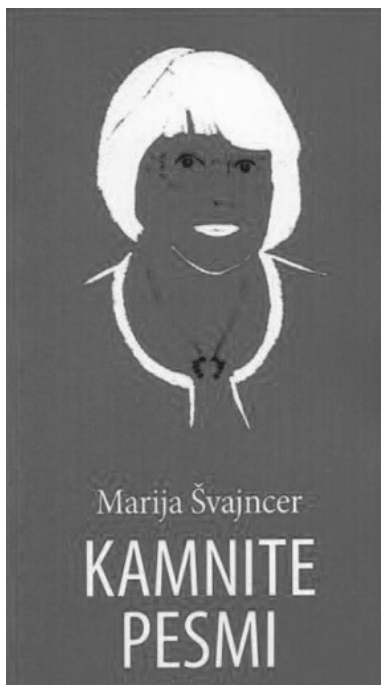
159-162

RECENZIJAZ

82-IŠVAJNCER M.(049.3)

(str. 71). Drobci »nakopičenega življenja« (str. 34) spregovorijo z njenimi zapisi in v njih opozarja: »Znotraj / je glas / in majhen jaz« (str. 8). Če duša boli, potem »pomeni, / da jo imaš« (*Kamnite pesmi*, str. 34).

Letos je Marija Švajncer (roj. 1949), filozofinja, esejistka in pesnica, objavila kar dve pesniški zbirki. Prva ima naslov *Pisane pesmi*, druga *Kamnite pesmi*. Mozaik pisanih zgoščevanj – tako bi se lahko glasil podnaslov obeh del. Avtorica prijetno preseneča s tem, kako skuša posredovati med doživljajskim ter pojmovno-logičnim in refleksijskim. Nekatere njene pesniške stvaritve spominjajo na aforistični zapis in mnoge njene pesmi lahko beremo tudi kot aforizme.

Pesem je kot zgoščevanje trenutka, nečesa povsem konkretnega; še tako majhen košček nečesa popolnoma nepomembnega ali komaj vidnega in obrobne uspe pesnici strniti v zapis in vsemu, kar je, daje priznanje in kliče: »Pridi, / misel, / približaj se« (*Pisane pesmi*, str. 69). Vse, česar se dotakne, dobi svoj, poseben prostor. Približevanje Marije Švajncer k vsemu, kar je in biva, je moč notranjosti, in pesem prihaja iz globine, »tam se / rojeva, / znotraj je / vir«

Avtorica zgoščenih besed je kot drevo, ki ima globoke korenine, čeprav brez tihe prošnje, samo je in gleda v veselje navzgor, spodaj je listje, ki trohni. Biti pomeni oglašati se in notranjost je kot posoda, v kateri nekaj hranimo. Tudi glas. Poezija je kot ptica, ki »poje nežno pesem / iz črnega kljuna« (str. 10), in ta je kot čudna slutnja, ki govori »o minevanju, / ki je stara resnica, / a skoraj strašljiva, / ko se človek zbudi ves sam / in ga je strah, / da ves dan / ne bo spregovoril« (str. 10).

Pesniška govorica Marije Švajncer je taka, da želi spregovoriti, govoriti in nagovoriti, kajti pesmi »bi rade / med ljudi, / hoče se jim / odziva« (str. 11), hkrati drhtijo »in jih / je strah«, bojijo se »porazgubiti / in brez odmeva / za vedno / utihniti« (str. 11–12). Zato so pesmi pisane kot neutišane pesmi, ki zvočno govorijo, in odziv ni majhen, je, je tu, med nami, ljudmi. Z otožnostjo se sprašuje: »Ko bi vsaj / vedela, / ali jim kdo / v nemem / večeru / prisluhne, / vsaj bežno / in tako, / da ujame / samo zven« (str. 72). Ta zven in odmev skušamo dojeti, zato bralec njene poezije prisluhne smislu sporočila,

ki od človeka zahteva, naj skleše »steber / večnega spoznanja / in razbrzdane / vednosti« (str. 39) in se pri tem smeje »v pest« (str. 68). Tudi to je življenje.

Prva pesniška zbirka je morda tu in tam v primerjavi z drugo bolj doživljajska, *Kamnite pesmi* govorijo o filozofiji in vsaj nekaj pesmi je mogoče obravnavati kot nekakšen traktat, ki učinkuje kot klic k vedrini, nečemu jovialnemu, kot nič več slab vzor preteklosti, življenje dol, filozofija gor. Pesem *Filozofija v senci sporoča* tole: »Če je nekdo / močno / jezen / in kar naprej / dvomi, / je samo / navaden sitnež, / filozofija / pa se zlekne / v senco / in čaka / na svetel obraz« (*Kamnite pesmi*, str. 31). Filozofija torej kot vesela znanost, bi dejal Friedrich Nietzsche. Avtorica *Kamnitih pesmi* vednosti ne ponuja kot »frnikule / velikih misli« (str. 28).

Danes beremo literarna dela kot sredstvo za prisvajanje metafizike, poezija nam služi kot svojevrstna koincidenca časa in prostora. Ne samo učasovanje veselja, ampak hkrati še uprostorjenje – in eno takih sporočil o filozofiji je v avtoričini prošnji, naj ji filozofijo vrnejo, in ta se glasi: »Vrnite mi jo. / Pustite naju, / da bova / v samotnem kotičku / združeni v eno / in ujetu spoznanje / v veselju« (str. 33). Ta ujetost ji je uspela in žalostni ljudje so bitja, ki »prezebajo v svojem obupu« (str. 54). Ljudje potrebujemo topel tok, kajti z njim pritrjujemo sebi, drugemu in celotnemu veselju – groza, tesnoba, strah so kot hladni tok, zaprt v krog, ki spominja na večno vračanje istega, preboja naprej ni.

Človek je med drugim bitje z nahrbtnikom, »v katerem se vijejo / zelene kače zavisti« (str. 44), in ta nahrbtnik življenja želi pesnica odložiti nekam, v čisti nič, za vedno. Je to sploh možno, se sprašujemo v dobi, ki se gre nekakšno vračanje etike, ta pa kliče vedno znova, da je praelica etike dobro, biti in postati dober človek. Toda kaj, ko smo etiko prakticali kot tiranijo dobrega, skratka, vsa sredstva, s katerimi smo propagirali etiko, so bila represivna. Antropocentriem smo zapustili, kajti etika danes je naravnana k ohranjanju svetovne biti in življenja v njej. Kozmodiceja je vidno prepoznavna v pesničinih zapisih, bodisi da govori o ptici, snegu, sivem dežju, žarečem soncu, filozofiji; nič od tega, o čemer poroča, ne ostaja le v mejah človekove notranjosti.

Vse je predposlednje, nič ni poslednje, kar kaže, da pesnica ne privoli v prve in hkrati poslednje resnice, skratka absolutne, tj. samozadostne: »Nikoli, / prav nikoli / ne ujameš / zadnje besede. / Nikoli / je ne stisneš / v dlani« (str. 60). Kar je dobro, torej dobrota, »ne zbada, / ne bodlja / in kliče onstran« (*Pisane pesmi*, str. 15). Dobro je tukaj, tostran, in tu se ji »hoče besed«, živosti, ki bodri. Toda tudi žalost in umiranje sta v tem, tostranskem svetu. S ciklusom pesmi *Ubita svetloba* (Za umrle na norveškem otoku) pesnica opozarja na tostransko zlo; mladi ljudje so pod streli plavolasca v uniformi umirali: »Prestrelil / je sklenjene / roke / in zamaknjen / pogled« (str. 85).

Ta »brat z zlom« (str. 85), ki je ubijal do onemoglosti – vse je bilo prestreljeno, srca, obleke »in enkrat / za vselej / ubite sanje« (str. 87). Kjer je življenje, tam so sanje, in dolgo življenje je pregreto s sanjami. Mladi ljudje so hoteli živeti, od življenja pa so se poslovili z nasilnim odhodom, celo svetloba je bila ubita. Ko so padala trupla eno na drugo, »to ni bil dotik strasti«, kot jo zmora mladost, ki stopa v življenje. Plazeča se smrt na kupu trupel je ohranila vsaj enega, preživel je, in to zmago življenja nad smrtjo pesnica spet strne v njej lasten doživljajski zapis: »Fant je ležal pod / življenjem, / ki se je / vedno bolj / ohlajalo. / Saj sploh / ni vedel, / zakaj se je / tako zgodilo, / ni mu bilo / jasno, / toda ostal / je živ. / Ker je zaigral / smrt, / se mu je / v veliki grozi / zgodil – / čudež življenja.« (Str. 92–93)

Simbol življenja je po sporočilu pesnice svetloba, ki je bila s smrtjo premnogih ubita, toda življenje, naše, to, ki smo ga preživeli, gre naprej, mrtvi niso nemi. Zapisujemo njihova imena v Knjigo življenja. Idejo nesmrtnosti pesnica in filozofinja strne v tale, poslednji zapis

Kamnitih pesmi: »Mrtvi obrazi / govorijo / o črnem zlu, / naš pogled / pa objema svetloba /, ubita, / a še vedno / rahlo sijoča« (str. 95).

Vse pesniške zbirke Marije Švajncer izžarevajo določeno svetlobo, ki sije tudi na kaj kamnitega, in pesmi v trdoti kamna odkrivajo dušo. Ko se zaveš, da je ta celo v najtršem kamnu, občuduješ kamniti svet, ki je nam, ljudem, omogočal bivanje v varnem prostoru in po meri človeka. V kamnu lahko zažari večnost, tostranska, vesoljna, in avtorica kot filozofinja tako po heraklitovsko ve, da je ta svet večen, da je bil, je in bo. V njem negujemo domovanje, eno najbolj svetlih sporočil vseh filozofij, včasih pa je to treba izraziti tudi – tako kot Marija Švajncer – po pesniško.

**NAVODILA
AVTORJEM**

163-166

Časopis *Anthropos* zavzema mesto osrednje slovenske znanstvene revije za interdisciplinarno in transdisciplinarno povezovanje humanistike in družboslovja ter njenih jedrnih strok, predvsem filozofije in psihologije. Pri tem revija ohranja in spodbuja tudi dialog z drugimi disciplinarnimi področji, npr. naravoslovjem, medicino idr. V svoji vsebinski usmeritvi revija objavlja in bo objavljala vrhunske domače in mednarodne znanstvene izsledke s področja filozofije in psihologije, drugih humanističnih, družboslovnih strok ter še zlasti znanstvene prispevke, usmerjene k interdisciplinarno ali transdisciplinarno obravnavanim aktualnim tematikam, ki presegajo disciplinarne okvire in vključujejo vsa znanstvena in strokovna področja. Jedro revije predstavljajo izvirni znanstveno raziskovalni članki iz omenjenih področij (tako empirični kot teoretsko pregledni). *Anthropos* je uradni časopis Slovenskega filozofskega časopisa in Društva psihologov Slovenije.

Prispevke je treba oddati v dveh izvodih tipkopisa (besedilo z dvojnimi razmakom, podatki o avtorju, povzetek, opombe in literatura z enojnim razmakom) na naslov uredništva (*Anthropos*, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) in po elektronski pošti na naslov: anthropos@guest.arnes.si.

Uredništvo po prejemu tipkopisa in elektronske verzije avtorja po elektronski pošti obvesti o prejemu prispevka, ki gre v recenzentski postopek. Avtor je o sprejemu ali nesprejemu prispevka v objavo obveščen predvidoma v času do 3 mesecev po prejemu članka. V istem času avtor prejme elektronsko pismo, v katerem ga uredništvo obvesti o morebitnih nujnih in priporočenih popravkih, po potrebi se lahko od avtorja zahteva vnovičen jezikovni pregled besedila. Avtor mora vrniti popravljen prispevek v roku 7 dni. Po objavi prispevka avtor prejme 1 izvod časopisa na domači ali delovni naslov in separat prispevka v elektronski obliki na elektronski naslov.

Uredništvo članek opremi tudi z UDK vrstilcem, prispevki pa so razvrščeni v naslednje kategorije:

- *Izvirni znanstveni članek* vsebuje izvirne rezultate lastnih raziskav, ki še niso bili objavljeni. Članek je recenziran. Avtor se z izjavo obvezuje, da prispevka ne bo objavil drugje.
- *Strokovni članek* prikazuje rezultate strokovnih raziskav. Tudi ti prispevki so recenzirani in avtor se z izjavo obveže, da prispevka ne bo objavil drugje.
- *Pregledni članek* imajo značaj izvernih del. To so natančni in kritični pregledi literature iz posameznih zanimivih strokovnih področij.
- *Poročilo* vsebuje krajše znanstvene informacije o zaključenih raziskovanjih ali kratek opis strokovnih in znanstvenih srečanj. Taki prispevki naj vsebujejo od 3000 do 7500 znakov.
- *Strokovna recenzija* predstavlja znanstvenokritično ovrednotenje relevantnih objavljenih znanstvenih knjig. Prispevki naj vsebujejo od 3000 do 7500 znakov.

Prispevki so lahko napisani v slovenskem ali v enem od svetovnih jezikov. Obsegajo lahko do 2 avtorski poli (60.000 znakov) in morajo biti pregledno strukturirani, po potrebi tudi z vmesnimi naslovi. Naslov (in podnaslov, kadar je to potrebno) prispevka mora jasno odražati njegovo vsebino.

::NASLOVNA STRAN TIPKOPISA NAJ VSEBUJE:

- naslov in podnaslov prispevka v slovenskem in enem od tujih jezikov
- ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov inštitucije, kjer je zaposlen oz. domači naslov

- povzetek v slovenščini in enem svetovnem jeziku, dolžina do 120 besed, s ključnimi besedami v slovenščini in tujem jeziku, do 7 ključnih besed (če je prispevek napisan v tujem jeziku, avtor pošlje povzetek v tujem jeziku, uredništvo pa poskrbi za prevod povzetka v slovenski jezik)
- na dnu strani naslednjo izjavo: "Prispevek ni bil oddan v objavo drugje v identični ali podobni obliki, niti ne bo v prvih treh mesecih po oddaji na uredništvo časopisa *Anthropos*."

::NASLEDNJA STRAN TIPKOPISA NAJ VSEBUJE:

- naslov in podnaslov prispevka
- povzetek v slovenščini s ključnimi besedami v slovenščini (oziroma za avtorje, pišoče v tujem jeziku, povzetek v tujem jeziku)

Naslov in podnaslovi so tipkani **polkrepko**, naslovi knjig v *kurzivi*, naslovi člankov z uporabo "dvojnih navednic". Odstavkov se ne ločuje s prazno vrstico. Za označitev novega odstavka se uporablja tabulatorski zamik v desno. Grafično oblikovanje (slog, okviri, številčenje strani) se ne uporablja. Glavno besedilo je napisano v pisavi Times New Roman v velikosti 12, sprotne opombe pisavi Times New Roman v velikosti 10. Vsebinske opombe se navajajo pod črto, ravno tako bibliografski navedki, če citat presega 40 besed (glej tipske primere spodaj). Če citat ne presega 40 besed, so navedki vključeni med besedilo v skrajšani obliki na koncu citata (primer: Veber, 1999: 12). Vsa citirana literatura mora biti s popolnimi podatki navedena na koncu članka v poglavju "Literatura". Bibliografske navedbe morajo biti razvrščene po abecedi avtorjev ter po letu izdaje, kadar gre za več del istega avtorja, omejiti pa se morajo na tista besedila in avtorje, ki v prispevku služijo kot neposredna referenca. Posamezne tipe bibliografskih virov navajamo na naslednji način:

::KNJIGA

Nietzsche, F. (2005): *Vesela znanost*. Ljubljana: Slovenska matica.

::ZBORNİK

Vogrinc, J., Rošker S., J. in Saksida, A., (ur.) (2000): *Prestop: Spominski zbornik Iztoka Saksida-Saxa*. Ljubljana: ZIFF.

::ZBORNİK, PRISPEVEK

Held, K. (1997): "Grundbestimmung und Zeitkritik bei Martin Heidegger." V: Papenfuss, D. in Pöggeler, O. (ur.): *Zur philosophischen Aktualität Heideggers*. Frankfurt am Main: Vittorio Klosterman, str. 31-57.

::ČLANEK V REVĪJI:

Barbarić, D. (1997): "Človek v noči." V: *Phainomena*, VI/19-20, Ljubljana: Nova revija, str. 126-144.

::INTERNETNI PRISPEVEK

Fredrickson, B. L. (2000): "Cultivating positive emotions to optimize health and well-being." V: *Prevention & Treatment*, 3, Article 0001a. Povzeto 20. novembra 2000 s strani <http://journals.apa.org/prevention/volume3/pre0030001a.html>.

::Za bibliografske navedke v opombah uporabljamo naslednjo tipologijo:

Descartes, R. (1988): *Meditacije*, Ljubljana: Slovenska matica, str. 34-35.

Barlow, D. H. & Lehman, C. L. (1996): "Advances in the psychosocial treatment of anxiety disorders." V: *Archives of General Psychiatry*, 53, str. 730.

Prav tam, str. 45.

Prispevke, ki ne bodo ustrezali omenjenim kriterijem, bo uredništvo prisiljeno zavriniti. Uredništvo tipkopisov ne vrača.

**INSTRUCTIONS
FOR AUTHORS**

167-169

Anthropos journal is the leading Slovenian scientific journal of interdisciplinary and trans-disciplinary orientation, bringing together human and social sciences, with philosophy and psychology as its core disciplines. The journal also encourages dialogue with other scientific fields, such as natural sciences, medicine etc. It publishes top national and international original scientific research results from the field of philosophy, psychology and other human and social sciences, and especially scientific contributions of interdisciplinary orientation, keeping up with relevant scientific research in Slovenia and around the world. *Anthropos* is the official journal of the Slovenian Philosophical Society and Psychological Society of Slovenia.

Authors should send two print copies (text with double spacing, author's data, abstract, footnotes and literature with single spacing) to the editorial surface address (Anthropos, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana) and email address: anthropos@guest.arnes.si.

After receiving both typescript and electronic version of the proposed contribution, the editorial board sends author an e-mail confirming the submission of contribution which then enters the review process. Author is informed of the reviewers' decision within 3 months (may vary due to unforeseeable circumstances) after submission. Author may be requested to do the proof-reading of the text if contribution fails to meet the lay-out and language quality standards. The author's response, with or without corrections, should be sent within 7 days. After publication, one issue of journal is sent to author's surface address, as provided on the first page of proposed contribution, and an electronic offprint to the provided electronic address.

Contributions can be written in Slovene or any major foreign language, and should not exceed 10.000 words (60.000 characters).

::THE FIRST PAGE SHOULD CONTAIN:

- title and subtitle of contribution
- name(s) of author(s), surface and email address
- a 100-120 word abstract in Slovene and any major foreign language, a list of up to 7 key words in Slovene and foreign language (if contribution is written in foreign language, author provides abstract in the foreign language and the editorial board provides the translation of abstract and key words into Slovene)
- affirmation of exclusive submission at the page bottom: "This paper has not been submitted elsewhere in identical or similar form, nor will it be during the first three months after its submission to *Anthropos*."

::THE SECOND PAGE SHOULD CONTAIN:

- title and subtitle of contribution
- abstract and key words in Slovene language (or, for foreign authors, in foreign language)

The title (and subtitle, if necessary) is written in **bold type**, book titles in *italics* and article titles within "double quotation marks". No blank lines between paragraphs are to be applied. New paragraphs are introduced by shifting the left margin to the right (using the TAB key). Graphic design (style, framing, edges, pagination etc.) should not be applied. Uniform font style is used throughout the text (Times New Roman), the font size for the main body of the text is 12 and for footnotes 10. For notes, footnotes should be used; the same applies for quotation references, if quotation exceeds 40 words (see examples below).

Otherwise, the “author-date” style of referencing should be used in the main body of the text by inserting the author surname, year of publication and page number in brackets at the end of quotation (Nietzsche, 1992: 31). Entire bibliography should be listed in alphabetical order and according to the year of publication (if more works by the same author are listed) at the end of contribution under the heading “Literature”, and should be limited to the scope of works directly referred to in text. Bibliography at the end of text should be put down according to the rules applied in the examples listed below:

::BOOK, AUTHORED

Husserl, E. (1970): *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology: An Introduction to Phenomenological Philosophy*. Chicago: Northwestern University Press.

::BOOK, EDITED

Felner, R. D., Jason, L. A., Moritsugu, J. N. & Farber, S. S. (Eds.) (1983): *Preventive psychology: Theory, research and practice*. New York: Pergamon Press.

::BOOK, CHAPTER

Held, K. (1997): “Grundbestimmung und Zeitkritik bei Martin Heidegger.” In: Papenfuss, D. in Pöggeler, O. (Eds.): *Zur philosophischen Aktualität Heideggers*. Frankfurt am Main: Vittorio Klosterman, pp. 31-57.

::JOURNAL ARTICLE

Elliot, A. J. & Thrash, T. M. (2002): “Approach-Avoidance Motivation in Personality: Approach and Avoidance Temperaments and Goals.” In: *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 82, No. 5, pp. 804-818.

::DISSERTATION

Trent, J.W. (1975): *Experimental acute renal failure*. Dissertation, University of California.

::INTERNET PUBLICATION

Seligman, M. E. P. (1998): “Positive psychology network concept paper.” Retrieved June 22, 2000 from <http://www.positivepsychology.org/ppgrant.htm>

::For quotation references in footnotes, the style of the following examples should be followed:

Descartes R. (1989): *The Passions of the Soul*. Indianapolis/ Cambridge: Hackett Publishing Company, pp. 18-19.

Barlow, D. H. & Lehman, C. L. (1996): “Advances in the psychosocial treatment of anxiety disorders.” In: *Archives of General Psychiatry*, 53, p. 730.

Ibid, p. 45.

Editorial board will not accept contributions which fail to meet the required criteria. Manuscripts are not to be returned.

